

**T.C.
KAHRAMANMARAS SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

HZ. MUHAMMED’İN AHLAKİ BİR YÖNÜ OLARAK “HİLM”

Cuma ERGÜZEL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAS
TEMMUZ-2022**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

HZ. MUHAMMED'İN AHLAKİ BİR YÖNÜ OLARAK “HİLM”

DANIŞMAN: Doç. Dr. Necmeddin ŞEKER

JÜRİ: Doç. Dr. Veli ABA

JÜRİ: Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Sait MECİDOĞLU

**Cuma ERGÜZEL
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**KAHRAMANMARAŞ
TEMMUZ-2022**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HZ. MUHAMMED'İN AHLAKİ BİR YÖNÜ OLARAK “HİLM”

Cuma ERGÜZEL

Danışman : Doç. Dr. Necmeddin ŞEKER
Yıl : 2022, Sayfa: VII+99
Jüri : Doç. Dr. Necmeddin ŞEKER (Başkan)
: Doç. Dr. Veli ABA (Üye)
: Dr. Öğr. Üyesi M. Sait MECİDOĞLU (Üye)

Hiz. Muhammed (s.a.v.) Kur'an'ın ifadesiyle “alemlere rahmet” olarak gönderilmiş ve “yüce bir ahlak üzere olan” son peygamberdir. Allah Resûlü, Kur'an'ın bu ifadesini yaşadığı güzide ömrüyle insanlığa göstermiştir. Allah'ın göndermiş olduğu elçilerin bazı ayırt edici özellikleri vardır. Hiz. Muhammed'in en belirgin ayırt edici özelliklerinden biri de küçük-büyük, genç-yaşlı, erkek-kadın fark etmeksizin bütün insanlara karşı merhamet, şefkat, sabır, nezaket, müsamaha ve rıfk ile muamele etmesidir. Yirmi üç yıllık peygamberlik vazifesinin sonunda muvaffak olmasının ve asırlar geçse de adından söz ettirecek bir etkiyi bırakmasının temel sebeplerinden birisi de onun muhataplarına gösterdiği yumuşak tavidir. Bu sayede kalpleri kazanmış ve insanları etrafında toplamayı başarmıştır.

“Hilm” kavramı, Hiz. Muhammed'in hayatındaki ahlâkî vasıfların temelini teşkil eden bir erdemdir. Sabır, merhamet, vakar, akıl ve müsamaha gibi anlamları ifade eden hilm, Hiz. Peygamber'in insanlarla olan ilişkilerini daha iyi anlamaya ve analiz etmeye vesile olacak bir fazilettir. Ahlâkî vasıfların en şerefli olanı olarak adlandırılan hilm kavramı üzerine çok çalışma yapılmamış ve dilimizde dar anlamda ele alınmıştır. Araştırmamızda hilm kavramının, ilk olarak lügatlerden faydalanarak anlam muhtevasının ne olduğunu ortaya koyduk. Daha sonra bazı ilim dallarında hilm kavramının nasıl değerlendirildiğine değindik. Kur'an-ı Kerim'de hilmin içeriğini inceledikten sonra Hiz. Peygamber'in hayatında hilmin önemini hadisler ve sünnet çerçevesinde örnekler vererek izah ettik. En son bölümde ise hilm erdeminin bireye ve topluma bakan yönlerini değerlendirip, yaşanabilir bir hayat için hilm ahlakının ne kadar önemli bir ahlâkî vasıf olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ahlak, Hilm, Müsamaha, Erdem

**DEPARTMENT OF ESSENTIAL ISLAMIC SCIENCES
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
KAHRAMANMARAS SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

MA THESIS

“HİLM” AS A MORAL ASPECT OF THE PROPHET MUHAMMAD

Cuma ERGÜZEL

Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Necmeddin ŞEKER
Year : 2022, Pages: VII+99
Jury : Assoc. Prof. Dr. Necmeddin ŞEKER (Chairperson)
: Assoc. Prof. Dr. Veli ABA (Member)
: Assist. Prof. Dr. M. Sait MECİDOĞLU (Member)

Hz. Muhammad (pbuh) is the last prophet who was sent as a "mercy to the worlds", as the Qur'an puts it, and who "is on a sublime morality". The Messenger of Allah showed humanity this expression of the Qur'an with his distinguished life. The messengers sent by Allah have some distinctive features. Hz. One of the most distinctive distinguishing features of Muhammad is that he treated all people, regardless of whether they are small or old, young or old, male or female, with mercy, compassion, patience, kindness, tolerance and kindness. One of the main reasons why he succeeded at the end of his mission as a prophet for twenty-three years and left an impact that will make a name for himself, even after centuries, is his gentle attitude towards his interlocutors. In this way, he won hearts and managed to gather people around him.

The concept of "hilm", Hz. It is a virtue that forms the basis of the moral qualities in the life of Muhammad. Expressing the meanings such as patience, mercy, dignity, reason and tolerance, hilm is Hz. It is a virtue that will enable us to better understand and analyze the relations of the Prophet with people. There has not been much study on the concept of hilm, which is called the most honorable of moral qualities, and it has been discussed in our language in a narrow sense. In our research, we first revealed what the meaning of the concept of hilm is by making use of the dictionaries. Then, we touched on how the concept of hilm is evaluated in some branches of science. After examining the content of hilmin in the Qur'an, Hz. We explained the importance of hilmin in the life of the Prophet by giving examples within the framework of hadiths and sunnah. In the last part, we tried to evaluate the aspects of the virtue of hilm that look at the individual and the society, and tried to reveal how important moral quality is for a livable life.

Keywords: Hadith, Morality, Hilm, Tolerance, Virtue

ÖN SÖZ

Peygamberler insanlığa Allah tarafından rehber olarak gönderilmiş öncü şahsiyetlerdir. Topluma öncülük edecek olan bu şahsiyetler bir rehber olmaları hasebiyle gönderildikleri kavimlerin içerisinde ahlâkî yönden en mükemmel kişiler olmuşlardır. Hz. Peygamber de kendi kavmi içerisinde ahlâkî yönden bir otorite olarak kabul görmüştür. Kur’ân, Hz. Muhammed’in ahlâkî yönden güzel bir örneklik olduğunu “üsve-i hasene” tabiriyle ifade etmiştir. O, bir rehber olarak hem gönderilmiş olduğu kavme hem de tüm insanlığa en güzel şekilde örnek olmuştur.

Hiz. Muhammed’in hayatında birçok ahlâkî vasıf vardır. Merhamet, şefkat, sabır ve nezaket bunlardan bazılarıdır. Bunlar üzerine birçok çalışma yapılmış ve bu çalışmalar sayesinde Hiz. Peygamber’in örnek şahsiyeti ortaya konulmuştur. Bu alanda yapılan çalışmalar onun ahlâkî özellikleri insanlara tanıtmış ve onun daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Hiz. Peygamber’in hilmini ele alacağımız bu çalışma ise hem hilmin muhtevasının hem de nebevi hayatın inceliklerinin daha da anlaşılır hale gelmesine katkı sunacaktır. Hilm, ahlâkî bir vasıf ve değer olarak kişi ve toplum hayatında önemli bir yere sahiptir. Özellikle de ahlâkî değerlerin yozlaştığı ve manevi olan değerlere meylin zayıfladığı bu çağda hilm ahlakının öneminin fark edilmesi, Hiz. Peygamber’in sünnetinin ve hadislerinin daha iyi anlaşılmasına ve manevi değerlerin toplum hayatında canlı tutulmasına vesile olacaktır.

‘Hilm, ahlâkî erdemlerin en şerefli ve akıllı bir insanın en büyük vasfıdır.’ Hiz. Muhammed’i bir rahmet elçisi yapan ve üsve-i hasene olmasını sağlayan unsur hilm erdemidir. Hilm bir tohum ise, bu tohumdan diğer ahlâkî meziyetler yeşermiştir. Hiz. Muhammed’in ahlâkî yönünün daha iyi anlaşılabilmesi için hilmin diğer ahlâkî vasıflarla bir arada değerlendirilmesi gerekir. Çalışmamızda hilm kavramı Hiz. Peygamber’in diğer ahlâkî vasıfları ile bir bütünlük içinde ele alınmış ve bu çerçevede örnekler sunulmuştur.

Hilm kavramını üç bölümde incelediğimiz bu çalışmada ilk olarak hilm kavramının tanımı üzerinde durduk. Daha sonra hilmin, Hiz. Peygamber’in hayatındaki yerini hadisler perspektifinde ele aldık. Çalışmamızın son kısmında ise hilm ahlakına sahip olabilmenin yöntemleri ve hilm ahlakının önemi üzerine bir değerlendirme yapmaya gayret ettik.

TEŞEKKÜR

Araştırmam boyunca yardımını esirgemeyen, vakit ayıran ve fikirleriyle yol gösteren danışmanım Doç. Dr. Necmeddin ŞEKER hocama, üzerimde emekleri bulunan Prof. Dr. Mehmet Akif ÖZDOĞAN, Doç. Dr. İbrahim BAZ ve Doç. Dr. Mustafa GENÇ hocalarıma, tez savunma jürisinde bulunan hocalarıma, bu çalışmam boyunca desteğini esirgemeyen ve sabırla yanımda olan kıymetli eşime, beni yetiştirip emek veren aileme ve dualarıyla destek olan tüm dostlarıma teşekkür ederim. Hz. Muhammed (s.a.v.) üzerine böyle bir çalışma yapmayı nasip eden rabbime hamd eder, bu çalışmanın Hz. Peygamber'in anlaşılmasına katkı sunmasını rabbimden niyaz ederim.

Cuma ERGÜZEL
KAHRAMANMARAŞ - 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖN SÖZ	III
TEŞEKKÜR	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VII
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Önemi	1
1.3. Araştırmanın Metodu	1
1.4. Araştırmanın Kaynakları	2
1.5. Konuyla İlgili Yapılmış Çalışmalar	3
2. HİLM KAVRAMININ TANIMI	5
2.1. Hilm Kavramının Lügat Anlamı	5
2.1.1. Yumuşak Huyluluk	5
2.1.2. Akıl	7
2.1.3. Sakinlik	8
2.1.4. Hoşgörülü Olmak	9
2.1.5. Vakâr Sahibi Olmak	10
2.1.6. Rüya	10
2.2. Hilm Kavramının Terim Anlamı	12
2.2.1. Zihnî Anlamda Hilm	12
2.2.2. Ahlâkî Anlamda Hilm	13
2.3. Hilm İle Anlam Yakınlığı Olan Sözcükler	14
2.3.1. Rıfk (الرفق)	14
2.3.2. Sabır (صَبْرٌ)	16
2.3.3. Teenni (التَّائِي)	18
2.4. Hilm Kavramının Zıddı Olan Sözcükler	19
2.4.1. Cehl (جهل)	19
2.4.2. Gazap (غضب)	20
2.4.3. Sefeh (سفه)	21
2.4.4. Unf (عنف)	22
2.5. Hilm Kavramının Bazı İlim Dallarında Ele Alınışı	22
2.5.1. Tasavvuf İlmi'nde Hilm	23
2.5.2. Tefsir İlmi'nde Hilm	25
2.5.3. İslâm Tarihi'nde Hilm	30
2.5.4. Arap Şiiri'nde Hilm	36
2.5.5. Din Psikolojisi'nde Hilm	40
2.5.6. Din Sosyolojisi'nde Hilm	41
2.5.7. İslam Ahlak Felsefesi'nde Hilm	42
3. HZ. MUHAMMED'İN HAYATINDA HİLM	44
3.1. Aile Hayatında Hilm	45
3.2. Tebliğ Hayatında Hilm	52
3.3. Sahabeyle İlişkilerinde Hilm	58
3.4. Yöneticilik Hayatında Hilm	60
3.5. Komşuluk İlişkilerinde Hilm	65

3.6. Gayri Müslimlerle İlişkilerinde Hilm	67
3.7. Çocuklara ve Gençlere Karşı Hilm	69
3.8. Savaş Esirlerine Karşı Hilm	73
4. HİLM AHLÂKINA SAHİP OLABİLMENİN YÖNTEMLERİ VE HİLMİN BİREY VE TOPLUM HAYATINDAKİ ÖNEMİ	77
4.1. Hilm Ahlakına Sahip Olabilmenin Yöntemleri	77
4.1.1. İhsan Anlayışıyla Hareket Etmek	77
4.1.2. Davranışlarda Dengeli Olmak	78
4.1.3. Öfkeyi Kontrol Altında Tutmak	80
4.1.4. Sabırlı Olmak	81
4.1.5. Ölümü Tefekkür Etmek	82
4.1.6. Çağın Getirilerini Bilmek	83
4.2. Ahlâkî Bir Erdem Olarak Hilmin Önemi	85
4.2.1. Bireyin Hayatında Hilmin Önemi	85
4.2.2. Toplum Hayatında Hilmin Önemi	87
SONUÇ	90
KAYNAKLAR	92
ÖZ GEÇMİŞ	

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselam
b.	: Bin, İbni
bk.	: Bakınız
b.y.	: Basım Yeri Yok
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
No	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
r.a.	: Radiyallahu anı / Radiyallahu anâ
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: Ve Diğerleri
y.y.	: Yayıncı Yok

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

İnsanlığa bir rehber olarak gönderilen Hz. Muhammed'in ayet ve hadislerden bildiğimiz üzere birçok ahlâkî vasıfları bulunmaktadır. Bunların başında ise Peygamber (s.a.v.)'in insanlara karşı muamelesinde merhameti ve şefkati esas olarak kabul etmesi gelmektedir. Hz. Peygamber'in bu en belirgin özelliği üzerine birçok çalışma yapılmış ve geniş çaplı izah edilmiştir. Bu çalışmada ise Hz. Muhammed'in insanlara karşı merhametli, şefkatli, sabırlı, sakin, yumuşak ve müsamahalı davranmasının arkasında yer alan ve onun fitratında barındırdığı faziletlerin başında gelen "hilm" kavramını ele alınacaktır.

Tez çalışmamızda Hz. Muhammed'in muamelelerindeki hilmin ne anlama geldiği, muhtevasının ne olduğu, Kur'an'da bu ifadeden nasıl bahsedildiği, rivayetlerde nasıl ele alındığı ve Peygamberimizin hayatında hilmin yerinin ne olduğu gibi konulara örnekleriyle değineceğiz.

1.2. Araştırmanın Önemi

Nebevî hayattaki ahlâkî vasıflardan biri olan hilm kavramı Hz. Muhammed'in davranışlarının daha iyi anlaşılması sağlaması açısından büyük bir öneme sahiptir. Hilm kavramıyla ilgili yapılan bu çalışma, Hz. Peygamber'in insanlarla olan ilişkisinin temelinde müsamaha, rıfk, sabır, teenni gibi ahlâkî vasıfların var olduğunu hadislerden örneklerle ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca hilmin anlam muhtevasının dar bir çerçeveye sahip olmadığını, bunun aksine geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğu göstermeye vesile olacaktır.

1.3. Araştırmanın Metodu

Araştırmamız bir kavram üzerine olmasından dolayı en başta حلم (Hilm) kavramının tahlili üzerinde durulacaktır. Hilmin Arapça ve Türkçe sözlüklerde hangi anlamlarda kullanıldığı ve bu kullanımları destekleyici nitelikte olan ayet ve hadislerden örnekler verilecektir. Kavramın sözlük anlamından sonra terim anlamının ne olduğuna değinilecektir. Kavramın tahlilinden sonra ise hilmin Tasavvuf, Tefsir, İslam Tarihi ve Arap Şiiri gibi bazı ilmî dallarında nasıl konu edinildiğine göz atılacaktır.

Çalışmamızın esas konusu olan "Hz. Muhammed'in hayatında hilm" bölümü hadisler çerçevesinde ele alınacak ve hilmin Hz. Peygamber'in hayat sahasına yani aile, arkadaşlık, ikili ilişkiler, devlet yönetimi gibi birçok alana yansımalarına değinilecektir. Ayrıca belirtmek gerekir ki tezin başlığı ahlâkî bir konu olduğundan ve amellerin

faziletleri hususunda zayıf hadisle amel edilebileceği¹ belirtildiğinden dolayı tezin içerisinde yer alan hadisler herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmamıştır.

Son bölümde ise hilm ahlâkını hayata aktarmanın ve bu ahlâkî vasfa sahip olabilmenin yöntemlerinin neler olduğuna değinilecektir. Bu yöntemler açıklanırken Peygamberimizin ortaya koyduğu ölçüler çerçevesinde değerlendirmeler yapılacaktır. Yani günümüzde yaşayan bir inanan hilm ahlakına hangi yöntemlerle sahip olabilir ve sahip olduktan sonra bunu nasıl muhafaza edebilir bunun değerlendirmesi üzerine durulacaktır. Hilmin bir erdem olarak hayatımızdaki önemini vurgulayarak ve tezin bütünlüğü içinde şümullü bir değerlendirme yaparak çalışmamız tamamlanacaktır.

1.4. Araştırmanın Kaynakları

Tez çalışmamızda belirli bir kavramı (Hilm) ele aldığımızdan dolayı bu kavramın anlamını belirlemek için lügat kitaplarına müracaat edilecektir. Hilm kavramının sözlüklerde hangi anlamlarda kullanıldığını görmek için başvuracağımız lügat kaynaklarından bazıları şunlardır: Râğıb el-İsfehânî (ö.502/1108)'nin *el-Müfredât*'ı, İbn Manzûr (ö.711/1311)'un *Lisânü'l-Arab*'ı, Halil b. Ahmed (ö.175/791)'in *Kitâbü'l-Ayn*'ı, Ezherî (ö.370/980)'nin *Tehzîbü'l-Luga*'sı, Firûzâbâdî (ö.817/1415)'nin *el-Kâmûsü'l-Muhîr*'i, El-Ezdi (ö.321/933)'nin *Cemheretü'l-Luga*'sı, Tehânevî (ö.1158/1745)'nin *Mevsûatü keşşâfi istilâhâtü'l-fünûni'l-ulûm*'u, Cürçânî (ö.816/1413)'nin *Kitâbu't-Ta'rifât*'ı.

Hilm kavramının ayetlerde nasıl kullanıldığını ve hangi anlamlara geldiğini görmek için; Taberî (ö.310/923)'nin *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*'ı, Kurtubî (671/1273)'nin *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*'ı, Sâbûnî (ö.2021)'nin *Safvetü't-Tefâsir*'i ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö.1942)'in *Hak Dini Kur'ân Dili* gibi eserlerden istifade edilecektir.

Hadîs ilminde hilm kavramına nasıl bakıldığı ve anlamının hangi çerçevede ele alındığını görmek için ise Bedreddin Aynî (ö.855/1451)'nin *Umdetü'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*'si, İbn Hacer (ö.852/1449)'in *Fethü'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*'si, İbn Battâl (ö.449/1057)'in *Şerhi Sahîhi'l-Buhârî li-İbn Battâl*'ı, Suyûtî (915/1505)'nin *ed-Dîbâc 'alâ Sahîhi Müslim*'i, Moğultay b. Kılıç (762/1361)'in *el-İ'lâm*'ı gibi eserlere bakılacaktır. Bunlara ek olarak bazı yerlerde konunun daha anlaşılır olması için diğer şerh kitaplarına da bakılacaktır.

Çalışmamızın içindeki konu başlıklarını değerlendirirken en temel başvuru kaynaklarımız "*Kütüb-i Sitte*" adıyla bilinen hadîs kitapları olup bunlar; Buhârî (ö.256/870)'nin *el-Câmi'u's-sağîh*'i, Müslim (ö.261/875)'in *Sahih*'i, Tirmizî

¹ Ebû Zikeriyyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teyssîr*, thk. Muhammed Osmân el-Haşet (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-Arabi, 1985), 48.

(ö.279/892)'nin *Sünen*'i, Nesâî (ö.303/915)'nin *Sünen*'i, Ebû Dâvud (ö.275/889)'un *Sünen*'i ve İbn Mâce (ö.273/887)'nin *Sünen*'leridir. Bunun yanında ihtiyaç olması halinde diğer temel kaynaklara da müracaat edilecektir.

Çalışmamızın en iyi şekilde açıklığa kavuşması ve anlaşılır hale gelmesi için yeri geldikçe konumuzla alakalı yapılmış diğer akademik çalışmalara da müracaat edilecektir.

1.5. Konuyla İlgili Yapılmış Çalışmalar

Hilm kavramı klasik dönem eserlerinde geçen bir lafızdır. Hilm kavramı en başta Kur'ân'da karşımıza çıkmakta olup daha ilk dönem müfessirleri tarafından bu kavramın şerhi yapılmıştır. Tefsir eserlerinde hilm kavramının muhtevasının ne olduğu üzerinde durulmuş ve bu kavramın tahlili yapılmıştır. İlk dönem müfessirlerinin aynı zamanda iyi birer dilbilimciler olmasından kaynaklı olarak hilm kavramını tefsirlerinde lügat yönünden de değerlendirip anlamının ne olduğu ile ilgili görüş belirtmişlerdir. Hadîslerde ise özellikle rüyayla alakalı kısımlarda hilm kavramının sıkça geçtiğini ve bunun yanında hadislerde başka anlamlarda da kullanıldığını görmekteyiz.

Hilm kavramının konu olarak işlendiği ilk yer hadis kitaplarıdır. Hadis kitaplarına baktığımız zaman bazı eserlerde hilm kavramı bab başlığı olarak ele alınmış ve başlığın altında hilmin içeriği ile ilgili rivayetlere yer verilmiştir. Örneğin, Ebû Dâvud'un *Sünen*'inin edep bölümünde "Babü'n fi'l-Hilmi ve'l-Ahlâkı'n-Nebiyyi" adında bab başlığı bulunmaktadır.

Hilm ile ilgili müstakil eser İbn Ebi'd-Dünya (ö.281/894) tarafından kaleme alınan *Hilm* adlı eserdir. Kitap, Beyrut'taki Mektebetü'l-Asriyye tarafından "Mevsûatu'l-İmâm İbn Ebi'd-Dünyâ" koleksiyonu içinde 2006 yılında neşredilmiştir. Muhammed Abdulakadir Ahmed Atâ tarafından yayına hazırlanmış olup tahkikte kullandığı kaynakları listelenmemiştir. Ocak Yayıncılık tarafından Türkçe olarak yayımlanan eser *Hadîslerde Hilm (Yumuşak Huyluluk)* adıyla tercüme edilmiştir. Bu eser hilm ile ilgili rivayetleri bir araya toplamış olup hilmin içeriğine dair herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Bizim çalışmamız bu yönüyle İbn Ebi'd-Dünya'nın çalışmasını farklılık arz etmektedir. Çünkü çalışmamızda sadece hilm ile ilgili rivayetleri bir araya toplamadık. Hilmin muhtevasından başlayarak hadislerdeki yerine kadar birçok konuyu değerlendirdik. Bununla birlikte araştırmamızın içerisinde hilmin hayata yansıtılması için yapmış olduğumuz değerlendirmeler çalışmamızı Ebi'd-Dünya'nın eserinden farklı kılan özelliklerden biridir.

Diğer bir eser ise yine İbn Ebi'd-Dünya'nın yazmış olduğu *Hilm-i Muâviye* adlı eserdir. İlk baskısı 2003 yılında yapılmıştır. Tahkikini İbrahim Sâlih yapmıştır. Adından anlaşılacağı üzere Muâviye'nin hilminden ve onun faziletlerinden bahseden rivayetleri içermektedir.

Muhammed Debîsî tarafından ele alınmış olan *Hulku'l-Hilm* adlı eser internetteki nüshasına göre 76 sayfalık bir eser olan bu çalışma hilmin muhtevasının ne olduğuna değindikten sonra Hz. Muhammed'in hayatından hilm ile ilgili örnekler vermiştir. Kişinin hayatında hilmin önemine de genişçe değinmiştir. Bu eser hilm ile ilgili hutbelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur.

Charles Pellat tarafından yazılan *Resâle fi'l-Hilm 'İnde'l-Arab* adlı eserin Arapça baskısına ulaşma konusunda gayret sarf etmemize rağmen internet ortamında erişebilmek mümkün olmadı.

Keziban Emre'nin Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı'nda 2019 yılında yapmış olduğu *Kur'ân'da Yumuşak Huyluluk (Hilm)* adlı yüksek lisans tezi, hilm kavramının Kur'ân'î tahlilini yapmıştır. İçerisinde yer alan bir bölümde ise hadîslerde hilmin nasıl ele alındığına değinilmiştir. Tezimizin taslağını oluşturulurken yapılan bu çalışmadan istifade edildi. İstifade edilen kısımların üzerine yeni eklemeler de yapılarak hilm kavramının muhtevası daha ayrıntılı ele alındı.

Serpil Başar'ın Diyanet İlmi Dergisinde yayımlanan *Kur'an'da Hilm Kavramı* adlı makalesinde hilm kavramı genel itibariyle Kur'an-ı Kerîm ayetleri çerçevesinde ele alınmış ayrıca Hz. Peygamber'in hadisleri çerçevesinde hilm kavramı kısaca değerlendirilmiştir.

Mustafa Akman'ın *Hilm ve Halim'in Semantiği* adlı makalesi de ağırlıklı olarak hilm ile cehl kavramlarının mukayesesini ele alan ve bunun neticesinde hilmin anlamını ortaya koyan bir çalışmadır.

Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde Mustafa Çağrıcı tarafından yazılan "Hilim" maddesinde hilmin muhtevası üzerinde durulmuş, hilmin İslamî gelenekteki yeri ve önemi geniş bir şekilde açıklanmıştır. Ayrıca Kur'ân ve hadislerde hilmin yerinin ne olduğu konusunda da değerlendirme yapılmıştır. Araştırmamızın içeriği oluşturulurken bu maddeden de istifade edildi.

Bu çalışmaların haricinde hilm kavramı akademik makalelerde sınırlı bir düzeyde ele alınmıştır. Şunu belirtmek gerek ki hilm kavramı genellikle tefsir ilminin imkanları çerçevesinde çalışılmış ve Kur'ân'da nasıl değerlendirildiği ile ilgilenilmiştir. Yeri geldikçe bu çalışmalardan istifade edilecektir.

Hadîs ilmi açısından bakıldığında son dönemlerde akademik alanda hilm kavramıyla alakalı doğrudan yapılmış bir çalışmaya rastlayamadık. Hilm ile ilgili yapılmış olan çalışmalarda Hz. Muhammed'in hilmini gösteren rivayetlere değinilmiş olmakla birlikte bunlar sınırlı düzeyde kalmıştır. Bu alanda yapılacak bir araştırmanın Hz. Peygamber'in hilm vasfının daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağını düşündüğümüz için böyle bir tez çalışması hazırlamaya karar verdik.

2. HİLM KAVRAMININ TANIMI

2.1. Hilm Kavramının Lügat Anlamı

Hilm (حلم) Arapça bir lafız olup çoğulu (أحلام) şeklindedir² ve ح, ل, م (ha, lam ve mim) harflerinden meydana gelmiştir. Hilm (حلم) lafzı Arap Dilinde birden fazla anlama gelmekte olup dilciler tarafından farklı tanımlamalar yapılmıştır. Bu farklı tanımları şu şekilde ele alabiliriz:

2.1.1. Yumuşak Huyluluk

Hilm (حلم) kelimesine sözlüklerde yüklenen anlamların başında yumuşak huylu olmak ve yumuşaklıkla muamele etmek gelmektedir.³ Halil b. Ahmed, hilmin Allah'ın sıfatlarından olduğunu ve Allah için kullanıldığında sabırlı olmak anlamında, insanın bu sıfata sahip olduğunda ise halîm olarak adlandırılacağını belirtmiştir. Devamında ise halîm kişinin saygı duyulmaya layık olduğunu ve böyle kişilerin övülmeye layık bir duruşlarının olduğunu ifade etmiştir.⁴ Halil b. Ahmed'in halîm insanları övülmeye layık görmesi onların iyi huylu ve karakterli olmasından dolayı olabilir. Bundan dolayı buradaki halîm olmayı davranışlarında bir erdemlilik bulundurma ve nezaket barındırma olarak anlayabiliriz. Bu ise bizi yumuşak davranış dediğimiz olguya götürür. Ezherî de yine aynı şekilde hilm sahibi bireyin halîm olarak adlandırılacağını ifade etmiştir.⁵ İsfahânî ise hilm sözcüğünün kendine hâkim olabilmek ve öfkeli anlarda kendini tutmayı bilmek anlamına geldiğini söyleyerek yumuşak huylu davranmaya işaret etmiştir.⁶ Çünkü öfke anında kendini tutamayanın önündeki yol sert ve kaba davranmak olacaktır. İzutsu ise Kur'an-ı Kerim'in baştan sona hilm ahlakının tesiri altında olduğunu dile getirmiş ve Kur'an'ın sürekli olarak insanın nefsi arzularını kontrol altında tutarak, insani ilişkilerinde iyi huyluluğu gözetmesini istemesinin, hilmin somut örneği olduğunu belirtmiştir.⁷

Hilmin bazı hadislerde yumuşak huylu olmak anlamında kullanıldığı görülmektedir. Resûlullah'ın, Eşec hakkında söylediği şu hadîsi hilme örnek olarak verebiliriz:

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ لِلْأَشَجِّ الْعَصْرِيِّ: " إِنَّ فِيكَ خَصْلَتَيْنِ يُحِبُّهُمَا اللَّهُ: الْحِلْمُ، وَالْحَيَاءُ

² Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, (Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412/1991), "hlm", 253.

³ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2012), "Hilm", 230.

⁴ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-ayn*, (b.y.: Dâru'l-Mektebe, ts.), 3/247.

⁵ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzibi'l-lüga* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 5/69.

⁶ İsfahânî, "hlm", 253.

⁷ Toshîhiko İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 317.

İbn-i Abbas'dan rivayet edildiğine göre Resâllullah (s.a.v.) Eşec'e “*Muhakkak ki sende Allah'ın sevdiği iki haslet bulunmaktadır. Bunlar da hilm ve hayadır.*”⁸ buyurmuştur. Tirmizî'de ise “*إِنَّ فِيكَ خَصْلَتَيْنِ يُحِبُّهُمَا اللَّهُ: الْجُلْمُ، وَالْأَنَاءُ*” şeklinde geçmekte ve burada Hz. Peygamber, Eşec'te Allah'ın sevdiği iki özellikten birinin hilm olduğunu söylerken diğerinin teenni olduğunu belirtmiştir.⁹ Ancak teenni ile hareket edebilen insandan halîm olma durumu sâdır olabilir. Diğer türlü aceleci davranıp yaptığı işlerin nezaketi barındırıp barındırmadığına bakmayan insan halîm olamaz. Hilmin haya ile zikredilmiş olması ise amellerdeki bütünlüğü sağlaması açısından önemli bir noktadır. Çünkü haya sahibi bir insan utanacağı işi yapmaz. İnsanî ilişkilerde utanılacak işlere sebep olan şeyler ya kırıcı bir söz ya da kırıcı bir davranıştan ötürüdür. Hadîsi bu çerçevede ele alırsak daha iyi anlaşılır olacaktır. İnsan yumuşaklık ile muamele ederse kırıcı olmaz. Kırıcı olmazsa da mahcubiyet duymasına gerek kalmaz. Böylece fitratında bulunan o incelik halini korumuş olur. Şunu unutmamak gerek ki Müslüman bireyin insanlara muamelede bulunurken göz önünde bulundurması gereken en önemli haslet nezakettir. Bu nezaketin altında yatan şey ise kişinin fitratında bulundurduğu iyi davranma ve güzel muamelede bulunma isteğidir. Hz. Peygamber'in davranışlarındaki üstün nezaketin altında yatan ilke, O'nun yumuşak huyluluğu bir karakter olarak kendinde barındırıyor olmasındandır. Bu durumdan hareketle hilm ahlakının Müslüman bireyin hayat ilkesi olması gerektiğini söyleyebiliriz. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.v.)'i, Kur'an'ı Kerim bizlere en güzel örnek¹⁰ olarak sunmuştur. Bundan dolayı mümin birey herhangi bir davranışta bulunurken Hz. Muhammed'i örnek almalı ve hilm ahlakına uygun olarak hareket edip bunu bir erdem haline getirmelidir.¹¹

Diğer bir rivayette ise hilm, insanların cahilce tutumları karşısında iyi muamele yapmaya devam etmek ve yumuşak tavrını bozmamak anlamında kullanılmıştır. Şöyle ki:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ: أَنَّ رَجُلًا قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! إِن لِّي قَرَابَةً. أَصْلَهُمْ وَيَقْطَعُونِي. وَأَحْسَنَ إِلَيْهِمْ وَيَسْبُؤُنُونِي إِلَيَّ. وَأَحْلَمَ عَنْهُمْ وَيَجْهَلُونَ عَلَيَّ. فَقَالَ: لَئِنْ كُنْتَ كَمَا قُلْتَ، فَكَأَنَّمَا تَسْفَهُ الْمَلَّ. وَلَا يَزَالُ مَعَكَ مِنَ اللَّهِ ظَهِيرٌ عَلَيْهِمْ، مَا دُمْتَ عَلَى ذَلِكَ

Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre bir adam Peygamberimize gelerek şöyle dedi: “*Ya Resulullah beni akrabalarım var. Ben onlara sıla yapıyorum ama onlar benimle ilişkiyi kesiyorlar. Onlara hilm ile muamele ediyorum ancak onlar cahilce tutum içinde oluyorlar. Hz. Peygamber ona: Eğer söylediğin gibiysen sanki sen onlara*

⁸ Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el- Kazvînî İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Faysal İsâ el-Babî el-Halebî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), “Zühâd”, 18.

⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, nşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî (Mısır: Şirket-i Mektebe, 1945), “Birr ve Sıla”, 66.

¹⁰ *Kur'an-ı Kerim Mealî*, çev. Mustafa Öztürk, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), el-Ahzâb 33/21.

¹¹ İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), “hilm”, 260.

kızgın kül yedirmiş oluyorsun. Böyle olduğun müddetçe Allah tarafından bir yardımcın olur.” dedi.¹²

Rivayette bahsi geçen kişi, insanlara verdiği değer karşılığını görememe ve yapmış olduğu iyiliğin kadrinin bilinmemesi durumundan şikâyetçi olmuştur. Hz. Peygamber de bu kişiye hilmini bozmamasını ve iyi muamele yapmaya devam etmesini tavsiye etmiştir. Buradan anlıyoruz ki hilm sahibi, karşılaştığı olumsuzluklar karşısında halîm olmaya devam edip yaptığı iyi davranışların karşılığını Allah’tan beklemelidir.

2.1.2. Akıl

Dilbilimcilerden Firûzâbâdî’ye göre hilm sözcüğünün anlamlarından biri de akıldır.¹³ İbn Manzûr da hilmin beşerî münasebetlerde ağırbaşlılık ve kararlılık gösterme olduğunu ve bu vasfın akıllı kimselerin özelliği olduğunu belirtmiştir.¹⁴

Kur’an-ı Kerim’de hilm sözcüğünün bazı ayetlerde akıl anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi Tûr Sûresi’nin 32. âyetidir:

أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلَامُهُمْ بِهَذَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ

“Bunu onlara akılları mı emrediyor yoksa onlar azmış bir topluluk mu?”¹⁵

إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ

“Oysa sen uyumlu ve akıllı birisin.”¹⁶

Birinci ayette hilm sözcüğü احلام şeklinde gelmiş ve doğrudan akıl anlamı verilmiştir. İkinci ayette ise الحليم şeklinde gelen hilm sözcüğünün rüşd kelimesi ile birlikte kullanılmasını, hilm sahibi insanların aklî bir olgunluğa sahip olduklarının bir göstergesi olabilir diye düşünebiliriz. Nitekim İbn Manzûr, hilm sözcüğünün akıl anlamına geldiğini söyledikten sonra bu ikinci ayeti örnek olarak vermiştir.¹⁷ Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki hilm sözcüğü akıl anlamında dini metinlerde çok az kullanılmış olup, daha çok İslam öncesi Arap edebiyatında geçen bir kavram olmuştur ve bazı üstün insanların sahip olduğu bir meziyet olarak görülmüştür.¹⁸

Hz. Muhammed (s.a.v.)’den aktarılan bir hadis-i şerifte احلام kelimesi şu şekilde geçmektedir:

¹² Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahih-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kâhire: Dârü İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1374/1954), “Birr”, 6.

¹³ Muhammed b. Ya’kûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît* (Beyrut-Lübnan: Müessesetü’r-Risale, 2005), 1096.

¹⁴ Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükereem İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab* (Beyrut: Dârü’s-Sadr, 1993), 12/146.

¹⁵ *Kur’an-ı Kerim Meali*, çev. Hayrettin Karaman vd., (İstanbul: DİB Yayınları, 2017), et-Tûr 52/32.

¹⁶ Hûd 11/87.

¹⁷ İbn Manzûr, “hilm” 12/146.

¹⁸ Mustafa Çağrıcı, “Hilim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/33.

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لِيَلْبِسَ مِنْكُمْ، أُولُو الْأَخْلَامِ وَالنَّهَى، ثُمَّ الَّذِينَ يَلْبَسُهُمْ ثَلَاثًا، وَإِيَّاكُمْ وَهَيْشَاتِ الْأَسْوَاقِ

Abdullah b. Mes'ûd (r.a)'dan rivayet edildiğine göre Resûlullah şöyle buyurdu: *“Akli başında olanlarınız (namazda) benim hemen arkamda dursun. Sonra bu vasıflarda onları takip edenler dursunlar. (Hz. Peygamber bu cümleyi üç defa tekrarladı.) Namazda çarşı-pazarlardaki kargaşaya benzemekten sakının.”*¹⁹

Bu hadiste احلام kelimesi çoğul olarak gelmiş ve Hz. Peygamber tarafından akli başında olan kişileri ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Bazı hadis şerhi eserlerinde احلام lafzının akıl anlamında kullanıldığını görmekteyiz.²⁰

2.1.3. Sakinlik

Hilm ahlakına sahip olmanın bir alameti sakinliktir. Bundan dolayı hilmin anlamlarından birinin de öfke esnasında sakinlik halini koruyabilmek olduğu belirtilmiştir.²¹ Sakinlik halini bozan şeylerin en başında ise acelecilik gelir. Hilm ahlakına sahip bir birey aceleci tutumlardan kaçınır. Buradan hareketle hilm, ceza verme hususunda acele etmemek demektir.²² Cürcani ise Hilmi, öfke şiddetlendiğinde yatışmak ve zalime verilecek olan karşılığı ertelemek olarak tarif etmiştir.²³

Öfke anında sakin kalmak ve nefsi zapt altına alabilmek büyük bir çaba gerektirir. Çünkü öfke kontrolsüzlüğü kişinin aklını başından alabilir ve kişiyi yanlış işlere götürebilir. Bu durumun önemi ile ilgili Ebu Hureyre (r.a) den gelen bir rivayette Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

لَيْسَ الشَّدِيدُ بِالصُّرْعَةِ، إِنَّمَا الشَّدِيدُ الَّذِي يَمْلِكُ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ

*“Gerçek babayiğit, güreşte rakibini yenen değil, öfkelendiği zaman nefesine hâkim olabilir.”*²⁴

Kişinin öfke anında kendine sahip olup sakin kalması hilm ahlakına uygun davranmak manasına gelir. Nitekim yukarıda hilmin bir anlamının da akıl olduğunu belirtmiştik. Akıllı kişi ise aniden hiddetlenip nefesine yenik düşmez. Buradan hareketle bütün bu kavramların (yumuşak huyluluk-akıl ve sakinlik) bir bütünlük arz ettiğini

¹⁹ Müslim, “Salât”, 28.

²⁰ Muhammed Emîn eş-Şinkitî, *Şerhu Sünen-u'n-Nesâi* (b.y.: Metâbiu'l-Hamîdî, 2004), 5/1664.; Ebû Abdullah Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Sünen-u İbn-i Mâce el-i'lâm bi sünneti aleyhisselâm* (b.y.: Mektebet-i Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1999), 1630.

²¹ Muhammed b. Ali et-Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâtı'l-fünûni'l-ulûm* (Beyrut: Mektebet-i Lübnân Naşirûn, 1996), 706.

²² Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefî el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.), 17/152.; Muhammed el-Debîsî, *Silsiletü ahlakı'n-nebî Muhammed (s.a.v) hulku'l-hilm* (b.y.: y.y., 2013), 13.

²³ Ali b. Muhammed el-Şerîfî'l-Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rifât* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1983), 92.

²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (Beyrut: Dârü Tavki'n-Necât, 1904), “Edep”, 76.; Müslim, “Birr ve's-Sıla”, 30.

söyleyebiliriz. Bu bütünlüğe uygun hareket eden insan ise olgun bir tavır içinde olur, akli başında davranmayı elden bırakmaz.

Şartların zorlaştığı zamanlarda kişinin sakin kalabilmesi ondaki hilmle işaretler. Bu durum bir rivayette şu şekilde geçmektedir:

إنهم لأحلم الناس عند فتنة

“Onlar fitne zamanı insanların en halim olanlarıdır.”²⁵

Fitne hem insanın başına gelen imtihanları belirtmek hem de hak ve batılın birbirine karıştığı sıkıntılı zamanları ifade etmek amacıyla kullanılan bir kavramdır.²⁶ Her iki durumda da insan sabredip sakin kalabilirse halim olarak adlandırılır. Hilm sahibi, aceleci hallerden uzak durmalı, fitne karşısında sakin kalabilmeli ve sabırlı olmalıdır.

2.1.4. Hoşgörülü Olmak

Hilm kavramının, bünyesinde barındırdığı sözlük anlamlarından biri de hoşgörüdür.²⁷ Hoşgörünün Arapçadaki karşılığı müsamahadır. Müsamahanın anlamlarından biri ise davranışlarda yumuşak huylu olmayı gözetmektir.²⁸ Hz. Muhammed’in insani ilişkilerinde hoşgörü temelli bir anlayışın olması bizlere muazzam bir örneklik teşkil etmektedir. Kur’ân-ı Kerim’de Hz. Peygamber’in etrafındakilere karşı müsamahalı davranışı şu ayette zikredilmiştir:

فِيمَا رَحِمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَئِنْ لَمْ يَكُنْ فَطًا غَلِظَ الْقَلْبُ لَأَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ □ فَأَعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

“Sen onlara sırf Allah’ın lütfu sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah’a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.”²⁹

Hz. Peygamber gündelik hayatındaki insani ilişkilerinde hoşgörü ilkesini bir kimlik olarak benimsemiş ve buna göre hareket etmiştir. Hz. Enes (r.a) Hz. Peygamber’in hoşgörülü oluşuyla ilgili şu rivayeti aktarmaktadır:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: كُنْتُ أَمْشِي مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَعَلَيْهِ بُرْدٌ نَجْرَانِيٌّ غَلِظَ الْحَاشِيَّةُ، فَأَدْرَكَهُ أَعْرَابِيٌّ فَجَبَذَهُ بِرِدَائِهِ جَبَذَةً شَدِيدَةً، حَتَّى نَظَرْتُ إِلَى صَفْحَةِ عَاتِقِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَذُ اثَّرَتْ بِهَا حَاشِيَةُ الْبُرْدِ مِنْ شِدَّةِ جَبَذَتِهِ، ثُمَّ قَالَ: يَا مُحَمَّدُ، مَرُّ لِي مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي عِنْدَكَ، فَأَلْتَقَيْتَ إِلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ ضَجَّكَ، ثُمَّ أَمَرَ لَهُ بِعَطَاءٍ

²⁵ Müslim, “Fiten”, 10.

²⁶ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 187.

²⁷ Mutçalı, “Hilm”, 230.

²⁸ Çağrı, “Müsamaha”, 32/71-73.

²⁹ Âl-i İmrân 3/159.

"Rasulullah ile beraber yürüyordum. Üzerinde Necran kumaşından yapılmış sert ve kalın yakalı bir elbise vardı. Çölde yaşayan bir Arab yaklaşıp Hz. Peygamber'in elbisesinden kuvvetlice çekti. O kadar sert çekti ki, elbisesinin yakası ensesinde iz bıraktı. Sonra da şöyle dedi: 'Ey Muhammed; sende olan Allah malından bana verilmesi için emret.' Bunun üzerine Rasulullah (s.a.v.), o adama döndü, gülümsedi ve kendisine bir şey verilmesini emretti."³⁰

Hiz. Enes'in aktardığı bu hadisede Hiz. Peygamber, muhatabına muazzam derecede sabır, hoşgörü ve nezaket göstermiştir. Hiz. Peygamber'in hayatını göz önünde bulundurduğumuz zaman, O'nun insani ilişkilerde kabalığı değil anlayışlı olmayı ve kolaylaştırıcılığı benimsediğini görürüz. Yaşamış olduğu 63 yıllık hayatı da bunun en güzel göstergesidir.³¹

2.1.5. Vakâr Sahibi Olmak

“الوقار” kelimesi talep edilen şeye karşı teenni ile hareket etmek manasına gelmektedir.³² Vakûr ise fiillerinde olgunca bir duruş sergileyen, sakin ve ağırbaşlı davranan ve teenni ile hareket eden kişi demektir.³³

İbn Manzûr, hilm sahibi bir kişinin vakâr sahibi olup, aynı zamanda sakin bir hal üzere olduğunu belirtmiştir.³⁴ Hiz. Muhammed'in Eşec'e: “Allah'ın sende sevdiği iki özellik vardır. Bunlar hilm ve teennidir.”³⁵ buyurduğu hadisinde de görüldüğü gibi tenni-hilm-vakâr arasında mükemmel bir uyum ve ilişki vardır. Çünkü hilm sahibi bir insan işlemiş olduğu fiillerinde teenni ile davranacaktır. Teenni ile davranıp acele etmeyen ve işlerini aklî bir olgunluk içinde yapan kimse ise vakâr sahibi bir birey olarak görülecektir.³⁶

2.1.6. Rüya

Hilm lafzı، حلم – يحلم (haleme-yahlumu) şeklinde geldiği zaman “uykuda rüya görmek” anlamını ifade eder.³⁷ Bu fiilin ism-i fâili حالم (Hâlimun) ya da محتلم (Muhtelimun) şeklinde kullanılır ve bu ifadeyle “erkek çocuğun buluğa ermesi ve

³⁰ Buhârî, “Libâs”, 18.; Müslim, “Zekat”, 44.

³¹ Yaşar Yiğit, *Peygamberimiz ve Hoşgörü* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 129-130.

³² Cürçânî, “hilm”, 254.

³³ Mutçalı, 1016.

³⁴ İbn Manzûr, “hilm”, 5/291.

³⁵ Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 66.

³⁶ Karagöz vd., “hilm”, 260.

³⁷ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhü'l- 'arabiyye* (Beyrut: Dârü'l- 'ilmi li'l-melâyîn, 1407/1987), “hilm”, 5/1903.; Ferâhidî, “hilm”, 3/246.

rüyada cima etmesi” belirtilmiş olur.³⁸ Kelimenin çoğulu ise احلام (ahlâm) şeklindedir.³⁹ الحُلْم (el-hulm) ve الحُلْم (el-hulum), حلم fiilinin masdarı olup “düş, rüya” anlamına gelmektedir.⁴⁰

Bu anlamıyla Kur’ân-ı Kerim’de Yûsuf suresinde şu şekilde geçmektedir:

قَالُوا اضْغَاثٌ أَخْلَامٌ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَخْلَامِ بِعَالَمِينَ

“Yorumcular, “Bunlar karmakarışık düşlerdir. Biz böyle düşlerin yorumunu bilenlerden değiliz” dediler.”⁴¹

Arap dilinde rüya ve hulm lafızları farklı anlamları ihtiva etmektedir. الرؤيا (er-rü’ya) lafzı, uykuda görülen hayırlı ve güzel şeyleri ifade ederken; الحلم (el-hulm) lafzı ise uykuda görülen, hayırlı ve güzel olmayan şeyleri ifade ederken kullanılır.⁴²

Bu konuyla ilgili Hz. Peygamber’den şu hadis nakledilmiştir:

عَنْ أَبِي قَتَادَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ مِنَ اللَّهِ، وَالْحُلْمُ مِنَ الشَّيْطَانِ"

Ebû Katâde (r.a)’den rivayet edildiğine göre, Nebi (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Salih rüya Allah’tandır, fena rüya da şeytandandır.*”⁴³

Bu hadiste görüldüğü üzere Hz. Peygamber rüya ile “hulm” kelimelerine ayrı manalar vermiştir. Buradaki “fena rüya” ibaresi insanlarca hoş karşılanmayan rüyayı ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle buradaki hilm lafzı uykuda görülen ve hoş olmayan bir durumu anlatmaktadır.⁴⁴

الحلم (el-hulum) lafzı kişinin ergenliğe girdiği zaman dilimini ifade etmek amacıyla da kullanılmaktadır.⁴⁵ Kur’ân’da bu lafzın kullanımı şu şekilde geçmektedir:

وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Çocuklarınız ergenlik çağına gelince, onlardan önceki ergenler nasıl izin alıyorlarsa onlar da öyle izin alsınlar. Allah âyetlerini işte size böyle açıklıyor; O her şeyi bilir, yerli yerinde yapar.”⁴⁶

Ergenliğe girmiş olmak ve ihtilam olmak da bir olgunlaşma belirtisidir. Rüya için hilm kavramının kullanılması tesadüfî bir durum olamayabilir. Çünkü insan ergenlikten sonra gençliğe adım atar ve kademe kademe olgunlaşmaya başlar. Bu olgunlaşma sadece bedenî değil aynı zaman da aklî ve ruhî bir gelişmeyi de beraberinde getirir.

³⁸ Ebu Bekr Muhammed b. El-Hüseyin b. Düreyd el-Ezdi, *Cemheretü'l-luga*, (Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-melâyîn, 1987), “hilm”, 1/565.

³⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Sîde el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1421/2000), “hilm”, 3/363.

⁴⁰ el-Cevherî, “hilm”, 5/1903.; bk. Keziban Emre, *Kur’ân’da Yumuşak Huyululuk (Hilm)* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 5.

⁴¹ Yûsuf 12/44.

⁴² İbn Manzûr, “hilm”, 12/145.

⁴³ Buhârî, “Ta’bir”, 4.; Müslim, “Rü’ya”, 1.

⁴⁴ Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Dibâc Alâ Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc* (b.y.: Dâr-u İbn Affân, 1996), 5/282.

⁴⁵ İsfahânî, “hilm”, 253.

⁴⁶ Nûr 24/59.

2.2. Hilm Kavramının Terim Anlamı

Hilm kavramının lügavî anlamı konusunda dilbilimciler tarafından farklı tanımlamaların mevcut olduğu zikredildi. Terim anlamına bakıldığında, hilm kavramı temelde zihnî ve ahlâkî olarak iki ana anlamı ihtiva etmektedir.⁴⁷

2.2.1. Zihnî Anlamda Hilm

Hilm, zihnî anlamda kullanılırsa bununla ahmaklık, cahillik ve sefihlik (beyinsizlik) halinden uzak olmak kastedilir. Bu zaviyeden bakınca hilm sahibi Müslüman bir bireyin hal ve hareketlerinde aklı başında olup aklî olgunluğa uygun davranışlar sergilemesini anlayabiliriz. Yukarıda belirtmiş olduğumuz, “*Bunu onlara akılları mı emrediyor yoksa onlar azmış bir topluluk mu?*”⁴⁸ ayetinde, aklı karışıklık içinde olup akılsızca davrananlar eleştirilmiştir.⁴⁹

İman eden bir birey bilir ki Allah’ın vermiş olduğu akıl büyük bir nimettir. Nimetin şükrü ise verilen nimeti amacına uygun olarak kullanmaktır. Akıl nimetinin şükrü ise azgınca tutumlardan uzak durmaktır. Çünkü insan aklını hayra ve güzele yönlendirmezse akıl insanı farklı ya da yanlış yollara saptıracaktır. Kur’an-ı Kerim’de sıkça vurgulanan “tefekür, akletme, tedebbür” gibi kavramlar ile hilm arasında bir bağ olduğu söylenebilir.⁵⁰ Çünkü hilm sahibi bir insan, kâinata derin bir tefekkürle bakar, yaratılışı düşünüp akleder ve olup biten şeylerdeki incelikler üzerine kafa yorarak tedebbür etmiş olur.

Hilm sıfatına sahip olan halîm diye adlandırılır ve bu sıfat en başta da yaratıcımız olan Allah için kullanılır. Allah için kullanımını değişik ayetlerde⁵¹ görmek mümkün ve Allah’ın حليم ismi Kur’ân-ı Kerim’de 12 yerde geçmektedir.⁵² Anlamı ise cezalandırma konusunda aceleci olmayan demektir.⁵³ Hâlim kişi ise zihni olgunluğa sahip olup olaylar karşısında temkinli davranan ve erdemlice duruş sergileyebilen insandır.⁵⁴ *Fethu’l-Bâr’î*’de hilmin ilme delalet ettiği (وَالْحِلْمُ الَّذِي يَنْدُلُ عَلَى الْعِلْمِ) vurgulanmıştır.⁵⁵ İlim, kişinin aklını kullanabildiğine bir işarettir. Buradan anlıyoruz ki hilm sahibi olmak kişinin ilim ehli olduğuna yani aklını kullanabildiğinin bir göstergesidir. Diğer bir

⁴⁷ Çağrı, “Hilim”, 18/34.

⁴⁸ et-Tûr 52/32.

⁴⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 569.

⁵⁰ Çağrı, “Hilim”, 18/33-36.

⁵¹ bk., Bakara 2/225.; Ahzâb 33/51.; Hûd 11/75.; Hûd 11/87.; Mâide 5/101.; et-Tevbe 9/114.

⁵² Muhammed Fuâd Abdulbaki, *el-Mu’cemü’l-müfrehres li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Kâhire: Dârü’l-Hadis, 1428/2007), “halîm”, 266.

⁵³ Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi, *Tefsîrû’l-Mâverdi* (Beyrut-Lübnan: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 6/27.

⁵⁴ Emre, *Kur’ân’da Yumuşak Huyluluk (Hilm)*, 15.

⁵⁵ Ahmet b. Ali b. Hacer Ebu’l-Fazl el- Askânî, *Fethü’l- bârî şerhi Sahîhi’l Buhârî* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1379/1959), 11/146.

Buhârî şârihi olan İbn Battâl da eserinde hilmi terk etmenin kişiyi sefeh yapacağını, bu durumun ise kişiyi kötü bir hale sokacağını ifade etmiştir.⁵⁶ Bedrüddîn Aynî’de hilmin akıllı kişilerin bir vasfı olduğunu ve bu kişilerin teenni ile hareket eden kimseler olduğunu belirtmiştir.⁵⁷

Hâlim kişi denilince günümüzde sadece huy bakımından zararsız olup kendi halinde olan insan tipi anlaşılmaktadır. Aslında sadece bu şekilde bir anlam yüklemek hilm ve hâlim kavramlarının anlamlarını daraltır. Oysa ki hadisler ve ayetler açısından bakacak olursak hilmin daha geniş bir muhtevası olduğunu görebiliriz. İhtiva ettiği anlamların başında ise akıl⁵⁸ gelmekte olup ahlâkî bir duruşun yanında zihnî tarafı da ağır basmaktadır. İzutsu’nun, Kur’an-ı Kerim’in baştan sona hilm ahlakının tesiri altında olduğunu⁵⁹ belirtip böyle iddialı bir cümleyi söylemesi, hilmin İslam ahlakı ve düşüncesi için ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu gösterir.⁶⁰

2.2.2. Ahlâkî Anlamda Hilm

Hilm kavramının terim anlamlarından ikincisi ise ahlâkî boyut olarak ele alınmıştır. Ahlâk’i anlamda hilm, amel bakımından olgun davranmayı ifade eder. Bu anlamdaki hilm içerisinde öfkeye hâkim olma, sabır, sekînet, vakar, ihtiraslara karşı durma, kindar olmama, tahammül etme ve bencil olmama gibi erdemleri barındırır.⁶¹ İbn Sînâ, ahlâkla ilgili yazmış olduğu eserinde hilm kavramına ahlâkî bir anlam yüklemiş ve hilmin içerisinde öfkeyi yenme, cömertlik, hoşgörü, kin gütmeme ve affetme gibi faziletlerin olduğunu belirtmiştir.⁶²

Mâverdî hilmi “ahlâki değerlerin en şerefli” olarak nitelendirmiştir. Aklî olgunluğa sahip her bireye yakışan en önemli davranışın hilm olduğunu belirtmiştir. Ona göre hilm sahibi bireyin ırzı selâmette olur, bedeni rahat eder ve bu erdeme sahip insan övgüyü hak eder.⁶³

Ahmed Hamdi Akseki, öfkenin doruklara ulaştığı anda, kişinin kendine hâkim olup intikam almaktan vazgeçmesini hilm olarak adlandırmıştır. Cahile merhamet etmeyi ve intikam almaya gücü yetse bile düşmanı affetmeyi, hilmin bir gerekliliği olarak

⁵⁶ İbn Battâl Ebu’l-Hasan Ali b. Halef b. Abdumelik, *Şerhi Sahîhi’l-Buhârî li-İbn Battâl*, thk. Ebu Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Rîyâd: Mektetü’r-Rüşd, 1423/2003) 9/308.

⁵⁷ Ebu Muhammed b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Hanefî Bedreddin el-Aynî, *Umdetü’l-kârî şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dârü İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.), 24/86.

⁵⁸ Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddâim el-Halebî es-Semîn, *Umdetü’l-huffâz fî tefsîri eşrefi’l-elfâz* (b.y.: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417/1996), 1/448.

⁵⁹ İzutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, 317.

⁶⁰ Çağrı, “Hilim”, 18/33-36.

⁶¹ Çağrı, “Hilim”, 18/34.

⁶² Ebi Ali el-Hüseyn b. Abdullah İbn Sînâ, *Tisu’ resâil fî’l-hikme ve’t-tabîi’yyât* (Mısır: Mektebet-i Hindiyye, 1326/1908), 154.

⁶³ Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Edebü’d-dünyâ ve’d-dîn*, çev. Halit Zavalı (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2020), 551.

görmüştür. Ayrıca böyle davranmayı İslam'ın esaslarından biri olarak nitelendirmiştir. Hilm ahlakını gelişigüzel bir yumuşaklık olarak değil de kişinin hiddetli ve intikam almaya muktedir olduğu bir anda bu halden vazgeçip affetme yolunu tutması şeklinde değerlendirmiştir. Çünkü ona göre aciz kalınan bir durumda yumuşak huylu olup eline iktidar geçince intikam sevdasına düşenlere “halîm” denilemez. Buna ek olarak halîm olmanın da bir sınırı olduğunu dile getirmiş ve kişi yerine göre halîm olmasını bilmeli yerine göre de hiddetini ortaya koymalıdır. Eğer kişi bu noktada itidalli olamazsa nefsanî hastalıkları var demektir. Bu hastalıkları gidererek orta yolu bulmanın gayreti içinde olmalıdır.⁶⁴ Eğer ortada yapılan bir zulüm varsa ve söz konusu Müslümanların izzeti ise burada yumuşak davranmak ahlâkî bir duruş değildir. Aksine ahlâkî bir zafiyettir. Bu zaviyeden bakıldığında yumuşak huylu olmak demek zulme rıza göstermek demek değildir.⁶⁵

İstilahî ve lügavî anlamlarını göz önünde bulundurursak hilm; sakin olmak, ağırbaşlı olmak, anında öfkelenmemek, gücü yettiği halde intikam almaktan vazgeçmek, olgun davranabilmek gibi anlamları içerir. Temelde ise iki ana anlamı ihtiva eder. Bunlardan birincisi zihinsel anlamdaki hilm, ikincisi ise ahlâkî anlamdaki hilmidir. Bütüncül bir açıdan bakarak ele alırsak hilm, yumuşak huylu olup olgun davranabilme faziletini gösterebilmektir diyebiliriz. Çünkü olgunca davranış sergilemek ancak akıl ve ahlakın bir araya gelmesiyle mümkündür.

2.3. Hilm İle Anlam Yakınlığı Olan Sözcükler

Yukarıda hilm kavramının muhtevasında bulunan ve doğrudan anlam birlikteliği olan sözcükleri izah ettik. Şimdi ise hilm ile anlam yakınlığı olan kavramları ele alacağız. Hilm kavramında yumuşak huylu olmak, aceleci olmamak, davranışlarda incelik sahibi olmak ve olgun davranmak gibi manaların olduğunu belirtmiştik. Aşağıda izahını yapacağımız kavramlarda da bu gibi manaların olduğu görülecektir.

2.3.1. Rıfk (الرفق)

Rıfk (الرفق) kelimesi sözlükte “yumuşak davranmak, sert olmamak ve geçimli olmak”; Terim olarak ise “iyi huyluluk, nezaket sahibi, yumuşak davranma ve uyumlu olmak” gibi anlamalara gelir.⁶⁶

⁶⁴ Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 229.

⁶⁵ M. Yaşar Kandemir vd., *Riyâzü's-Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2020), 3/725-726.

⁶⁶ Mustafa Çağrıcı, “Rıfk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/51.

Rıfk, anlam bakımından hilm kavramıyla çok yakın bir içeriğe sahiptir diyebiliriz. Ancak rıfk kavramında daha çok ahlâkî bir tavır vardır. Hilm ise aklî bir olgunluk ile ahlâkî duruşun birleşmesidir.

Rıfk ile muamele etmek demek, karşıdaki insana sert ve kırıcı olmadan davranmak demektir. Rıfk kökünden türeyen refîk “yumuşak davranan kişi, dost, arkadaş” demektir.⁶⁷ Kur’ân’da “وَحَسَنَ أَوْلِيَاكَ رَفِيقًا” (Bunlar ne güzel arkadaşlardır!)⁶⁸ şeklinde geçmektedir. Sâbûnî’ye göre buradaki “رفيقاً” arkadaşlık manasındadır.⁶⁹ Kurtubî’ye göre ise “رفيقاً” lafzı yumuşak davranmak ve yumuşak huylu olmak demektir. Bazı kaynaklarda sahâbîlerin Hz. Muhammed’in vefat edeceği zamanı düşünerek üzülmeleri ve bu noktada kederlenmelerinden dolayı bu ayetin onları teselli etmek amacıyla indirildiği belirtilmiştir. Allah’a ve resulüne itaat edenlerin ahirette peygamberler, sıddîklar, şehitler ve salihlerle beraber olacaklarını ve bu zümrelere dahil olanların ise “ne güzel bir arkadaş” nitelemesine sahip oldukları vurgulanmıştır.⁷⁰

Rıfk kelimesi, hadîs-i şeriflerde de geçmekte olup daha çok insanî davranışlarda iyi muamelede bulunma ve fiillerde nezaketi elden bırakmama olarak öne çıkmıştır. Hz. Aişe (r.a.) ile Hz. Peygamber arasında geçen şu hâdise rıfk ile muamele etmenin önemini göstermekte ve olaylar karşısında olgunca davranabilmeyi ortaya koymaktadır:

عَنْ عَائِشَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ: دَخَلَ رَهْطٌ مِنَ الْيَهُودِ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالُوا: السَّامُ عَلَيْكُمْ. قَالَتْ عَائِشَةُ: فَفَهَّمْتُهَا فَقَالَتْ: عَلَيْكُمُ السَّامُ وَاللَّعْنَةُ. قَالَتْ: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: (مَهْلًا يَا عَائِشَةُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الرَّفْقَ فِي الْأَمْرِ كُلِّهِ) فَقَالَتْ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَوْ لَمْ تَسْمَعْ مَا قَالُوا؟ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: (قَدْ قُلْتُ وَعَلَيْكُمْ)

Peygamber (s.a.v.)’in hanımı Aişe (r.a.) rivayet etmiştir: “Yahudilerden bir topluluk, bir gün Resûlullah’ın yanına girdiler ve ‘es-sâmu aleyküm’ (ölüm üzerinize olsun) dediler. Ben bu sözden neyi kastettiklerini anladım ve onlara: ‘ölüm sizin üzerinize olsun, Allah’ın laneti de’ dedim. Bunun üzerine Resûlullah: ‘yavaş ol, ey Aişe! Allah her işte yumuşaklığı sever.’ buyurdu. Ben de: ‘Ey Allah’ın Resûlü! onların dediklerini işitmedin mi?’ dedim. Resûlullah: ‘ben de onlara ve aleyküm (sizin de üzerinize olsun)’ dedim”⁷¹

Bu rivayet açısından bakıldığında da Hz. Peygamber, Aişe annemize sakinliği tavsiye etmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi hilm haksızlık karşısında eli kolu bağlı kalmak değil aklî bir olgunlukla hareket etmektir. Bu rivayette Hz. Aişe aceleci davranıp sözü sert bir şekilde söylüyor. Hz. Peygamber ise yine onlara karşılık veriyor ama bunu hilm ve rıfk ahlakının ilkelerine uygun bir şekilde veriyor. Aceleci bir

⁶⁷ Çağrı, “Rıfk”, 35/51.

⁶⁸ en-Nisâ 4/69.

⁶⁹ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsir* (Kâhire: Mektebetü’t-Tevfikîyye, 2014), 1/263.

⁷⁰ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân* (Kâhire: Dârü’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1384/1964), 5/271.

⁷¹ Buhârî, “Edeb”, 35., “İsti’zan”, 22., “Deavât”, 58., “İstîtâbetü’l-Mürteddin”, 4.; Müslim, “Birr ve’s-Sıla”, 23.

tutumdan ve karşı tarafa düşmanca bir hava estirmeden üstü kapalı cevap veriyor. Bu da Hz. Peygamber'in insanları ne kadar iyi idare ettiğinin bir göstergesidir. Buradaki olaydan hareketle rıfk kavramının toplum içinde güzel davranış sergileme ve yumuşaklık ile muamele etme şeklinde bir anlama geldiğini daha iyi görüyoruz.⁷²

Hz. Peygamber rıftan mahrum olmanın kişi açısından zararını şöyle dile getirmiştir:

عَنْ جَرِيرٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ "مَنْ يَحْرِمُ الرَّفْقَ، يَحْرِمُ الْخَيْرَ"

Cerîr (r.a.)'in naklettiğine göre nebî (s.a.v.) şöyle buyurdu:

"Rıftan (yumuşak huyluluk) mahrum olan, hayırdan da mahrum olur."⁷³

Hz. Ali'nin aktardığı bir başka hadiste Hz. Peygamber yine rıfk ile davranmayı tavsiye etmiştir. Şöyle ki:

عن علي بن أبي طالب قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: "إن الله رفيق يحب الرفق، ويعطي علي الرفق ما لا يعطي علي العنف"

Ali b. Ebi Tâlib'in rivayet ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Muhakkak ki Allah rıfk sahibidir ve rıfkı sever. Sertlikle yapılan şeye vermediği mükafatı, yumuşaklıkla yapılanı verir."⁷⁴

Allah'ın refik ismi Kur'an'da yer almaz. Bu isim hadislerde geçmektedir. Refik, yumuşaklığı çok olan manasına gelir. Bu hadisten öğrendiğimiz kadarıyla Allah kullarından aceleci ve sert tavırlı değil de nezaket barındıran ameller istiyor diyebiliriz. Çünkü hadiste geçen "العنف" (el-unf), sert muamelede bulunmak ve kaba davranmak demek olup rıfkın zıddı bir kavramdır.

Peygamberimizin hayatına bakıldığında en olumsuz ve moral bozucu hallerde dahi sükûneti muhafaza ederek ve gönülleri incitmeyerek hareket etmiştir. Kırıcı bir davranış sergileyenleri görünce de Allah'ın bu tavırlardan hoşlanmayacağını söylemiş ve ilahî kontrole dayalı bir ahlâkî sistem oluşturmuştur. Buradan da anlıyoruz ki insanların sergiledikleri kötü davranışları hemen eleştirip yargılamak yerine, rabbimizin isim ve sıfatlarını kullanarak onlara yol göstermek nebevî hayat çizgisine daha uygundur.

2.3.2. Sabır (صَبْرٌ)

صَبْرٌ (sabr), Arapça bir lafız olup sözlükte "sabretme, tahammül etme, kendine hâkim olma, metanet ve sükûnet" gibi manalara gelir.⁷⁵ İslam ahlâkı açısından büyük bir öneme sahip olan sabır kelimesi daha çok musibetlere karşı dayanıklı olmak

⁷² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Hadislerle Müslümanın Edep Ve Ahlâkı el-Edebü'l-Müfred*, çev. Hanîfî Akın (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2017), 253-254.

⁷³ Müslim, "Birr ve's-Sıla", 23.; İbn Mâce, "Edeb", 9.

⁷⁴ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavud (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 2/233-234. (No. 902).; Müslim, "Birr ve's-Sıla", 23.; İbn Mâce, "Edeb", 9.

⁷⁵ Mutçalı, "Sabr", 511.

anlamında kullanılmıştır. Allah'tan başkasına sızlanmamak ve şikayetçi olmamak; nefsin hoşuna gitmeyen şeyler karşısında insanın kendisini dengede tutarak kalbî bir dayanıklılık göstermesi ve sükûnet içinde olması sabrın en büyük göstergesidir.⁷⁶ Cevherî'ye göre sabır, “*nefsi, tahammülsüzlükten menetme*”⁷⁷ şeklinde tarif edilmiştir.

Sabır kelimesi ahlâkî bir terim olarak “üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet” gibi anlamlara gelir. Zıddının ise ceza’ (جَزَع) olduğu söylenmiştir. Ceza’ lafzı, “telaş, kaygı, yakınma” gibi manaları ihtiva eder. Sabır akıl ve zekanın; ceza’ ise acizliğin bir ifadesi olarak kabul edilmiştir.⁷⁸

Sabır, içinde akli da barındıran bir lafızdır. Bu yönüyle hilm ile anlam yakınlığı vardır. Hilm sahibi bir kimsenin akıl yönünden olgunluk içinde olması gerektiğini belirtmiştik. Bu durumu sabreden kimsede de görmekteyiz. Sabırlı insan bilir ki bugün başına gelen bir olaya karşı metanetli olursa bunun mükafatını görecektir. Sabretmeyip telaşa kapılması ise ona yanlışlar yaptıracak, belki de geri dönüşü zor bir yola girmesine sebep olacaktır. Kur’ân’ın bazı ayetlerinde Müslümanlara sabırlı olmaları, sabrın mükafatının verileceği ve sabrı tavsiye etmeleri konu edinilmiştir.⁷⁹

Hadislerde sabır en önemli konulardan biridir. Hz. Peygamber inananlara her defasında sabrı tavsiye etmiştir. Bizzat kendisi de olaylar karşısında sabır gösterip dirayetli bir duruş sergilemiştir. Hz. Peygamber: “*sabır ışıktır*”⁸⁰ diyerek sabrın insana büyük bir yol gösterici olduğunu göstermiştir. Çünkü sabreden insan gün gelir sabrettiği şeyin sonundaki hikmeti görür ya da onun hakikatini öğrenir. Sabır göstermeyen ise kendini acele davranmanın verdiği bir sıkıntı içinde görür. Bu sıkıntı öyle bir mertebeye varır ki insanın kimi zaman maddî hayatını kimi zaman da manevî hayatını karanlıklar içinde bırakır. Hz. Peygamber: *وَمَا أُعْطِيَ أَحَدٌ عَطَاءً خَيْرًا وَأَوْسَعَ مِنَ الصَّبْرِ* “Hiçbir kimseye, sabırdan daha hayırlı ve büyük bir ikramda bulunulmamıştır.”⁸¹ diyerek sabrın inanan bir insanın hayatındaki yerine vurgu yapmıştır. Dünya hayatının her aşamasında imtihana tabi tutulan her insan sabır ile hareket edip akıllıca hareket etmeyi bilmelidir. Eğer insan başına gelen olayları metanet ile karşılamazsa ve sabra dayanmazsa imtihanı kaybetme durumu ile karşı karşıya kalabilir. Böyle bir durum ise hiçbir Müslümanın arzu etmeyeceği bir neticedir.

⁷⁶ Karagöz vd., “Sabır”, 260.

⁷⁷ el-Cevherî, “Sabr”, 2/706.

⁷⁸ Mustafa Çağrı, “Sabır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/337.

⁷⁹ bk. Âl-i İmrân 3/200.; Bakara 2/155.; Zümer 39/10; Şûra 42/43.; Bakara 2/153.; Muhammed 47/31.; Fussilet 41/34-35.

⁸⁰ Müslim, “Tahâret”, 1.; Tirmizî, “Daavât”, 89.

⁸¹ Buhârî, “Zekât”, 50., “Rikak”, 20.; Müslim, “Zekât” 42.; Tirmizî, “Birr ve’s-Sıla” 77.; Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eşâs es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud* (Beyrut: Mektebetü’l-Asrıyye, ts.), “Zekât”, 28.; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî* (Haleb: Mektebetü’l-Matbûâtü’l-İslâmiyye, 1406/1986), “Zekât”, 85.

2.3.3. Teenni (التَّائِي)

Teennî (التَّائِي) “beklemek, gecikmek, sebat etmek, düşünüp taşınmak” gibi anlamlara gelir. Aynı kökten gelen enât (الْأَنَاءُ) kelimesi de “acelecilikten sakınma” anlamındadır. Teennî ve akıl kelimesi dilbilimciler tarafından genellikle bir arada zikredilmiştir. Bu durum ise teenni kelimesinin akıl ile bağdaşan bir yanının olduğunu gösterir. Türkçede “İhtiyatlı davranmak” şeklinde kullandığımız ibare de teenni ile aynı doğrultuda bir içeriğe sahiptir. Teenni ile hareket etmek demek kişinin “ağırbaşlı ve akıllıca” davranması demektir.⁸²

Teenni sahibi bir insanın davranışlarında telaş yerine sakinlik vardır. Çünkü teenninin zıddı aceleciliktir. Aceleci davranmak ise karar verirken ya da bir işi yaparken insanın akıllıca düşünmesine engeldir. Hz. Peygamber bu hususta şöyle buyurmaktadır:

الْأَنَاءُ مِنَ اللَّهِ وَالْعَجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ “Teenni Allah’tan, acelecilik şeytandandır.”⁸³

Hz. Peygamberin, Eşec hakkında söylemiş olduğu “*Muhakkak ki sende Allah’ın sevdiği iki haslet bulunmaktadır. Bunlar da hilm ve teennidir.*”⁸⁴ sözüne bakarak teenni ile hareket eden Allah’ın sevdiği sonucuna varabiliriz. Aceleci davranmak, insanın aklına yakışır şekilde hareket etmesine manidir. Hatta çoğu zaman büyük pişmanlıkların ardında aceleci davranıp yanlış kararlar vermek vardır.

Hilm, teenniye göre daha kuşatıcı ve muhteva yönünden daha zengin diyebiliriz. Çünkü teenni belirli olaylarla karşılaşıldığında ortaya çıkan bir durumdur. İnsanın kendi halinde hayat sürdüğü bir ortamda teenni ile hareket etmesini gerektirecek haller çok az olup sınırlı düzeydedir. Oysa hilm için herhangi bir olay ve durumun olması zorunluluğu yoktur. İnsan her durumda hilm halini muhafaza etmelidir. İnsana yakışan her halinde ve her tavrında hilm hasletini hayatında yaşatmak ve varlıklara karşı yumuşak davranmaktır. Hilm ahlakını kendinde bulundurmayan insanın estetik yanı eksik demektir.⁸⁵

⁸² Mustafa Çağrı, “Teenni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/270-271.

⁸³ Tirmizî, “Birr ve ve’s-Sıla”, 66.

⁸⁴ Tirmizî, “Birr ve ve’s-Sıla”, 66.

⁸⁵ Mehmet Görmez, *İslam’da Zor Zamanlar* (Ankara: OTTO Yayınları, 2021), 57.

2.4. Hilm Kavramının Zıddı Olan Sözcükler

2.4.1. Cehl (جهل)

Cehl kavramı İslamî literatürde kullanıldığı alana göre farklı anlamları ihtiva etse de genel olarak “bilmemek, tanımamak, haberi olmamak, görgüden yoksun olmak, akılsız, kaba, katı ve sert davranışlı olmak” gibi anlamlara gelir.⁸⁶

Cehl kavramı sözlüklerde genellikle ilim (علم) kavramının zıddı olarak ifade edilmiştir. Bazı dilbilimciler cehl lafzının karşıtının hilm olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁷ Ayrıca İslâm öncesi dönemi belirtmek için kullanılan cahiliye kavramının zıddının da hilm olduğunu ifade etmişlerdir. Bu döneme cahiliye adının verilmesi, hilm ahlâkına yakışan medenî davranışlardan yoksun olunmasından dolayıdır.⁸⁸

Izutsu, hilm ile cehl ilişkini geniş bir şekilde ele almıştır. Ona göre cehl vasfını taşıyan bir kimse düşüncesizce hareket eder ve neyin doğru neyin yanlış olduğunu ayırt edemediği için kolaylıkla nefesine yenilir. Hilm kavramı tam olarak bu noktada cehl ile zıtlık taşır. Çünkü hilm sahibi olan (halîm) kişi hislerini kontrol eder ve arzularına hâkim olup davranışlarını bilinçli şekilde yapar. Ona göre cehl öfkenin alevlenmesi ise hilm de sakin ve soğukkanlı olma durumudur. Cehlin zıddı olan hilm kavramı daha çok ‘akıl’ anlamındadır.⁸⁹

Cehl kavramında bilgidен yoksun olarak davranış sergileme varken zıddı olan hilmde ise bilgiye dayalı bilinçli hareket etme vardır. Furkân sûresinde cahillerin tavırlarına karşı inananların tavrının nasıl olacağı ortaya konmuştur:

وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا

“Rahmânın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, “selâm” deyip geçen kullardır.”⁹⁰

Müfessirler bu ayetten yola çıkarak cahiliye araplarının tavırlarının bozgunculuk, geçimsizlik ve şiddetten yana taraf olduklarını, iman edip Allah’a has kul olanların ise uzlaşma, ağırbaşlılık ve barış gibi erdemlerden yana taraf olduklarını ifade etmişlerdir. Hilmin gereği ağırbaşlılıktır, cehlin gereği ise şüursuz ve lüzumsuz davranışlarda bulunmaktır.⁹¹

Cehl ve hilm ilişkisine ışık tutacak bir diğer husus ise cahiliyede erdemli davranışlar “hamiyet” kavramıyla ifade edilmekteydi. Kişinin kendine hakim olması ve

⁸⁶ Mustafa Çağrııcı, “Cehâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/218.; İbrahim Kâfi Dönmez, “Cehâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/219.; Karagöz vd., “Cehâlet”, 86.; İsfahânî, “Cehl”, 209.

⁸⁷ el-Ezdi, “Cehl”, 1/494.; Çağrııcı, “Cehâlet”, 219.; Karagöz vd., “Cehâlet”, 86.

⁸⁸ Mustafa Fayda, “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/17.; Çağrııcı, “Cehâlet”, 218.

⁸⁹ Izutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, 302-305.

⁹⁰ Furkân, 25/63.

⁹¹ Çağrııcı, “Cehâlet”, 218-219.

ayıp karşılanacak bir işi yapmaktan sakınması gibi anlamları içeren hamiyet, Araplar açısından önemli bir ahlâkî vasıftır.⁹² İslam'dan sonraki süreçte hamiyet kelimesi kullanılmaya devam etse de İslamî dönemle birlikte bunun karşılığı “hilm” olmuştur. Çünkü hamiyet her ne kadar önemli bir ahlâkî meziyet olsa da içerisinde körü körüne karşı çıkma durumu ve taassup vardır. Hilme ise akılla bağlantılı olan ahlâkî bir anlayış vardır.⁹³ Bu açıdan baktığımız zaman hilm sahibi insan atalarından gördüğü ahlâkî davranışları körü körüne devam ettirmez. Aksine onları zihni bir denetimden geçirerek güzel bir ahlâkî duruşa dönüştürür.

2.4.2. Gazap (غضب)

Sözlükte “öfkelenmek, kızmak ve öfke duygusu” gibi anlamlara gelen gazap kelimesi daha çok Allah’a nispet edilerek kullanılan bir kavramdır.⁹⁴ Rızâ ve hilm kavramlarının zıddı bir lafızdır. Zihinsel bir öfkeden ziyade içsel bir kırgınlık halini ifade eder. Acı veren bir durumun kişinin ruhunda uyandırdığı derin öfkeyi gösteren ve bu derin öfke neticesinde alınmak istenen intikam duygusunu ifade eden bir kavramdır.⁹⁵ İsfahânî ise gazabı, “intikam alma isteği ve arzusuyla kalbin kanının yüzde belirgin hale gelmesi”⁹⁶ şeklinde tanımlamıştır.

Kişideki gazap, kendine hâkim olamama halinden kaynaklanır. Hz. Peygamber: “...yiğit, öfkelenildiği sırada kendine hâkim olan kimsedir.”⁹⁷ buyurmuştur. Bu durum bize şunu göstermektedir: Öfke duygusu insanda vardır. Bu fitrî bir durumdur ve insana düşen bu duyguya hâkim olmak ve onu kontrol altında tutabilmektir. Hz. Peygamber’in buyruğunu da bu yönde anlayabiliriz.

Allah’a nispet edilerek kullanılan gazap, esmâ-i hüsnâ içerisinde de yer almaz. Aynı şekilde hadislerde de isim olarak geçmemektedir. Fiili sıfatlar grubuna dahil olan gazap, yaratılmışların yanlış tutumlar içinde olması ve bunun neticesinde ilahî bir cezaya çarptırılması anlamında kullanılmaktadır. Zalimler yaptıkları zulüm ile Allah’ın öfkesini kendi üzerlerine çekmektedirler. Mazluma rahmetin gösterilmesi açısından Allah’ın gazabının olması ilahî adaletin bir tecellisi olarak görülebilir. Çünkü Allah’ın zalimlere gazap etmesi mazlumlara açısından bir rahmettir.⁹⁸

Gazap ve hilmin davranışlara yansımaları hususunda ise dengeli olmak gerekir çünkü öfke duyulması gereken yerde hilm göstereceğim diye çabalamak bir erdem değil

⁹² Mustafa Çağrı, “Hamiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/481.

⁹³ Mustafa Akman, “Hilm ve Halim’in Semantiği”, *Nida Dergisi* 189 (Mart 2019), 71.

⁹⁴ İlyas Üzümlü, “Gazap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/434-435.

⁹⁵ Karagöz vd., “Gazap”, 200.

⁹⁶ İsfahânî, “Gazap”, 608.

⁹⁷ Buhârî, “Edep”, 76.; Müslim, “Birr ve’s-Sıla”, 30.

⁹⁸ Üzümlü, “Gadab”, 434-435.

zillet olur.⁹⁹ Bu noktada insan neyin erdem neyin zillet olacağının idrakinde olmalıdır. Bu ise hâlim olan kişinin sahip olabileceği bir hususiyettir.

Netice olarak öfkeye hâkim olunması durumu hilm olurken olunamaması durumu ya da hilm halinin ortadan kaybolması ise kişide gazap halinin galip gelmesi anlamına gelir. İşte bu noktada hilm ile gazap zıt anlam taşırlar.

2.4.3. Sefeh (سفه)

Sefeh kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup sözlükte “rezillik, aptal olma durumu, utanmazlık, ahmaklık ve ehliyesizce davranmak” gibi anlamlara gelir.¹⁰⁰ Terim olarak ise “*insana ârız olan ve onu şer’in ve aklın gereğine aykırı davranmaya sevk eden hiffet*” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁰¹ İsfehânî sefehi “*akıl noksanlığı sebebiyle nefiste bulunan hafiflik*”¹⁰² olarak belirtirken, İbn manzûr “*hilm eksiliği ve hilmin zıddı olan durum*”¹⁰³ olarak tarif etmiştir.

İbn Manzûr’un tarif ettiği şekliyle bakacak olursak hilm kavramı akıllı olma durumu ise sefehlik hali aklî eksiklik durumunu ifade eder. Nitekim Bakara suresinde bu duruma işaret edilmiştir:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ ۖ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ

“Onlara “Diğer insanlar gibi siz de iman edin” denildiğinde, “Akılsızların inandıkları gibi biz de inanalım mı?” derler. Biline ki, asıl akılsızlar onlardır, fakat bilmezler”¹⁰⁴

Elmalılı’ya göre buradaki sefehlik hali budalalığa varan bir hafiflik ve fikirsizlik olup akılsızlığa işarettir. Bunun zıddı ise ağırbaşlılık ve tam akıllılıktır.¹⁰⁵ Hilm sahibi davranışlarında beyinsizce ve budalaca bir tavır içinde değil tam tersi aklî olgunluk ile davranır. Sefih olanlar davranışlarını sergilerken kendilerini bilmezler ve şımarıkça bir tavır içinde olurlar. Bu durumun da farkında olmazlar. Çünkü farkında olabilmek için aklın muhakeme yapabilme gücünün olması gerekir. Sefih olanlarda böyle bir durum söz konusu değildir. Onlar hem aklın olgunluğundan hem de muhakeme gücünden yoksundurlar.

⁹⁹ Mâverdî, *Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn*, 559.

¹⁰⁰ Mutçalı, “Sefeh”, 433.; Karagöz vd., “Sefih”, 583.

¹⁰¹ H. Yunus Apaydın, “Hacir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/515.

¹⁰² İsfehânî, “Sefeh”, 414.

¹⁰³ İbn Manzûr, “Sefeh” 13/497.

¹⁰⁴ Bakara 2/13.

¹⁰⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1/277.

2.4.4. Unf (عنف)

Unf kelimesi “şiddet, zorbalık, zor kullanmak, sertlik, kabalık, hoşgörüsüzlük, huysuzluk” gibi anlamlara gelir.¹⁰⁶ Unf kavramı esas itibariyle “rıfk” kelimesinin tam zıddı bir anlamı ihtiva eder. Rıfk ile hilm anlam bakımından yakınlık arz ettiğinden dolayı unf kavramının da hilmin zıddı olabileceğini söyleyebiliriz. Unf, hilm kavramının aklî yönünden zıddıdır demek pek mümkün değil ama ahlâkî boyuttan zıt anlamı taşıyor diyebiliriz. Çünkü hilm kavramının ahlâkî boyutunda davranış yönünden sert olmamak ve yumuşak davranmak söz konusuydu. Oysa unf vasfına sahip bir bireyde kabalık ve sertlik söz konusudur. Hilm ile bu yönden zıt bir anlamı içerdiği söylenebilir.¹⁰⁷

Daha önce zikrettiğimiz ve Hz. Ali’den nakledilen aşağıdaki hadiste peygamberimiz, Allah’ın sertlikten değil yumuşaklıktan hoşnut olduğunu belirtmiştir.

عن علي بن أبي طالب قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: "إن الله رفيق يحب الرفق، ويعطي علي الرفق ما لا يعطي علي العنف"

Ali b. Ebi Tâlib’in rivayet ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Muhakkak ki Allah rıfk sahibidir ve rıfkı sever. Sertlikle yapılan şeye vermediği mükafatı, yumuşaklıkla yapılanı verir.*”¹⁰⁸

Hadiste “العنف” ibaresi rıfkın yani yumuşaklık ile davranmanın zıddı olarak kullanılmıştır. Sertlik ve kabalık Müslümanca bir duruş değil aksine Müslümanın zarif olan kimliğine zarar veren bir durumdur. Hz. Peygamber de bundan dolayı Allah’ın yumuşaklık ile yapılan işe mükafat vereceğini söyleyerek, Müslüman bireyleri nezaketli olmaya teşvik etmiştir.

2.5. Hilm Kavramının Bazı İlim Dallarında Ele Alınışı

Kavramların anlamları ve ele alınış biçimleri ilmî alanlarda farklılık gösterebilmektedir. İslâmî ilimlerde bu durumu sıkça görmekteyiz. Bir kavram tefsir açısından ele alındığında belirli bir anlamı ihtiva ederken, hadis açısından bakıldığında ise daha farklı bir anlamı ihtiva edebilmektedir. Hilm kavramı da ilahiyat ilimlerinde farklı tarzlarda ele alınmıştır. Aslında bu ele alınış birbirlerinden bağımsız ve tamamen farklıdır diyemeyiz çünkü bir ilim dalında belirli bir anlam öne çıkarken diğerinde daha farklı bir yön öne çıkmaktadır. Örneğin tasavvuf açısından bakacak olursak hilm kavramı daha çok ahlâkî yönden ele alınmıştır. Tefsirde ise ayetlerde geçen hilm kavramına anlam verilirken daha çok aklî anlamı ön plandadır. Bu bağlamda hilm kavramının bazı ilim dallarında nasıl konu edinildiğine ve bu ilim dallarında hilm kavramına verilen anlamları detaylıca ele alacağız.

¹⁰⁶ Mutçalı, “Unf”, 648.

¹⁰⁷ Çağrı, “Rıfk”, 35/51.

¹⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/233-234. (No. 902)

2.5.1. Tasavvuf İlmi'nde Hilm

Tasavvuf (تصوف), İslâm dinindeki manevi hayatın ve ahlâkî değerlerin genel adı¹⁰⁹ olup Hz. Muhammed'in şahsında temsil ettiği manevi otoritenin müesseseseleşerek günümüze kadar gelmiş şeklidir.¹¹⁰

Tasavvufun en temel konusu ahlâkî değerlerin yaşanarak nefsin ıslah edilip yola getirilmesidir. Tasavvuf bir gönül terbiyesi olup insanı olgunlaştırmak ister. Nefsini ıslah edip gönlünü de terbiye eden kişi kemal derecesine ulaşmış olur. Kemal derecesine ulaşan insana ise "İnsan-ı kâmil" ismi verilir.¹¹¹

Diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi tasavvufun da kaynağı Kur'ân ve sünnettir.¹¹² Tasavvuf ıstılahları ve konuları teşekkül ederken hem Kur'ân'dan hem de hadislerden istifade edilmiştir.¹¹³ Tasavvuf bir ahlâk ilmi olduğu için ele aldığı kavramları daha çok bu zaviyeden değerlendirmiştir. Hilm kavramı Kur'ân ve hadiste çok geçmemesine rağmen İslâm ahlâk geleneğinde muteber bir kavram olmuş ve sonraki dönem müellifleri eserlerinde hilm konusunu ele almışlardır. Ana kaynaklarda sınırlı düzeyde konu edinilmiş olması, insanın bu erdeme sahip olmada zorluk çekmesinden ve kıymetli bir erdem oluşundan dolayıdır diyebiliriz.¹¹⁴ Meydânî bu konuda Hasan-ı Basrî'den "Allah Teâlâ peygamberleri bile en az hilm sıfatıyla nitelemiştir." sözünü aktararak hilmin insanlar için yüce bir vasf olduğunu belirtmiştir.¹¹⁵

Ebü Tâlib el-Mekkî ise *Kûtü'l-Kulûb* adlı eserinde hilm kavramını Allah'ın bir sıfatı olarak ele almış ve halîm vasfını yaptığı işte sefih olmama durumu olarak ifade etmiştir.¹¹⁶ Çünkü sefih yaptığı işten maksadın ne olduğunun farkında değildir. Oysa her şeyi bilen rabbimiz için böyle bir durum söz konusu olamaz. Allah'ın yaptığı işlerde acelecilik, hikmetten yoksun olma ve abes yoktur. Buna göre Allah yaptığı işleri halîm sıfatına uygun olarak yapar. Allah'ın halîm ismine baktığımız zaman kullarını cezalandırmaya gücü yettiği halde sabredip onlara merhamet eden ve cezalandırmada aceleci olmayandır. Halîm olan Allah günahları affeder, örter ve kuluna mühlet verir.¹¹⁷

Kuşeyrî'nin tasavvufa dair yazmış olduğu risalesinde hilm kavramı samt bahsinde geçmektedir. Samt, boş konuşmamak, dili kötülüklerden korumak ve faydasız

¹⁰⁹ Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 109.

¹¹⁰ H. Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 17.

¹¹¹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 16.

¹¹² Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 20.

¹¹³ bk. Reşat Öngören, "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/119-126.

¹¹⁴ Çağrı, "Hilim", 18/34.

¹¹⁵ Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/211.

¹¹⁶ Ebü Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1426/2005), 2/136.

¹¹⁷ Ekrem Demirli, *Her İsmi Güzel, Her İsmi Yüce: Allah'ı İsimleriyle Tanımak* (İstanbul: Turkuvaiz Yayıncılık, 2017), 215-216.

şeyleri konuşmaktan kendini alıkoymaktır.¹¹⁸ Kuşeyrî'nin hilmî, samt bölümünde zikretmesi çok anlamlıdır diyebiliriz çünkü insan karşısındaki insanın dilinden eziyet görmesi ya da cahillerin şüursuzca konuşmasına karşı kendini tutup öfkeye kapılmaması hilm sahibi olduğunu gösterir. Kuşeyrî eserinde sûfilerden birinin “*sükût hilmin dilidir.*” dediğini nakleder.¹¹⁹ Bu söz açısından bakıldığında yerine göre sükût etmek, insanın hilm sahibi olduğuna delalet eder. Kur'an'da kendini bilmez cahillerin laflarına karşı rahmanın kullarının takınacağı tavrın “selam” deyip geçmek olduğunun belirtilmesi bunun en güzel örneğidir.¹²⁰ Kuşeyrî, *Letâifu'l- İşârât* adlı eserinde ise Allah'ın Kur'an'da geçen halîm isminin kulları cezalandırmakta acele etmeyen ve kullarına mühlet veren anlamına geldiğini ve Allah'ın kullarına karşı çokça halîm olduğunu ifade etmiştir.¹²¹

Tasavvuf ilminin en önde gelen alimlerinden olan Gazzâlî de *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinde Kur'an'da geçen “*Rabbaniler olunuz*”¹²² ifadesini “halîm ve bilgili kimseler olunuz” şeklinde yorumlamıştır.¹²³ Gazzâlî'nin yorumuna baktığımız zaman hilm ile bilgiyi birlikte kullandığını görürüz. Buradaki hilm sahibi olmanın bilgili ve akıllı olmaya değil de ahlâkî bir duruşa işaret ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü Gazzâlî, “rabbaniler olunuz” ifadesinin iki anlam içerdiğini vurgulamıştır. Tek bir anlama gelecek olsaydı sadece “bilgili kişiler olunuz” şeklinde yorumlardı diyebiliriz. Bundan dolayı Gazzâlî'nin burada hilm ile ahlâkî bir duruşu ve bilginin gereği olan davranışı sergilemeyi vurgulamış olması muhtemeldir. Bilgi ile ahlâkî ilkelerin gerektirdiği ameller yan yana gelirse o vakit rabbin has kulları (rabbaniler) olunabilir.¹²⁴ Gazzâlî ayrıca hilmin gayz halinde kendini tutmak yani öfkeye hâkim olmak anlamına da geldiğini belirtmiştir.¹²⁵

İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn* adlı eserinde hilm kavramının Allah'ın bir sıfatı olduğunu ve aceleci olmamak anlamına geldiğini belirtmiştir.¹²⁶ Mâverdî de hilmî, gazap ve öfkenin heyecanına kapılmamak olduğunu ifade etmiştir. Hilm ahlakının değerlerin en şerefli ve akıl sahiplerine en çok yakışan davranış olduğunu vurgulamıştır. Çünkü ona göre hilm sahibi olmak övgüye layık olmak ve ırzın selamette olup bedeninin rahat etmesi anlamına gelmektedir.¹²⁷

¹¹⁸ Bülent Akot, *Tasavvufun 200'ü* (Ankara: OTTO Yayınları, 2017), 161.

¹¹⁹ Abdülkerîm b. Havâzin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyriyye* (Kâhire: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/249.

¹²⁰ Furkân 25/63.

¹²¹ Abdülkerîm b. Havâzin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî, *Letâifu'l- işârât* (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, ts.), 3/305.

¹²² Âl-i İmrân 3/79.

¹²³ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 3/176-177.

¹²⁴ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 1/616.

¹²⁵ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 3/176.

¹²⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1441/2019), 1/323.

¹²⁷ Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve 'd-dîn*, 551.

Tasavvufta hilm, merhamet ve tevazu bir bütünlük içerisinde değerlendirilebilir. Bu üç unsur bir araya geldiği zaman toplumsal ahlak ayakta kalır ve devam eder. Toplumda birlik ve beraberlik içinde yaşayıp kardeşlik hukukunu koruyabilmek için insanlara hilm, merhamet ve tevazu kanatlarını açmak lazımdır. Aksi halde cehalet, acımasızlık ve kibir hali ortaya çıkar ki bu durum birlikte yaşamamıza ve kardeşlik ilkesine ters davranmak anlamına gelecektir. Eğer tasavvufta bir esas olarak kabul edilen öfkeyi tutabilme erdemini kendi nefislerimizde ve toplum hayatında ihya edemezsek bu durum İslâm'dan önceki cahiliye adetlerine dönmek anlamına gelir. Böyle bir durum ise toplum huzurunun bozulması demektir. Huzurun bozulduğu bir ortamda ise insan selamette olamaz ve inananlar inançlarını hakkıyla yaşayamazlar. Toplum ise erdemlerini kaybederek bir olma bilinci oluşturan değerlerden uzaklaşır.¹²⁸

Tasavvuf ilmi açısından bakıldığında zaman hilm kavramı ağırlıklı olarak ahlâkî yönden ele alınmıştır. Böyle olması da gayet doğaldır. Çünkü tasavvuf ilmi Kur'ân'ın ortaya koyduğu ve Hz. Muhammed'in uyguladığı ahlâkî ölçüleri yaşatmaya çalışan ve bu bunu konu edinen bir ilim dalıdır. Hal böyle olunca ehli tasavvuf hilm kavramına daha çok ahlâkî bir zaviyeden bakmıştır. Bunun yanında bazı eserlerde hilmin, akıllıca davranıp acele etmemek anlamında da kullanıldığını gördük. Günümüzde tasavvufi bir hayat yaşama gayreti içinde olanlar hilm erdeminin tasavvufta önemli bir ahlâkî haslet olduğunu bilir ve bu erdemi hayatlarında bir ilke olarak benimseyip yaşarlarsa bunun topluma pozitif yönde bir yansıması olacaktır. Çünkü Hz. Peygamber ahlâkî erdemleri bizzat yaşamış ve çevresine de bu konuda örnek olmuştur.

2.5.2. Tefsir İlmi'nde Hilm

Tefsîr (تفسير), Arapça bir kelime olup “fesr” veya “sefr” kelimesinden türemiştir. Sözlükte “açıklama, yorum, şerh, beyan etmek, keşfetmek ve kapalı olan şeyin üzerini açmak” gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlam olarak ise “Kur'ân'da yer alan kelime ve cümlelerin ne anlama geldiğini açıklayan ve anlamı kapalı lafızları izah eden ilim dalıdır.”¹²⁹

Hilm kavramı Kur'an'da الحِلْمُ (el-Hulume) şeklinde 2 yerde,¹³⁰ أَهْلَامِ (Ahlâmin) şeklinde 3 yerde,¹³¹ أَهْلَامُهُمْ (Ahlâmuhüm) şeklinde 1 yerde,¹³² حَلِيمٌ (Halîmun) şeklinde 12

¹²⁸ Betül Sinan Nizam, “Din Kardeşliği Tesisinde Hilmin Rolü: Mevlânâ Modeli”, *IV. Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu*, ed. Ali Temizel vd. (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2017), 320-321.

¹²⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 1/19.; Mehmet Akif Koç (ed.), *Tefsir El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.), 107-108.; Mutçalı, “Tefsir”, 701.; Karagöz vd., “Tefsîr ve Te'vîl”, 640.

¹³⁰ Nûr 24/58.; Nûr 24/59.

¹³¹ Yûsuf 12/ 44.; Yûsuf 12/44.; el-Enbiyâ 21/5.

¹³² et-Tûr 52/32.

yerde¹³³ ve حَلِيمًا (Halîmen) şeklinde 3 yerde¹³⁴ geçmekte olup toplamda 21 defa geçmektedir.¹³⁵

Kur'an'da hilm kavramına baktığımız zaman geçtiği yerlerde şu anlamlarda kullanıldığını görürüz: Allah açısından hilm, bazı peygamberler için kullanılan bir sıfat olarak hilm, akıl anlamında hilm, ergenlik çağını ifade eden bir kavram olarak hilm ve rüya anlamında kullanılan hilm olarak beş kategoride ele alınmıştır.¹³⁶

Allah açısından hilm kavramını ele alırsak, Kur'an'da Allah kendisini el-Halîm olarak nitelendirmektedir. Bu nitelendirme genelde Allah'ın diğer isimleriyle birlikte kullanılmaktadır.¹³⁷ Bu ikilemeler ayetlerde Gafûr-Halîm, Alîm-Halîm, Ganî-Halîm, Şekûr-Halîm şeklinde kullanılmıştır:

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ

“Yeminlerinizin kasıtlı olmayanlarından dolayı Allah sizi sorumlu kılmaz, fakat kalplerinizin yöneldiği yeminden sizi sorumlu tutar. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir.”¹³⁸

...وَصِيَّةٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ

“Allah'ın hükmü budur. Allah her şeyi bilendir, hilm sahibidir.”¹³⁹

قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أذى وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ

“İyi sayılan bir söz ve bir bağışlama, arkasından eziyet gelen bir sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, halîmdir.”¹⁴⁰

إِنْ تُقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يَضَاعِفْهُ لَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ

“Allah'a güzel bir borç verirsiniz O da bunu size fazlasıyla öder ve sizi bağışlar. Allah şükürün karşılığını bol bol verir, cezada ise acele etmez.”¹⁴¹

Müfessirlerden bazıları yukarıda verilen ayetlerde geçen Halîm isminin “ceza verme konusunda acele etmeyen, cezayı erteleyen ve yumuşak davranan” gibi anlamlara geldiğini belirtmişlerdir.¹⁴² Türkçe meallerde ise genel olarak “yumuşak davranmak, hoşgörülü olmak, acele etmemek, müsamahalı olmak ve cezayı ertelemek” gibi anlamlar verilmiştir.¹⁴³ Tefsir ve mealler Halîm isminin anlamı hususunda neredeyse ittifak halindedir denilebilir. Ayetleri bir bütün içerisinde değerlendirdiğimiz zaman

¹³³ el-Bakara 2/225.; el-Bakara 2/235.; el-Bakara 2/263.; Âl-i İmrân 3/155.; en-Nisâ 4/12.; el-Mâide 5/101.; et-Tevbe 9/114.; Hûd 11/75.; Hûd 11/87.; el-Hac 22/59.; es-Sâffât 37/101.; et-Tegâbun 64/17.

¹³⁴ el-İsrâ 17/44.; el-Ahzâb 33/51.; Fâtır 35/41.

¹³⁵ Abdulkakî, *el-Mu'cemü'l-müfrehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 266.

¹³⁶ Emre, *Kur'an'da Yumuşak Huyluluk (Hilm)*, 56.

¹³⁷ Serpil Başar, “Kur'an'da Hilm Kavramı”, *Diyanet İlmi Dergi* 49/1 (2013), 88.

¹³⁸ el-Bakara 2/225.

¹³⁹ en-Nisâ 4/12.

¹⁴⁰ el-Bakara 2/263.

¹⁴¹ et-Tegâbun 64/17.

¹⁴² bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân* (b.y.: Dârü'l-Hicr, 1422/2001), 4/42.; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/162.

¹⁴³ Mahmut Kısa, *Kısa Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali* (Konya: Armağan Kitaplar (Yediveren Yayıncılık), 2017), 48.; Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali*, 71.

Allah'ın, kullarını cezalandırmakta acele etmeyen, merhametli ve yumuşak davranan bir yaratıcı olduğunu görürüz.

Kur'an'da peygamberlerin öne çıkan huylarından ve kişilik yapılarından bahsedilir. Bahsi geçen ve bazı peygamberlerin huyu olan bir özellik ise hilm kavramıdır. Hilm, Kur'an'da bazı peygamberlerin sıfatı olarak kullanılmıştır. Bunların başında ise Hz. İbrahim (a.s.) gelmektedir. Halîm olmayı bir "öfke kontrolü"¹⁴⁴ gibi düşünersek peygamberler öfkelerine yenik düşmeyen ve öfkelerini en iyi şekilde kontrol edebilen kişilerdir diyebiliriz. Kavimlerinden her türlü kötü muameleyi gören peygamberlerin sabretmeleri ve merhameti elden bırakmamaları bunun en büyük göstergesidir. Kur'an'da geçen şu ayet Hz. İbrahim'in hilm sahibi olduğunu belirtmektedir:

وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ

*"İbrâhim'in, babasının bağışlanması için yaptığı dua ise sırf ona verdiği bir sözden ötürüydü. Ama onun bir Allah düşmanı olduğu kendisine belli olunca ondan uzaklaştı. İbrâhim gerçekten çok duyarlı, yumuşak huylu biriydi."*¹⁴⁵

Mevdûdî, "لَاوَّاهٌ" lafzının insanın yufka yürekli, ince ve yumuşak kalpli, Allah korkusundan kalbi ürperti içinde olan kimse anlamlarına geldiğini belirtmiştir. Halîm ile beraber bu kavramın kullanılması çok anlamlıdır. Halîm kişi her şartta kendine hâkim olan, hiddet ve düşmanlık anında kendini kaybetmeyen ve muhabbet ve dostluk ilişkilerinde itidali koruyan kişi demektir. Hz. İbrahim inanmayan babası için dua da bulunmuş ve ona karşı merhamet göstermiştir. Ancak babası inanmamak hususunda ısrarcı olunca ondan uzaklaşmış ve Allah'a karşı sınırları aşmamıştır.¹⁴⁶

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ

*"İbrâhim cidden yumuşak huylu, hassas ruhlu, kendini Allah'a vermiş biriydi"*¹⁴⁷

Bu ayetin öncesinde Hz. İbrahim'in Lût kavminin üzerinden azabı kaldırması için Allah'a dua ettiği anlatılmaktadır. Azgın bir topluluğa karşı merhamet hissini kaybetmeyen ve yumuşak huylulukla hareket eden Hz. İbrahim'in ne derece büyük bir ahlaka sahip olduğunu anlıyoruz. Beyzâvî bu ayetteki halîm olmanın eza verici şeylere karşı sabırlı olmak anlamına geldiğini belirtmiştir.¹⁴⁸ Hz. İbrahim de kavminin eza verici hallerine karşı sabırlı olmuş ve onlar için dua ederek hilmini ortaya koymuştur.

Halîm oluşundan bahsedilen bir diğer peygamber ise Hz. Şuayb olup ayette şu şekilde geçmektedir:

¹⁴⁴ Zülfikar Durmuş, "Hz. İbrahim'in Kur'an'daki Sıfatlarının Ahlâkî Değerler Açısından İncelenmesi", *Umde Dini Tetkikler Dergisi* 3/2 (Aralık 2020), 197.

¹⁴⁵ et-Tevbe 9/114.

¹⁴⁶ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 2/283.

¹⁴⁷ Hûd 11/75.

¹⁴⁸ Kâdî Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1418/1997), 3/100.

قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصْلُوكَ تَأْمُرُكَ أَنْ تَتْرِكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاطُ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ

“Kavmi ise, “Ey Şuayb! Atalarımızın taptığı şeylerden yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana ibadetin (dinin) mi emrediyor? Oysa sen uyumlu (yumuşak huylu) ve akıllı birisin!” dediler.”¹⁴⁹

Bu ayette Hz. Şuayb’a karşı inkarcılar tarafından övgü varmış gibi görünse de müfessirlere göre burada övülen huylardan olan uyumlu olma ve akıllı olma aslında inkarcılar tarafından alay etmek amacıyla söylenmiştir. Ayetin baş kısmında Hz. Şuayb’ın ibadetini kabullenmeme ve alay etme söz konusu olduğu için ayetin devamında da aynı durumun olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁰

Kur’ân’da peygamberler için kullanılan halîm sıfatına baktığımızda, Allah’ın peygamberlerinin büyük bir olgunluk ve ahlâkî duruşa sahip olduklarını görebiliriz. İnsanlara her yönüyle örnek olan Allah’ın elçileri olaylar karşısında metanetli olma, aceleci davranmama ve merhameti elden bırakmayıp yumuşaklık ile muamele etmeyi bizlere en güzel şekilde göstermişlerdir. Hz. İbrahim’in zalim bir kavme ya da inkârcı babasına karşı tutumu en çetin şartlarda dahi insanlara nasıl muamele de bulunmamız gerektiğini en iyi şekilde göstermektedir.

Kur’ân’da hilm kavramının içerdiği anlamlardan birisi de akıldır. Daha önce de hilm kavramının lügat tanımlarını yaparken içerdiği anlamlardan birinin de akıl olduğunu belirtmiştik. Akıl, Kur’ân’da sıkça konu edinilen kavramlardan biri olup insanı yükümlülük altına sokan ve mükellef olmasını sağlayan unsurdur. Kur’an’da akıl kelimesi kırk dokuz yerde geçmektedir. Akıl kelimesi ile aynı anlama gelmeyip yakın anlam ifade eden bazı kavramlar Kur’an’da aklın karşılığı olarak kullanılmıştır. Bunlar; fuâd, kalb, elbâb kavramlarıdır.¹⁵¹ Hilm kavramına akıl anlamının verildiği ayet Kur’an’da şu şekilde geçmektedir:

أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَخْلَامُهُمْ بِهَذَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ

“Bunu onlara akılları mı emrediyor yoksa onlar azmış bir topluluk mu?”¹⁵²

Bu ayetin öncesinde ise Allah şöyle buyurmaktadır: “(Ey Muhammed!) o halde sen öğüt vermeye devam et. Rabbinin nimeti sayesinde, sen ne bir kâhinsin ne de bir mecnun. Demek onlar, ‘O bir şairdir, onun zamanın felaketlerine uğramasını bekliyoruz’ mu diyorlar? Onlara de ki: ‘Bekleyin. Ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim.’”¹⁵³

Elmalılı’ya göre buradaki ayetler bir bütünlük içinde değerlendirildiği zaman İslam’a ve Hz. Muhammed’e karşı sert ve alaycı tutum içinde olanların kendileri çelişki

¹⁴⁹ Hûd 11/87.

¹⁵⁰ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 193-194.; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 5/171.

¹⁵¹ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/238-242.

¹⁵² et-Tûr 52/32.

¹⁵³ et-Tûr 52/29-31.

içine düşmüş durumdadırlar. Çünkü kâhin denilen kişi keskin akıllı ve zeki olur. Mecnun olanın ise akıl ve düşüncesi karışık haldedir. Durum böyleyken nasıl olur da kâhin dediklerine mecnun, mecnun dediklerine kâhin diyebiliyorlar. Bu durum göstermektedir ki bu kişiler ne dediğini bilemeyecek kadar akılsızlık ve çelişki içindedirler. Allah'ın bu alaycıları طَاغُونَ diye nitelendirmesi ise bu kişilerin akıl dairesinin dışına çıkıp azgınlıklarından dolayıdır.¹⁵⁴ İnsan azgınlaşınca akıl sınır tanımaz ve olgunluğunu kaybederek insani vasıflara yakışmayacak bir tavır sergiler. Ayette bahsi geçen kişiler bu tavrı sergilemişlerdir. Bu ayetten çıkarabilecek diğer bir sonuç ise aslında burada alay edenler ile Allah alay etmekte ve akılsızlıklarını ortaya koyarak onların ne derece aciz varlıklar olduğunu ortaya koymaktadır.

Kur'ân'da hilm kavramı ergenlik çağını ifade eden bir kavram olarak da kullanılmıştır ve ayette şu şekilde geçmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ

“Ey iman edenler! Elinizin altındaki hizmetçilerle içinizden henüz ergenlik çağına gelmemiş olanlar yanınıza gelmek için sizden üç vakitte izin alsınlar.”¹⁵⁵

Ayette hizmetçilerin ve bulûğa ermemiş olanların bazı vakitlerde izin isteyerek odalara girmesi gerektiği emredilmektedir. Bu ayette الْحُلُم (el-hulume) ifadesi “ergenlik çağına varmayan, bulûğa ermeyen” anlamındadır.¹⁵⁶ Bulûğ insanın çocukluktan çıkıp yetişkinliğe adım atması ve akli olgunluğunu kazanmaya başladığı bir dönemdir.¹⁵⁷ İnsan ergenlikten önceki dönemindeki davranışlarının sonucunu muhasebe edebilmesi çok mümkün değildir. Bulûğa ermeyen insanın davranışlarını hayra yönlendirmek için adap kurallarını öğretmek lazımdır. Bu ayette bir edep kuralını öğretmekte ve bulûğa ermemiş bir insanın, insanların özel hayatlarının geçtiği mekanlara girerken nasıl davranması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bir diğer ayette الْحُلُم (el-hulume) ifadesi şu şekilde geçmektedir:

وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Çocuklarınız ergenlik çağına gelince, onlardan önceki ergenler nasıl izin alıyorlarsa onlar da öyle izin alsınlar. Allah âyetlerini işte size böyle açıklıyor; O her şeyi bilir, yerli yerinde yapar.”¹⁵⁸

Bu ayette ise الْحُلُم (el-hulume) ifadesi ergenlik çağına ulaşan ve ihtilam olma özelliğine sahip kişiler için kullanılmıştır.¹⁵⁹

Hilm kökünden gelen ve rüya anlamı taşıyan احلام (ahlâm) kelimesi Kur'ân'da “düş, rüya” anlamında olup iki ayette geçmektedir. Bunlardan birincisi:

¹⁵⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7/569.

¹⁵⁵ en-Nûr 24/58.

¹⁵⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6/221.

¹⁵⁷ Ali Bardakoğlu, “Bulûğ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/413.

¹⁵⁸ en-Nûr 24/59.

¹⁵⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6/222.; Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 19/215.

قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَالَمِينَ

“Yorumcular, ‘Bunlar karmakarışık düşlerdir. Biz böyle düşlerin yorumunu bilenlerden değiliz’ dediler.”¹⁶⁰

Burada اَحْلَام “uyku halinde görülen, anlamlı olmayan düşler, ilham tarzındaki rüya” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁶¹

احلام (ahlâm) kelimesinin rüya anlamına geldiği ayetlerden ikincisi ise Enbiyâ Suresi’nde geçmektedir:

بَلْ قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ بَلِ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ فَلْيَأْتِنَا بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الْأَوَّلُونَ

“Onlar, ‘Hayır, Bunlar karma karışık düşlerdir. Hayır, onu kendisi uydurmuştur. O olsa olsa şairdir. Böyle değilse bize, öncekilere gönderilenin benzeri bir mûcize getirsin.’ dediler.”¹⁶²

Hz. Muhammed’e karşı olanlar onun getirdiği hakikatlerin üstünü örtebilmek için tüm yolları denemişlerdir. Bunlardan biri de onun getirdiği şeylerin bir düş ürünü olduğunu söylemek olmuştur. Ancak Hz. Peygamber’in getirdiği şeyler öyle bir gerçeklik barındırıyordu ki bir düş ile bunca gerçeklik bilinemezdi. Bundan dolayı “onu kendisi uydurdu.” diye iftira etmişlerdir. Hatta daha da ileri gidip bu hakikatlerin bir şiir, peygamberimizin de bir şair olduğunu söylemişlerdir.¹⁶³

Her iki ayete de bakıldığında اَحلام (ahlâm) kelimesinin “rüya, düş ve uyku halinde görülen şeyler” anlamında kullanıldığını görülmektedir.

Hilm kavramı tefsir ilminde Allah’a nispetle kullanıldığında acele etmeyen ve sabırlı davranan, Peygamberlere nispet edildiğinde yumuşak davranma ve merhamet gösterme, gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bunun yanında ergenlik çağı, ihtilam olma ve uykuda görülen düşler anlamında da kullanımlarının var olduğu görülmektedir.

2.5.3. İslâm Tarihi’nde Hilm

İslâm Tarihi açısından baktığımızda hilm, Araplar arasında büyük bir fazilet ve öne çıkan ahlâkî bir vasfı olarak görülmektedir. Erdemli olma, ilim sahibi olma, akıllı davranma ve cömert olma gibi faziletleri bulunduran kişiler hilm sahibi olarak nitelendirilmiştir.¹⁶⁴ Bunun yanında özellikle idari alanda başarılı olan kişileri belirlemede ve yönetme vasfını en iyi şekilde yerine getiren kişilerin sahip oldukları faziletleri ifade etmek amacıyla da hilm kavramı kullanılmıştır.¹⁶⁵ Hilm kavramının yöneticilerin veya toplumun önderlerinin bir vasfı olarak kullanıldığını Hz. Ömer hakkında gelen şu rivayette görmektediriz:

¹⁶⁰ Yûsuf 12/44.

¹⁶¹ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 236-237.

¹⁶² el-Enbiyâ 21/5.

¹⁶³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 6/54.

¹⁶⁴ Çağrıncı, “Hilim”, 18/34.

¹⁶⁵ Emre, *Kur’ân’da Yumuşak Huyluluk (Hilm)*, 47.

Hiz. Ömer daha Müslüman olmadan önce kızgın bir şekilde yolda giderken Nuaym b. Abdillah'ın: “Nereye gidiyorsun ey Ömer?” sorusuna şu cevabı vermiştir:

أُرِيدُ مُحَمَّدًا هَذَا الصَّابِيَّ، وَالَّذِي فَرَّقَ أَمْرَ قُرَيْشٍ، وَسَفَّهُ أَحْلَامَهَا، وَعَابَ دِينَهَا، وَسَبَّ آلِهَا، فَأَقْتُلُهُ

“Doğru yoldan ayrılmış, Kureyş'in işlerini karmakarışık eden, onların halîmlerini (idarecilerini) itibarsızlaştıran, dinlerini ayıplayan Muhammed'i katletmeye gidiyorum.”¹⁶⁶

İslam'ın yayılmaya başladığı bir dönemde gündelik hayatta, toplumun önde gelen kişileri için احلام kelimesinin kullanılıyor olması hilm kavramının İslam Tarihi'nde önemli bir yerinin var olduğunu göstermektedir. Yine Hiz. Ömer, Hiz. Peygamber'in vefatından sonra halifelğe kendisinden ziyade Hiz. Ebubekir'in layık olduğunu belirtmek için هُوَ أَحْلَمَ مِنِّي وَأَوْقَرَ “O benden daha halim ve daha vakarlıdır.”¹⁶⁷ ifadesini kullanmıştır.

Hiz. Ali'den nakledilen bir sözde Ali (r.a.) hilm ile ilgili şunu söylemiştir: “Hilminden dolayı halîmin alacağı ilk karşılık, insanların ona yardımcı olmalarıdır.”¹⁶⁸ Hiz. Ali'nin söylemiş olduğu bu söz geleneğimizde dilden dile dolaşan “İnsan ihsanın kölesidir.” sözüyle anlam olarak aynı kapıya çıkmaktadır. Hilm sahibi olmak iyi insan olmanın işaretidir. İyi insan olmak ve başkalarına iyilik etmenin karşılığı ise insanların iyiliği yapana karşı vefa ve minnet duymasısıdır.

İslam Tarihi'nde hilm dediğimiz zaman akla gelen kişilerin başında Muaviye gelmektedir. Özellikle de cömert, idari anlamda üstün bir zeka ve fazilete sahip olması onun hilm sahibi bir kişi olarak anılmasına vesile olmuştur. İbn Ebi'd-Dünya, *Hilm-i Muâviye* adlı müstakil bir eser kaleme almış ve bu eserde Muâviye'nin faziletlerine dair pek çok örnek vermiştir. Bunlardan biri şu şekildedir:

أن معاوية بن أبي سفيان، كان يلقاه الحسن بن علي، فيقول: مرحباً وأهلاً بابن رسول الله صلى الله عليه وسلم مرحباً وأهلاً؛ يا غلام، أعطه مئة ألف. ويلقاه عبد الرحمن بن أبي بكر، فيقول: مرحباً بابن الصديق؛ يا غلام، أعطه مئة ألف، فيأخذها. ويلقاه ابن عمر، فيقول: مرحباً بابن الفاروق، أعطه مئة ألف، فيعطها. ويلقاه ابن الزبير، فيقول: مرحباً بابن عمة رسول الله عليه السلام، أعطه مئة ألف، فيعطها

“Muâviye, Hiz. Hasan ile karşılaşınca “merhaba! Hiz. Peygamber'in oğluna merhaba. Hoş geldin.” “Ey Oğul ona yüz bin ver.” Abdurrahman b. Ebû Bekir'le karşılaşınca “merhaba ey Sıddık'ın oğlu.” “Ey Oğul ona yüz bin verin.” Abdullah b. Ömer ile karşılaşınca “merhaba Faruk'un oğlu.” “Ona yüz bin verin.” Abdullah b. Zübeyr ile karşılaşınca “merhaba Allah Rasulü'nün halasının oğlu.” “Ona yüz bin verin” der ve hepsi verilirdi.”¹⁶⁹

¹⁶⁶ Abdülmelik b. Hişam b. Eyyûb b. Himyerî el-Meârifî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Abdülhâfız el-Şelbî (Mısır: Şirket-i Mektebe, 1375/1955), 1/344.

¹⁶⁷ Ebu'l-Kâsım Cârullah b. Muhammed b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Fâik fî garîbi'l-hadis* (Lübnan: Dârü'l-Ma'rîfe, ts.), 2/131.

¹⁶⁸ Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 551.

¹⁶⁹ Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebi'd-Dünya, *Hilm-i Muâviye*, thk. İbrahim Sâlih (Dimeşk: Daru'l-Beşair, 1423/2002), 35.

Muâviye'nin cömertçe bir tutum içinde olması ve insanları idare etme sanatını en iyi şekilde yerine getiriyor olması onun İslam Tarihi'nde dâhi bir siyasetçi olarak anılmasını sağlamıştır. İbn Ebi'd-Dünya'nın kitabına *Hilm-i Muâviye* adını vermesi Muâviye'deki hilmi bizlere göstermesi açısından bir örneklik teşkil etmektedir. Muâviye'deki faziletlerin bu eserde hilm adı altında anlatılması, hilmin idareciler açısından önemli bir erdem olduğunu gösterir diyebiliriz. İbn Hacer, Muâviye'nin şahsiyetini şöyle ifade etmiştir: “*Aklının kemâli, ağırbaşlılığı, geniş gönüllülüğü, kıvrak zekâsı ve keskin görüşü ile dünya siyaseti yapmış, insanları cömertliği ve hilmi ile memnun etmiştir.*”¹⁷⁰ Muâviye'nin hilme önem verdiğini onunla ilgili nakledilen rivayetlerde görmekteyiz.

Muâviye hilm ile ilgili şu sözleri söylemiştir:

قَالَ مُعَاوِيَةُ: لَا يَبْلُغُ الرَّجُلُ مَبْلَغَ الرَّأْيِ حَتَّى يَغْلِبَ حِلْمُهُ جَهْلَهُ وَصَبْرُهُ شَهْوَتَهُ، وَلَا يَبْلُغُ ذَلِكَ إِلَّا بِقُوَّةِ الْحِلْمِ

“Kişinin, hilmi cehlini, sabrı şehvetini yenmedikçe ileri görüşlü biri olamaz. Bu da ancak hilmin gücü sayesinde olur.”¹⁷¹

قَالَ مُعَاوِيَةُ، لِعَمْرٍو بْنِ الْأَنْثَمِ: أَيُّ الرَّجَالِ أَشْجَعُ؟ قَالَ: مَنْ رَدَّ جَهْلَهُ بِحِلْمِهِ، قَالَ: أَيُّ الرَّجَالِ أَسْمَى؟ قَالَ: مَنْ بَدَّلَ دُنْيَاهُ فِي صَلَاحِ دِينِهِ

Muâviye, Amr b. Ethem'e: “Hangi insanlar daha cesurdur?” diye sordu. “Cahilliği hilm ile savuşturan kişidir.” cevabını verdi.¹⁷²

قَالَ مُعَاوِيَةُ: إِنَّ الْحِلْمَ الذُّلُّ

Muâviye şöyle demiştir: “Hilm, alçak gönüllülüktür.”¹⁷³

قَالَ مُعَاوِيَةُ: يَا بَنِي أُمَيَّةَ، قَارِعُوا فُرَيْشًا بِالْحِلْمِ، فَإِنَّهُ إِنْ كُنْتُ لَأَلْقَى الرَّجُلَ مِنَ الْجَاهِلِيَّةِ يُوسِعُنِي سِتْمًا وَأَوْسِعُهُ جِلْمًا فَأَرْجِعُ وَهُوَ لِي صَدِيقٌ أَسْتَنْجِدُهُ فَيُنَجِّدُنِي وَأُثِيرُهُ فَيُثِيرُ مَعِيَ وَمَا دَفَعَ الْحِلْمُ عَنْ شَرِيفٍ شَرَفَهُ وَلَا زَادَهُ إِلَّا كَرَمًا

“Ey Umeyye oğulları! Kureys ile hilm yoluyla mücadele edin. Vallahi cahiliye döneminde bana söven kişiye ben hilmle mukabele ederdim. Bu hareketimle o kişi benim dostum olur; ondan yardım istediğimde de bana yardım ederdi. Benimle birlikte intikam almam gereken hususlarda bile yardım istediğimde benimle intikam alırdı. Hilm, şerefliğin şerefinden bir şey eksiltmez. Üstelik onun ancak keremini artırır.”¹⁷⁴

Muâviye'nin söylemiş olduğu sözlerde hilm kavramı özellikle ikram sahibi olma, yumuşaklıkla muamele etme ve cahilce hareket etmeme anlamlarında kullanılmıştır. Siyasî bir deha olan Muâviye'nin hilm konusuna önem vermesi onun siyasi işlerde başarı sağlamasında önemli bir et kentir. Çünkü hilm sahibi akıllı olur ve nerede nasıl davranması gerektiğini bilir. Muâviye de bunu en iyi şekilde yapmıştır.

¹⁷⁰ Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe-Seçkin Sahabiler*, çev. Seyfullah Erdoğan (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011), 359.

¹⁷¹ Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebi'd-Dünya, *el-Hilm*, çev. Zekeriya Yıldız (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2007), 18.

¹⁷² İbn Ebi'd-Dünya, *el-Hilm*, 22.

¹⁷³ İbn Ebi'd-Dünya, *el-Hilm*, 26.

¹⁷⁴ İbn Ebi'd-Dünya, *el-Hilm*, 26.

Muâviye hilmi daha çok kıvrak bir zekaya sahip olma ve muhatabı idare eden bir anlayışla hareket etme anlamında kullanılmıştır. Cahilliğin zıttı olarak kullanılmış olması ise hilm açısından doğru bir kullanımdır. Çünkü Araplar arasında hilmin cehaletin zıttı olarak kullanıldığını belirtmiştik.

Muâviye hilmle ilgili şunları da söylemiştir:

عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سَعِيدٍ الْفَرَسِيِّ، قَالَ: قَالَ مُعَاوِيَةُ، لِعِرَابَةَ بْنِ أَوْسٍ بِمَ سُدَّتْ قَوْمَكَ؟ قَالَ: كُنْتُ أَحْلُمُ عَنْ جَاهِلِهِمْ وَأُعْطِي سَائِلَهُمْ وَأَسْعَى فِي حَوَائِجِهِمْ

Câfer b. Said el-Kureşî dedi ki: Muâviye’ye kavmini nasıl idare ettiğini sordum o da: “*Cahil olanlarına hilmle davranarak ve onların ihtiyaçlarını gidermeye çalışarak*”¹⁷⁵ dedi.

عَنْ شَيْخٍ، مِنْ طَبِئٍ قَالَ: قَالَ مُعَاوِيَةُ: يَا مَعْشَرَ طَبِئٍ مَنْ سَيِّدُكُمْ؟ قَالُوا: خُرَيْمُ بْنُ أَوْسٍ: مَنْ احْتَمَلَ شَتْمَنَا وَأَعْطَى سَائِلَنَا وَحَلَّمَ عَنْ جَاهِلِنَا وَاعْتَفَرَ فَضْلَ ضَرْبِنَا إِتْيَاهُ بِعَصِيَّتِنَا

Tayy kabilesinden bir ihtiyar, Muâviye’nin kendilerine “Ey Tayy ahalisi! efendiniz kimdir?” sorusu üzerine:

“*Kötü sözüme tahammül eden, istemeyenimize veren, cahilimize hilmle davranan, sopalarla kendisine vurmamızı affeden Hureym b. Evs’tir.*” şeklinde cevap verdiklerini nakleder.¹⁷⁶

Nakledilen rivayetlere bakıldığında zaman hilm özelliğine sahip olmak Muâviye’nin gündeminde tuttuğu bir hususiyettir diyebiliriz. Muâviye’ye göre kerem ve şeref sahibi olmanın en önemli göstergelerinden birisi hilm ile muamele etmektir. İslam Tarihi açısından bakıldığında da acele etmeyerek, teenniye elden bırakmadan ve sabırlı olarak iyi bir lider olunabileceğini gösteren kişilerin başında Muâviye gelmektedir. İslam Tarihi’ndeki Muâviye ile ilgili olaylara baktığımızda her daim siyasi zekasını kullanmış ve insanlarla iyi geçinip onları idare etmesini bilmiştir. Yeri geldiğinde düşmanlarına bile hilm ile muamele etmesini bilmiş ve bundan da hiç imtina etmemiştir. Yakın çevresinde de kendisi gibi işleri büyük bir titizlikle halleden kişileri bulundurmuş ve siyasi otoritesini güçlü tutmuştur.¹⁷⁷

Muâviye’nin hilm erdemini siyasî hayatına hizmet etmesi için kullandığını da söyleyebiliriz. İnsanlara müsamaha göstermek, cahillere sabretmek ve cömertçe bir tutum içinde olmak ona bir duruş (vakar) yani hilm kazandırmış ve bu sayede otoritesini sağlama almıştır. Yönetime talip olanlar bu hususlarda dikkatli olmalı ve insanları idare etmede hilm erdemine sahip olmalılardır.

Hilm, aslında ahlâkî tutumların bir bütünlük arz etmesidir denilebilir. Örneğin Muâviye sadece siyasi bir deha değil aynı zamanda insan idare etmesini bilen ve yerine göre diğer erdemleri tatbik eden bir kişi olarak karşımıza çıkar. Ahlâkî tutumlar bir

¹⁷⁵ İbn Ebi’ d-Dünya, *el-Hilm*, 28.

¹⁷⁶ İbn Ebi’ d-Dünya, *el-Hilm*, 29.

¹⁷⁷ İrfan Aycan, “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/334.

bütünlük oluşturduğu zaman bir anlam ifade eder ve ortaya hilm diye bir olgu çıkar. Emevî halifesi Ömer b. Abdulazîz'in قدرة إلى علم ومن عفو إلى قدرة "Hilmin ilimle, affin kudretle birleşmesi sonucunda oluşan faziletten daha üstün bir fazilet yoktur."¹⁷⁸ şeklindeki sözü hilm, ilim ve kudretin bir bütünlük oluşturduğunu göstermektedir. Muhtemeldir ki Muâviye bu üçünü iyi kullanabildiği için hilm sahibi bir lider olarak anılmıştır. Ömer b. Abdulazîz'in hilm ile ilmi bir arada kullanması Muâviye'nin hilme yüklediği anlam ile uyum içerisindedir. Çünkü hilm erdemine sahip olan bilgiyle hareket eder ve cahilce davranış sergilemekten uzak durur.

Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın büyük bir kızgınlık duymasına karşın ahaliye karşı nasıl davrandığını, hilmin idareciler için vazgeçilemez bir hususiyet ve öfkeye kapılmadan insan idare etmenin ne derece önemli olduğunu şu rivayette görebiliriz:

ذَكَرَ عُمَرُ بْنُ بَشِيرٍ - رَجُلٌ مِنَ الْأَزْدِ - أَنَّ عَبْدَ الْمَلِكِ بْنَ مَرْوَانَ كَتَبَ إِلَى الْحَجَّاجِ بْنِ يُونُسَ:
إِنَّمَا مَثَلِي وَمَثَلُ أَهْلِ الْعِرَاقِ كَمَا قَالَ الْأَوَّلُ:

فَأَنِّي وَإِبَاهُمْ كَمَنْ نَبَّهَ الْقَطَا
وَلَوْ لَمْ تُنَبِّهْ بَاتَتْ الطَّيْرُ لَا تَسْرِي
أَنَاهُ وَجَلْمًا وَانْتَظَارًا بِهِمْ عَدَا
فَمَا أَنَا بِأَلْوَانِي وَلَا الضَّرْعُ الْعَمْرُ
أُظُنُّ صُرُوفَ الدَّهْرِ بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ
سَتَحْمِلُهُمْ مِنِّي عَلَى مَرْكَبٍ عَسِيرٍ
وَأَنْ قَنَاتِي لَا تَلِينُ عَلَى الْقَسْرِ
أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنِّي تُخَافُ عُرَامَتِي
وَأَنْ قَنَاتِي لَا تَلِينُ عَلَى الْقَسْرِ
فَمَا بَالُ مَنْ أَسْعَى لِأَجْبَرِ عَظْمَهُ
حِفَظًا وَيَنْوِي مِنْ سَفَاهَتِهِ كِسْرِي
أَعُودُ عَلَى ذِي الْجَهْلِ وَالذَّنْبِ مِنْهُمْ
بِحُلْمِي وَلَوْ عَاقَبْتُ غَرَفَهُمْ بَحْرٍ

Ezd'den bir adam olan Ömer b. Beşîr, Abdülmelik b. Mervân'ın, Haccâc'a şöyle bir mektup yazdığını nakletti:

"Benimle Irak ahalisinin misali eskilerin dediği gibidir: Benimle onların misali 'katâ'¹⁷⁹ denilen kuşu uyandıranın misali gibidir. Halbuki uyandırmasaydı uykuda kalıp uçmayacaktı. Mühlet verip hilmle davranarak yarını bekledim. Bununla birlikte ben zayıf ve zillet içerisinde boğulan biri değilim. Zaman aramızda hükmünü koyacaktır, benim tarafımdan onları zor duruma sokacaktır. Ordularımın her tarafa korku saldığını ve burnumun zorla yumuşamayacağını (boyun eğmeyeceğimi) bilmiyorlar mı? Kemiklerinin kırıklarını tamir edip korumaya çalıştığım kişiye ne oluyor ki, ahmaklığından beni kırmaya çalışıyor. Onların suçlu ve cahil olanlarına, hilmimle yaklaşıyorum. Ceza verecek olsaydım denizim onları boğardı."¹⁸⁰

Mervân hakkında gelen bu rivayet bir idarecinin kızgınlık anında mühlet tanınması gerektiğini ve cahilce tutum sergileyenlere karşı hilm ile yani aklî olgunluk ile muamele etmesi gerektiğini anlayabiliriz.

¹⁷⁸ Ebu Muhammed Abdullah bin Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Uyûnü'l-ahbâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 2/142.

¹⁷⁹ Kumru cinsinden yürüyüşü ağır, uykuyu seven bir kuş türüdür.

¹⁸⁰ İbn Ebi'd-Dünya, *el-Hilm*, 42-43.

بَلَغَنِي عَنْ جَعْفَرِ بْنِ عَمْرِو أَبِي عُمَرَ الْعُمَرِيِّ، قَالَ: مَرَّ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْحَكَمِ بْنُ أَبِي الْعَاصِ بِنَاسٍ مِنْ بَنِي جُمَحٍ فَنَالُوا مِنْهُ فَبَلَغَهُ ذَلِكَ فَمَرَّ بِهِمْ وَهُمْ جُلُوسٌ فَقَالَ: يَا بَنِي جُمَحٍ، قَدْ بَلَغَنِي شَتْمُكُمْ إِيَّايَ وَاتِّهَافُكُمْ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَقَدِيمًا شَتْمَ اللَّئَامِ الْكَرَامِ فَأَبْغَضُوهُمْ وَأَيَّمُ اللَّهِ مَا يَمْنَعُنِي مِنْكُمْ إِلَّا شِعْرٌ عَرَضَ لِي فَذَلِكَ الَّذِي حَجَزَنِي عَنْكُمْ فَقَالَ رَجُلٌ مِنْهُمْ: وَمَا الشَّعْرُ الَّذِي نَهَاكُمْ عَنْ شَتْمِنَا؟ فَقَالَ

وَاللَّهِ مَا عَطَفَا عَلَيْكُمْ تَرَكَتُكُمْ وَلَكِنِّي أَكْرَمْتُ نَفْسِي عَنِ الْجَهْلِ نَأَوْتُ بِهَا عَنْكُمْ وَقُلْتُ لِغَاذِلِي عَلَى الْجِلْمِ دَعْنِي قَدْ تَذَارَكْنِي عَقْلِي وَجَلَلَنِي شَيْبُ الْقَدَالِ وَمَنْ يَشِبُّ يَكُنْ قِمْنًا مِنْ أَنْ يَضِيقَ عَنِ الْعَدْلِ وَقُلْتُ لَعَلَّ الْقَوْمَ أَخْطَأَ رَأْيَهُمْ فَقَالُوا وَخَالُوا الْوَعْتَ كَالْمَنْهَجِ السَّهْلِ فَمَهَلًا أَرِيحُوا الْجِلْمَ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ بَنِي جُمَحٍ لَا تَشْرَبُوا أَكْذَرَ الضُّحْلِ

Câfer b. Amr Ebû Ömer el-Umeriyyî, Abdurrahman b. El-Hakem b. Ebi'l-Âs hakkında şu olayı naklediyor:

Abdurrahman b. El-Hakem b. Ebi'l-Âs, Benû Cumah'tan olan bazı insanlara uğradığında insanlar onun hakkında kötü konuştular. Bu durumdan haberdar olan Abdurrahman, bir yerde oturmuş vaziyetteyken onlara uğradı ve: “Ey Benû Cumah! Benim hakkımda kötü konuştuğunuz ve Allah’ın haram kıldıklarını ihlal ettiğiniz bana ulaştı. Eskiden de kötüler iyilere sövmüşler, bundan dolayı onlardan nefret etmişlerdi. Allah’a yemin olsun ki, şu şiirin hatırıma gelmesi, size karşı kötü davranmamdan beni alıkoydu.” dedi. Onlardan biri: “Hangi şiir bizi yermenizden sizi alıkoydu?” diye sorunca Abdurrahman dedi ki:

“Allah'a yemin olsun ki size olan şefkatimden değil,

Sadece nefsimi cehaletin üstünde tutmak için sizi yermeyi bıraktım

Sizden yüz çevirip, beni yerene: ‘Beni hilmimle bırak çünkü aklım bana yetiştı.’ dedim

Saçlarımın ağarmış olması beni yüceltiyor

Kimin saçları ağarmışsa; yerilmeden dolayı, kalp daralmasından yüce olur

Dedim ki: Herhalde bu insanlar görüşlerinde hata ettiler, yolu yumuşak bularak yürüyüp konuştular

Ey Cumah oğulları! Yavaş olun, aramızda olan hilmî rahat bırakın ve en bulanık sudan içmeyin”¹⁸¹

İslâm Tarihi açısından baktığımız da hilm kavramının daha çok insanları idare etmede akıllı davranmak ve yumuşaklık ile muamele etmek anlamında olduğunu görmekteyiz. Özellikle Muâviye hilmi cehaletin zıttı olarak görmüş siyasî hayatında teenni ile hareket edip akıllıca davranmasını bilmiştir. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki İslam tarihinde hilm başlığı altında en fazla Muâviye’den bahsetmemiz onun hilmi üzerine doğrudan bir çalışma yapılmış olması ve kaynaklarda onun hilminden hep söz ediliyor olmasından dolayıdır. Yoksa İslam Tarihi’nde hoşgörü, sabır ve merhameti ile öne çıkıp siyasî zekâsı ile meşhur olan başka yöneticilerin de var olduğunu biliyoruz.

¹⁸¹ İbn Ebi'd-Dünya, *el-Hilm*, 36-37.

Konumuzun genişlememesi ve maksadın hasıl olması için özellikle hilmîyle adından bahsettiren Muâviye'den örnekler vermeyi tercih ettik. Bu başlık altında İslam Tarihi'nde hilmin nasıl ele alındığını ve ona ne gibi anlamlar yüklendiğini göstermek istedik. Burada en dikkat çekici unsur ise sürekli olarak hilm ile cehalet zıt anlamlarda kullanılmıştır. Hilmin İslam öncesi Arap edebiyatında akıl anlamında¹⁸² kullanılıyor olması, daha sonraki dönemlerde gelen Arap siyasîler tarafından bu kavramın cehaletin zıttı olarak görülmesinde etkili olmuştur.

2.5.4. Arap Şiiri'nde Hilm

Arap Edebiyatı denilince ilk akla gelen tür, Arapların ustalaştığı ve çok önemli gördükleri şiidir. Şiir, “*Kasıtlı olarak vezinlenmiş kafiye söz*”¹⁸³ diye tanımlanmıştır. Gerek İslâm öncesi dönemde gerekse de İslâm'dan sonraki dönemde şiirin Araplar açısından ayrı bir yeri vardır. Araplar için şiir hayatın bir parçası ve gündelik hayatın merkezinde yer alan bir unsurdur.

Arapların iyi ya da kötü huylarını ele aldıkları şiirlerinde bulmak mümkündür. Özellikle de cahiliye döneminde kabileler arası mücadelelerde hatipler ve şairler önemli bir etken olmuştur. Şairler kendi kabilelerini öven ve karşı kabileyi hicveden şiirler söylemişlerdir. Mekke'de şiir yarışmaları yapılmış ve en iyi şiirler Kâbe duvarına asılarak şairlerin ödüllendirilmiştir. Arap şiiri övme (medh), övünme (fah), hiciv, mersiye söyleme ve kahramanlık (hamâse), hissiyatına hâkim olma (hilm) gibi konuları içerir.¹⁸⁴

Araplar için faziletli olmak ve hilm gibi büyük bir erdemi kendilerinde bulundurmak bir övünç meselesidir. Bunu hem hayatlarına aktarmışlar hem de edebiyatlarına yansıtmışlardır. Aşağıdaki rivayet bu durumu açıklayan güzel bir örnektir:

أَبُو بَكْرٍ بْنُ عَبَّاسٍ، عَنِ الْكَلْبِيِّ، قَالَ: مَا كَانَ أَهْلُ الْجَاهِلِيَّةِ يَشْرُقُونَ بِبَسَارٍ وَلَا شَجَاعَةٍ وَلَكِنْ جُلْمٌ وَسَخَاءٌ

Ebu Bekr b. Abbâs el-Kelbî der ki: “*Cahiliye halkı övünme sebebi olarak mal genişliğini ve kahramanlığı değil, hilmi ve cömertliği esas olarak kabul ederlerdi.*”¹⁸⁵

Muhammed b. Kinâne de Araplar için hilmin ne kadar önemli olduğunu belirtmek için şu sözü söylemiştir:

إِنَّ أَهْلَ الْجَاهِلِيَّةِ لَمْ يَكُونُوا يُسَوِّدُونَ رَجُلًا حَتَّى يَكُونَ حَلِيمًا وَإِنْ كَانَ شُجَاعًا سَخِيًّا

¹⁸² Çağrı, “Hilim”, 18/33.

¹⁸³ Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rifât*, 127.

¹⁸⁴ Eyüp Baş (ed.), *İslâm Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.), 67.; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 188.

¹⁸⁵ İbn Ebi'd-Dünya, *el-Hilm*, 59.

“Cahiliye halkında, kişinin övünç kaynağı olması hilm sahibi olmasına bağlanırdı. Bu kişide kahramanlık ve cömertlik gibi özellikler mevcut olsa bile hilmden yoksunsa övülmeye layık görülmezdi.”¹⁸⁶

Bir toplumda şiir ne kadar güçlü ise o toplum dil yönünden o kadar gelişmiş demektir. Dillerine sahip çıkan milletlerin geçmişi ile bağı güçlü olur. Toplumda dil ne kadar güçlü ise toplum kültürel olarak birbirine o kadar bağlı olur. Araplar sözün gücüne inanmış bir millettir diyebiliriz. Bunun en güzel örneğini muhteşem bir belagat ile nazil olan Kur’ân-ı Kerîm’de görebiliriz. Dilin güçlü olduğu ve şairlerin insanları büyülediği bir ortamda nazil olan Kur’ân, karşısında yer alıp ve meydan okuyanları aciz bırakmıştır. Hatta Kur’ân nazil olmaya başladıktan sonra Mekke toplumunda şairlerin bir nebze sessizliğe büründüğü söylenmiştir. Bununla birlikte Peygamberimiz Hz. Muhammed’in yanında ona şairlik etmiş insanların var olduğu da bilinmektedir.¹⁸⁷

Arap şiirinde bir kavram olarak ele alınan hilm, şahsiyetli ve faziletli olan kişilerin bir erdemi olarak görülmüştür. Şiirlerde hilm, hem ahlâkî bir hususiyet olarak konu edinilmiş hem de kişideki aklî olgunluğun bir işareti olarak görülmüştür.

Şairlerden biri şöyle demiştir:

أَجِبْ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ جَهْدِي وَأَكْرِهْ أَنْ أَعِيبَ وَأَنْ أَعَابَا
وَأَصْفَحْ عَنْ سِيَابِ النَّاسِ جُلْمًا وَشَرُّ النَّاسِ مَنْ يَهْوَى السَّيِّئَاتَا
وَمَنْ هَابَ الرِّجَالَ تَهَيَّؤُهُ وَمَنْ حَقَرَ الرِّجَالَ فَلَنْ يُهَابَا

“Takatim nispetinde ahlâkî değerleri severim. Ayıplamayı sevmediğim gibi ayıplanmayı da sevmem. İnsanların sövüp saymasını hilm göstererek görmezden gelirim. İnsanların en şerlisi, sayıp sövmeyi sevendir. Kim insanlardan çekinir, ırz ve namuslarına dil uzatmazsa insanlar da ondan çekinir. Kim insanları küçük görürse kendisi de küçük görülür, önemsenmez.”¹⁸⁸

Hilm ile hareket eden insan, saygı görür ve insanlar gözünde itibarı olur. İnsanlarla iyi iletişim kurmak ve üzerine vazife olmayan şeylerle meşgul olmamak hilmin gereğidir.

Bu konuda Halil İbni Ahmed bir şiirinde şunları söylemiştir:

سَأَلْنِمُ نَفْسِي الصَّفَحَ عَنْ كُلِّ مُذْنِبٍ وَإِنْ كَثُرَتْ مِنْهُ إِلَيَّ الْجَرَائِمُ
فَمَا النَّاسُ إِلَّا وَاحِدٌ مِنْ ثَلَاثَةٍ شَرِيفٌ وَمَشْرُوفٌ وَمِثْلُ مَقَاوِمُ
فَأَمَّا الَّذِي فَوْقِي فَأَعْرِفُ قَدْرَهُ وَأَتَّبِعُ فِيهِ الْحَقَّ وَالْحَقُّ لَارِمُ
وَأَمَّا الَّذِي دُونِي فَأَحْلُمُ دَائِبًا أَصُونُ بِهِ عِرْضِي وَإِنْ لَمْ لَائِمُ
وَأَمَّا الَّذِي مِثْلِي فَإِنْ زَلَّ أَوْ هَفَا تَفَضَّلْتُ إِنَّ الْفَضْلَ بِالْفَخْرِ حَاكِمُ

“Bana karşı suçları ne kadar çok olursa olsun, her suçluyu bağışlamaya kendimi mecbur ederim. İnsanlar üç sınıftan birinin dışında değildir: Ya din ve dünya

¹⁸⁶ İbn Ebi’ d-Dünya, *el-Hilm*, 59-60.

¹⁸⁷ bk. Mehmet Yalar, “İslâmî Arap Şiiri ve Hz. Peygamber”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 66-78.

¹⁸⁸ Mâverdî, *Edebü’ d-dünyâ ve’ d-dîn*, 551.

bakımından yüksek bir mevkidedir. Ya da bunun aksinedir. Veyahut akran ve emsaldır. Eğer kişi benim fevkimde ise onun kıymetini bilirim, o konuda haktan ayrılmam. Çünkü haktan ayrılmamak lazımdır. Eğer kişi benim aşağımda ise ona da daime yumuşak (halîm) davranırım; kınayan kınasa da ben bununla ırz ve namusumu korurum. Eğer kişi benim emsalim ise hata yapmış, ayağı sürçmüş ise ona da lütufla muamele eder, nazik davranırım. Çünkü lütufla davranmak övünmeye meydan vermez.”¹⁸⁹

Aynı konuda başka bir şair ise şunları dile getirmiştir:

وَفِي الْحِلْمِ رَدْعٌ لِلسَّيِّئِ عَنِ الْأَذَى وَفِي الْخَرَقِ إِغْرَاءٌ فَلَا تَكُ أَخْرَقًا
فَقَنْدَمَ إِذْ لَا تَنْفَعُكَ نَدَامَةٌ كَمَا نَدِمَ الْمَغْبُورُ لَمَّا تَفَرَّقَا

“Hilm sahibi olmakta beyinsizi ezâ vermekten vazgeçirmek vardır. Ahmaklıkta ise teşvik vardır. Sakın ahmak olma, pişman olursun, sonra da pişmanlığın sana hiç faydası olmaz. Nitekim alışverişte aldanan kimse de iş bitip ayrıldıktan sonra pişman olur.”¹⁹⁰

İki örneğe de baktığımızda hilm göstermenin kişiyi zilletten ve ahmaklıktan kurtardığını görüyoruz. Zira ahmak kimse olgun davranamaz ve olaylar karşısında metanetli olamaz. Bunun soncunda ise pişman olacağı şeylerle karşı karşıya kalır. Hilm sahibi ise olgun davranıp ihsanda bulunduğu için bunun neticesinde rahat etmektedir. Aslında bu rahatlama iyiliğin insana iyi geldiğinin bir göstergesidir diyebiliriz. Ahmak bunu beceremediği için böyle bir rahatlama da mahrum kalmaktadır.

İyâs İbni Katâde de bir şiirinde şöyle demiştir:

نُعَاقِبُ أَيْدِيَنَا وَيَحْلُمُ رَأْيُنَا وَنَشْتُمُ بِالْأَفْعَالِ لَا بِالتَّكَلُّمِ

“Ellerimiz cezalandırır, görüş ve düşüncemiz yumuşak huyludur. Biz davranışlarımızla kötü kelam ederiz, sözle değil.”¹⁹¹

Şair burada düşüncede yumuşak huylu olmaktan bahsediyor. Bu ise kişinin olgun düşünmesine ve aklî olarak olgun olmasına işaretler diyebiliriz.

Diğer bir şiirde şair:

لَيْسَتْ الْأَخْلَامُ فِي حَالِ الرِّضَى إِنَّمَا الْأَخْلَامُ فِي حَالِ الْغَضَبِ

“Rıza halinde hilm, hilm sayılmaz. hilm ancak öfke halinde belli olur.”¹⁹² demiştir.

Bir başka şair ise hakiki hilmin öfke anında olması gerektiğini belirtmiş ve şiirinde şöyle söylemiştir.

مَنْ يَدَّعِي الْحِلْمَ أَغْضِبُهُ لِتَعْرِفَهُ لَا يُعْرِفُ الْحِلْمُ إِلَّا سَاعَةَ الْغَضَبِ

“Kim halîm olduğunu iddia ediyorsa tanımak için onu kızdır. Çünkü hilm ancak öfke anında belli olur.”¹⁹³

¹⁸⁹ Mâverdî, *Edebü 'd-dünyâ ve 'd-dîn*, 556.

¹⁹⁰ Mâverdî, *Edebü 'd-dünyâ ve 'd-dîn*, 557.

¹⁹¹ Mâverdî, *Edebü 'd-dünyâ ve 'd-dîn*, 559.

¹⁹² Mâverdî, *Edebü 'd-dünyâ ve 'd-dîn*, 560.

¹⁹³ Mâverdî, *Edebü 'd-dünyâ ve 'd-dîn*, 560.

Mâverdi'nin hilm ile ilgili naklettiği yukarıdaki şiir örneklerine baktığımızda hilm konusu şiirlerde önemli bir yere sahiptir. Ele aldığımız şiirlerde hilm büyük bir fazilet ve erdem olarak görülmüş, asıl hilmin ise öfke anında ortaya çıkan hilm olduğu vurgulanmıştır. Bu durum nebevî ölçüler ile de uyumluluk içerisindedir. Çünkü Hz. Peygamber de bu hususta şunu söylemiştir:

لَيْسَ الشَّدِيدُ بِالصُّرْعَةِ، إِنَّمَا الشَّدِيدُ الَّذِي يَمْلِكُ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ

“Gerçek babayiğit, güreşte rakibini yenen değil, öfkelenildiği zaman nefesine hâkim olabilir.”¹⁹⁴

İbn Ebi'd Dünyâ, hilm ile ilgili eserinde şu şiiri nakletmiştir:

قَالَ عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ مَرْوَانَ لِمُحَمَّدِ بْنِ عَطَارٍ التَّمِيمِيِّ: يَا مُحَمَّدُ احْفَظْ عَنِّي هَذِهِ الْأَيَّاتِ وَاعْمَلْ بِهِنَّ
ذَا أَنْتَ جَارَيْتَ السَّفِيهَ كَمَا جَرَى فَأَنْتَ سَفِيهٌ مِثْلُهُ غَيْرُ ذِي جَلْمٍ
إِذَا أَمِنَ الْجَهْلُ جَهْلَكَ مَرَّةً فَعَرَضُكَ لِلْجَهْلِ غَنَمٌ مِنَ الْغَنَمِ
فَلَا تَعْرِضْ عَرَضَ السَّفِيهِ وَدَارِهِ بِجَلْمٍ فَإِنْ أَعْيَا عَلَيْكَ فَبِالصَّرْمِ
وَعَمَّ عَلَيْكَ الْجَهْلُ وَالْجَلْمُ وَالْقَهْ بِمَرْتَبَةٍ بَيْنَ الْعَدَاوَةِ وَالسَّلَامِ
فَيَرْجُوكَ تَارَاتٍ وَيَخْشَاكَ تَارَةً وَتَأْخُذُ فِيمَا بَيْنَ ذَلِكَ بِالْحَزْمِ
فَإِنْ لَمْ تَجِدْ بُدًّا مِنَ الْجَهْلِ فَاسْتَعِزْ عَلَيْهِ بِجَهْلِ وَذَلِكَ مِنَ الْعَزْمِ

Abdumelik b. Mervân, Muhammed b. Utârid et-Teymiyye'ye şöyle dedi: “Ey Muhammed! Sana söyleyeceğim bu şiir mısralarını ezberleyerek gereğini yerine getir.”

“Eğer sen cahilin yaptığı gibi yaparsan, o zaman sen de hilmden uzak bir cahil olursun. Cahiller senin cehaletinden bir kere emin oldular mı kendileri için bunun kazanç olduğunu kabul ederler. O halde sen cahillerin yaptıkları gibi yapma ve olayları hilmle idare etmeye çalış. Cahillik mi hilm mi hangisinde karar kılacağını bilemiyorsan bu duruşunla hem barış hem düşmanlık içindesin. Bazen seni isterler bazen de senden çekinirler. Sen bu durumu fark ettiğin zaman kesin kararını ver. Eğer cahillikten kurtuluş bulamıyorsan ondan kurtulmak maksadıyla cahillerden bile yardım isteyebilirsin. İşte bu davranışın kararlı oluşundan dolayıdır.”¹⁹⁵

Mervân'ın ezberlenmesini istediği bu şiirde hilm ve cehl birbirinin zıddı olarak kullanılmıştır. Hilm sahibi bir insan cahillerin içinde bulunduğu duruma düşmemeli ve olaylar karşısında hilm ve vakarını koruyabilmelidir.

Arap şiirine genel anlamda bakacak olursak hilm kavramı cahillikten uzak durma, erdemli olma, ahlâkî yönden olgun olmak ve öfkeye yenik düşmemek gibi anlamlarda kullanılmıştır. Özellikle de hilm ve cehl kavramları hep karşılaştırılmış ve cahillere uymayarak hilm ile hareket etmek methedilmiştir. Şiirlerde cehl kavramının zıddının ilim değil de hilm olması, Araplar açısından cehl kavramına bilinenin dışında bir anlam yüklemişlerdir diyebiliriz. Dolayısıyla buradan çıkarılacak sonuç, cehlin zıddı ilim değil hilmidir.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Buhârî, “Edep”, 76.; Müslim, “Birr ve's-Sıla”, 30.

¹⁹⁵ İbn Ebi'd-Dünya, *el-Hilm*, 58.

¹⁹⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 13.

2.5.5. Din Psikolojisi’nde Hilm

Din Psikolojisi’nin üzerinde durduğu konulardan biri, insanın dini hayatını besleyen ve yön veren duyguların neler olduğudur. Sevgi, güven, şükretme gibi duygular kişinin dini duygularını etkileyen unsurlardandır.¹⁹⁷ Bunun yanında psikoloji bireyin daha anlamlı bir hayat yaşayıp benlik kontrolünü sağlamasına yardımcı olur.

Benlik kontrolünü sağlayamamak ve kendine hâkim olamamak kişideki irade zayıflığının bir yansımasıdır. Bu ise aklı melekelerdeki zayıflığa işaret edip kişideki ahlâkî zaafî ortaya koyar. Hırs, öfke ve haset gibi duygular bu zaafılardan bazılarıdır. Kişi zihinsel bir kontrole sahip olmayıp benliğine hâkim olamazsa bu zaafılar onu kötü davranışlara sevk edebilir. Din, bu zaafıları kontrol altına alma noktasında kişiye yardımcı olur. Çünkü din, nefsin kötü arzularına karşı bireyin kendine sahip olmasını ister.¹⁹⁸

Konumuz açısından bakacak olursak, Hz. Peygamber kişilerin sergilemiş olduğu olumsuz davranışları bir şekilde tedavi etmeye çalışmış ve kişilerin doğru davranış sergilemesi için terapi yapmıştır. “...Allah’ın Rasûlünde güzel örneklik (üsve-i hasene) vardır.”¹⁹⁹ ayetindeki “üsve” lafzı “e-s-v” harflerinden türetilmiş olup örnek, numune anlamına gelmektedir. Yine bu harflerin oluşturduğu “esâ” fiili de “tedavi etti” anlamında kullanılmaktadır.²⁰⁰ Bu durum bize gösteriyor ki Hz. Muhammed’in insanlara iyi gelen ve onları tabiri caizse tedavi eden bir yanı vardır.²⁰¹ İnsanların göstermiş oldukları zaafılara karşı reçete sunan peygamberimiz, çevresinde bulunanlara psikolojik yönden iyi gelecek çareler göstermiştir. Örneğin hilmin zıt kavramlarından biri olan öfkeye esir olmamaya dair Hz. Peygamber değişik yöntemler uygulamıştır. Allah’a sığınmak,²⁰² abdest almak²⁰³ ve bulunduğu konumu değiştirmek²⁰⁴ bu yöntemlerden bazılarıdır. Bu hususlar aynı zamanda kişinin hem öfkesine yenilmemesine yardımcı olur hem de kişinin aklına hâkim olabilmeyi sağlar. Bu durum da kişiyi hilm sahibi yapar. Yapılan araştırmalarda dini duygu arttıkça kişilerin daha az öfkelendikleri ve daha sakin kalabildikleri görülmüştür.²⁰⁵

Din Psikolojisi alanında hilm kavramı ile ilgili doğrudan herhangi bir çalışmaya rastlayamadık. Konumuzla alakalı gördüğümüz kısım olan benliğe hâkim olma ve öfke

¹⁹⁷ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 33.

¹⁹⁸ Esra Ergan, *Mistik Dindarlarda Benlik Kontrolü (Self-Kontrol) ve Ahlâkî Güç* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 20-21.

¹⁹⁹ el-Ahzâb 33/21.

²⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 14/34.

²⁰¹ Adem Dölek, *Psikolojik Zaaflar ve Hz. Peygamberden Psikoterapi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021), 12.

²⁰² Buhârî, “Edeb”, 76.

²⁰³ Ebû Dâvud, “Edeb”, 4.

²⁰⁴ Ebû Dâvud, “Edeb”, 4.

²⁰⁵ Necmi Karşı, “Dindarlık ve Öfke Kontrolü İlişkisi Üzerine Tecrübî Bir Araştırma”, *EKEV Akademi Dergisi* 16/50 (2012), 67.

kontrolünü sağlama konularının burada zikretmeyi uygun gördük. Çünkü daha önce yukarıdaki alanlarda ele aldığımız gibi hilm sahibi bir insan duyguları üzerinde kontrol sahibidir. Böyle kişiler psikolojik yönden zaafa uğramama gayreti içinde olurlar ve öfke gibi akli devreden çıkartacak duygulara esir olmazlar. Bu ise dinimizin tasvip edeceği bir haldir. Ayrıca Hz. Peygamber'in de sertlik ve kabalığı değil de rıfk ve hilmi emretmesi kişileri psikolojik bir rahatlığa ve sakinliğe götürecektir. Çünkü sertlikte ve kabalıkta psikolojik bir huzursuzluk ve darlık vardır. Birey açısından huzursuzluk veren bu hallerden kurtuluş ancak dingin bir ruh haline sahip olmakla olur ki bu hal hilm halidir. Hilme kendine sahip olma ve akli yönden olgun davranma durumu söz konusudur. Bir kişinin psikolojisine hilm ahlakı egemen olursa o zaman kişi ruhen sakin olur ve aklen huzura kavuşur.

2.5.6. Din Sosyolojisi'nde Hilm

Din Sosyolojisi'nin konusu; bir dine bağlılığı bulunan kişilerin birbiriyle ve grup dışında kalan bireylerle ilişkilerinden doğan sosyal davranış kalıplarıdır.²⁰⁶ Dinî öğelerin bireyin hayatına katkısını ve daha sonra da bu katkının sosyal hayattaki davranış kalıplarına ne gibi etkisi olduğu konusu da din sosyolojisinin ilgi alanlarındandır. Sosyoloji bir davranış bilimi²⁰⁷ olduğuna göre din sosyolojisinin de din etkisinde oluşan birey davranışlarını ve bunların topluma yansımalarını ele aldığını söyleyebiliriz.

Hilm kavramıyla ilgili din sosyolojisi alanında yapılmış bir çalışmaya rastlayamadık ama din, birey, davranış ve toplum kavramlarından yola çıkarak bazı tespitlerde bulunmamız mümkündür. İlk olarak, din sosyolojisinin üzerinde durduğu konulardan olan “kişilerin birbiriyle olan ilişkilerinden doğan sosyal davranışlar” bağlamında hilm kavramına bakacak olursak hilm ahlakı bireyin davranışlarını etkilemektedir. Bireyler dinin bir tavsiyesi olan sabırlı olma ve öfkelenmeme gibi hususları kendi hayatlarına yansıtırlarsa toplum daha yaşanır hale gelir ve daha düzenli olur. Din sosyolojisinde önemli bir husus da dinî toplumsallaşmadır. Buna göre kişiler içinde yaşadığı toplumun dinî davranışlarına uygun olan hal ve hareketlerde bulunurlar.²⁰⁸ Bu da bize gösteriyor ki toplumda dini değerler ve erdemli davranışlar ne derece canlı tutulursa davranışlar da ona göre olacaktır. İbn Haldun'a göre bir toplum faziletli davranışlardan uzaklaşırsa Allah'ın kendilerine vermiş olduğu mülk ellerinden çıkar ve hayırlı şeyler bu toplumdan çekilip alınır.²⁰⁹ Buradan anlıyoruz ki bir toplumun ikamesi için faziletli ve erdemli davranışlar olmazsa olmazdır. İnsanların hoşgörüyeye

²⁰⁶ Niyazi Akyüz vd. (ed.), *Din Sosyolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 18.

²⁰⁷ Akyüz vd. (ed.), *Din Sosyolojisi*, 19.

²⁰⁸ Akyüz vd. (ed.), *Din Sosyolojisi*, 331-332.

²⁰⁹ İbn Haldun, *Mukaddime* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 337.

dayalı ilişkiler geliştirmesinin bir yolu da hilmidir. Hilmin toplumsal ilişkilerde diri olması toplumun hayatıyeti açısından büyük önem arz etmektedir.

Hilm bir erdemdir. Bireyler, Hz. Peygamber'in bir sünneti olarak hilm ile muameleyi kendi hayatlarına ne derece iyi aksettirirlerse topluma da bunun yansıması o derece iyi olacaktır. Çünkü toplumun bir konuda istenilen davranışı sergileyebilmesi istenilen davranışın bireyler tarafından sık sık tekrarlanmasıyla mümkündür. Bir davranış ne kadar gündemde olursa toplumda yayılması daha hızlı olur.

2.5.7. İslam Ahlak Felsefesi'nde Hilm

İslam Ahlak Felsefesi'nde insanı hayra ve iyiliğe götüren erdemli davranışlar “fazilet/fezâil” olarak, insanı kötülüğe ve süfli şeylere götüren davranışlar ise “rezilet/rezâil” olarak adlandırılmıştır. Fazilet kavramı insanı mutlu eden erdemleri de ifade etmek için kullanılmıştır. Rezilet ise bunun tam tersi olup insanı mutsuzluğa götüren durumlardır. Fazilet kavramı itidalli olmak, rezilet ise ifrat etmek anlamında kullanılmıştır. İslam'ın ahlak anlayışında ise itidal esastır. Hilm, cömertlik, vefa, sabır, doğruluk, öfkeye hâkim olma ve affetme gibi eylemler faziletli davranışlardan kabul edilmiştir. Hadis kitaplarında “Kitâbu'l-Edeb” ve “Kitâbu'l-Birr” başlıklarının altında faziletli davranışların neler olduğuna dair pek çok rivayeti görmek mümkündür.²¹⁰

İslam ahlakının temelinde davranışlarda ölçülü olmak vardır. Yani ifrat ve tefritten uzak olma durumu ahlâkî ilkelerin esas gayesidir. Ölçünün yani itidalin olduğu yerde davranışlarda adalet olur. Yoksa yukarıda bahsettiğimiz rezilet durumu ortaya çıkar. Bu ise ahlâkî davranışlarda ifrata kaçmak anlamına gelir. Amellerde ölçülü olmak ve dengeyi gözetmek erdemi netice verir ki bu durum mutluluk demektir. Amellerde ifrat ise ölçüsüzlüktür ve insanın mutsuzluğunun sebebidir.²¹¹

Ahmed Hamdi Akseki'ye göre insan fillerinde faziletli ve güzel ahlaklı olmayı gözetirse bu durum kişiyi itidale sevk eder. Tam tersi durumda ise kişi rezilet ve kötü ahlaklılığı tercih ederse bu durumda ortaya ifrat ve tefrit durumu çıkar. Yine Akseki'ye göre kişi davranışlarında itidali gözetmezse rezilliğe düşer. İnsan tabiatının muktezası olarak ölçülü olmaktan uzaklaşmamalıdır. Birey kendi hayatının belirli bir nizamda ilerlemesini ve dengeli olmasını istiyorsa davranışlarındaki dengeyi korumalıdır.²¹²

Hilm kavramını İslam ahlakında fezâil denilen kısımda ele alabiliriz. Çünkü hilm, yerinde kullanıldığı takdirde insanı iyiliğe ve hayra götüren ahlâkî bir haslettir. Burada önemli olan husus kişi hilm ile hareket ederken ölçüyü yani orta yol denilen itidali

²¹⁰ Mustafa Çağrı, “Fazilet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/268-271.; M. Yaşar Kandemir, “Fezâil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/529.

²¹¹ Mehmet Demirtaş, “İslam Düşüncesinde “Ölçülü ve Dengeli Olmak” Bir Değer Olarak Nasıl Ele Alınmıştır?” *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2017), 199.

²¹² Akseki, *Ahlâk Dersleri*, 209.

kaçırmamalıdır. Eğer itidal kaçarsa hilm, bir duruş olmaktan çıkar ve insanı rezil bir hale sokar. Hilmin itidalli oluşu akılla birlikte olmasıyla olur diyebiliriz. Çünkü kişi nerede, nasıl ve kime karşı hilm gösterdiğinin farkında ve şuurunda olmalıdır. Bunların muhasebesi yapılmadan ortaya çıkan hilm kişiyi hayrın ve iyiliğin dışına çıkartıp rezilet denilen ifrat ve tefrit durumuna düşürebilir.

İslam ahlakında önemli diğer bir husus ise fiillerin ahlaklılığı konusudur. Bir fiilin ahlâkî bir değer taşıyabilmesi için hür bir irade ve şuur ile gerçekleşmiş olması gerekmektedir.²¹³ Böyle olduğu zaman yapılan bir fiil ahlâkî anlamda değerlidir. Hilm de kişinin istemesiyle ve bir şuurun eseri olarak ortaya çıktığında ahlâkî bir erdemdir. Şuurun eseri olmazsa o davranış bireyi zorlayan bir külfete dönüşecektir. Karakter haline gelen hilm külfet değil doğal bir duruştur. Hz. Peygamber'in sergilemiş olduğu davranışlar bu hali en iyi şekilde izah etmektedir.

İncelemiş olduğumuz ilim dallarında hilm kavramı akıl, yumuşak huylu olma, acele etmeme, olgun davranma, öfkelenmeme ve faziletli/erdemli kişi olma gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Tasavvufta hilm, merhamet, tevazu ve kibir ile birlikte ele alınan bir kavram olup, kişinin ahlâkî bir hayat yaşayabilmesi için önemli bir vasıf olarak görülmüştür. Tefsir ilminde ise Allah açısından bakıldığında sabırlı olma, peygamberler açısından bakıldığında ise yumuşak davranma gibi anlamlarda kullanılmıştır. İslam tarihinde ve Arap şiirinde hilm kavramı daha çok cömertlik ve aklı olgunluk anlamında kullanılmıştır. Ayrıca yöneticilerin hilmiyle alakalı fazlaca örneğin var olması, hilmin yöneticiler açısından ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Din psikolojisinde ise hilm, kişinin öfkesine yenik düşmemesi ve benliğine hakim olabilmesi açısından değerli bir erdem olarak kabul edilmiştir. Son olarak Din Sosyolojisi açısından baktığımızda hilm, toplum hayatının düzende olması ve erdemli toplumun teşekkül etmesi açısından önemli bir yere sahiptir. İlmî alanlardaki bu anlamları en asgari düzeye indirecek olursak hilm kavramı iki temel anlamda kullanılmıştır. Bunlardan birincisinin ahlâkî bir olgunluk ve fazilet olarak hilm, ikincisinin ise olgun bir akla sahip olup teenni ile hareket etmek anlamında hilm olduğunu görürüz. Her iki anlamda da muazzam bir erdem olan hilm, Müslümanın kendi bünyesinde barındırması gereken bir haslettir.

²¹³ Nurettin Topçu, *Ahlâk* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 22.

3. HZ. MUHAMMED'İN HAYATINDA HİLM

Allah tarafından insanlığa rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed (s.a.v.) hem risâletten önce hem de risâletten sonra yaşamış olduğu hayatla, özelde Müslümanlara genelde ise insanlığa en güzel mirası bırakmıştır. Bu miras, Hz. Peygamber'in güzel ahlakıdır. 23 yıllık peygamberliği sürecinde hayatının her kademesinde kendisini takip edenlere örneklik etmiş ve çoğu şeyi bizzat yaparak/yaşayarak insanların da uygulamasını istemiştir. Yapmadığı ve yapamayacağı şeyleri söylememiştir. Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'in bizim için bir rehber olduğunu ve onda güzel bir örnekliğin olduğunu şu ayetle göstermektedir:

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا

“İçinizden Allah'ın lutfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah'ta güzel bir örneklik vardır.”²¹⁴

Hiz. Muhammed'in Müslümanlar için bir örnek olması muhakkak ki onun kendi hayatında üstün ahlâkî erdemlere sahip olması ve razı olunacak bir hayatın nasıl yaşanacağını göstermesinden dolayıdır. Hiz. Peygamber'in sünnetine ve hadislerine bakıldığı zaman aile hayatından başlayarak insanlarla olan ikili ilişkilere kadar birçok ahlâkî erdemın yüzlerce örneğı görülebilir. İnsanlara değer vermeyi bir hayat ilkesi olarak benimseyen sevgili peygamberimiz, bu ilkesini insanlara hissettirmiş ve insanî değerlerin ayaklar altında olduğu bir toplumdun Dünya'nın en parlak ve güzide şahsiyetlerini çıkarmıştır. Bu başarının arkasında Allah'ın lütfu, yardımı ve Hiz. Peygamber'in insanlara olan güzel muamelesi yatmaktadır. Şu ayet bu durumu açıkça ortaya koymaktadır:

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِظَ الْقُلُوبُ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ

“Sen onlara sırf Allah'ın lütfu sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi.”²¹⁵

Hiz. Peygamber'in etrafında bulunanlara yumuşak bir tarzda davranması insanların kalbinde ona karşı bir sevgi yeşermesine vesile olmuştur. Bu sayede Peygamberimiz davasında muvaffak olabilmekmiştir. Tam tersi bir durum olsaydı insanlar ondan uzaklaşıp ve etrafından dağılırlardı.

Hiz. Muhammed'in insanlara karşı bu derece şefkatli ve merhametli olmasının altında onun hilm ahlâkına sahip olması yatıyor diyebiliriz. Hilm kavramının yukarıda tahlilini yaptığımız için tekrardan detaylandırmaya gerek duymuyoruz. Hilmin içeriğine baktığımızda yumuşak davranma, sabır, hoşgörü, acele etmeme, akıllı davranma ve sakin olma gibi ahlâkî erdemler bulunmaktadır. Bu ahlâkî erdemler perspektifinden Hiz. Muhammed'in hayatında hilm kavramını aşağıdaki başlıklar özelinde ele alacağız.

²¹⁴ el-Ahzâb 33/21.

²¹⁵ Âl-i İmrân 3/159.

3.1. Aile Hayatında Hilm

Aile, insanın huzur bulduğu, kendini güvende hissedip mutluluk ve hüzünlerin birlikte paylaşıldığı bir müessesedir. İslam evliliğe teşvik etmiş ve neslin devamına önem vermiştir. İslâm, ailede erkeğe ve kadına sürdürecekleri hayat boyunca ayrı ayrı sorumluluklar yüklemiştir. Bu sorumlulukların aksatılmasını hoş karşılamamıştır. Kurulan yuvada merhametin hâkim olması istenmiş ve eşlerin birbirine emanet olduğu anlayışı ile hareket edilmiştir.²¹⁶ Eşlerin birbirlerine olan davranışlarında merhamet esastır. Evde nezaket içeren davranışların sergilenmesi İslâm'ın sunmuş olduğu hayat tarzına daha uygundur.

Hiz. Muhammed'in aile hayatına baktığımız da aile fertlerine karşı merhametli ve hoşgörölü bir tutum görürüz. Hiz. Enes bu durumu şöyle ifade diyor:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: مَا رَأَيْتُ أَحَدًا كَانَ أَرْحَمَ بِالْعِيَالِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

“Ailesine karşı Hiz. Peygamber'den daha şefkatli hiç kimseyi görmedim.”²¹⁷

Hiz. Enes'in naklettiği bu rivayet Hiz. Peygamber'in dışarıdan bakıldığında ailesine karşı nasıl muamele ettiğini en iyi şekilde ortaya koymaktadır. Peygamberimizin böyle bir tutum içerisinde olması ashab üzerinde etkili olmuştur. Çünkü en iyi etkileme yöntemi örnek olmaktır. Hiz. Peygamber de bunu en iyi biçimde uygulamıştır.

Hiz. Peygamber, kadınların haklarının yok sayıldığı ve kadının değerinin olmadığı bir ortamda yetişmiş olmasına karşın kendi hanımlarına karşı merhametli, şefkatli ve nazik davranmıştır.²¹⁸ Müslümanlardan hanımlarına karşı iyi davranmasını istemiş ve kadınların haklarının gözetilmesi hususunda şunu söylemiştir:

فَاتَّقُوا اللَّهَ فِي النِّسَاءِ. فَإِنَّكُمْ أَخَذْتُمُوهُنَّ بِأَمَانِ اللَّهِ. وَاسْتَحْلَلْتُمْ فُرُوجَهُنَّ بِكَلِمَةِ اللَّهِ

“Kadınlar hakkında Allah'tan korkun. Çünkü siz, onları Allah'ın emaneti olarak aldınız ve Allah'ın adını anarak (nikâh kıyıp) kendinize helâl kıldınız”²¹⁹

Diğer bir hadiste de sevgili Peygamberimiz olgun mü'mini ve hayırlı kişiyi şöyle tarif etmiştir:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ): أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا، وَخَيْرُهُمْ خِيَارُهُمْ لِنِسَائِهِمْ

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“Müminlerin iman bakımından en olgun olanları, ahlâkı en iyi olanlarıdır. Sizin en hayırlılarınız da hanımlarına karşı en iyi davrananınızdır.”²²⁰

²¹⁶ Mehmet Âkif Aydın, “Aile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/196-200.

²¹⁷ Müslim, “Fezâil”, 15.

²¹⁸ Huriye Martı (ed.), *Hadislerle Aile* (Ankara: DİB Yayınları, 2019), 68.

²¹⁹ Müslim, “Hac”, 19.

²²⁰ Tirmizi, “Rada”, 11.; İbn Mâce, “Nikah”, 50.

Hiz. Peygamber Müslümanlara bu uyarılarda bulunarak eşlere karşı merhametin esas olduğunu ortaya koymuştur.

Aile hayatı imtihanlarla dolu bir hayattır. Hiz. Peygamber de kendi ailesinde çeşitli imtihanlarla baş başa kalmış ve bu imtihanlar karşısında hilmmini koruyarak metanetli olmuştur. Hiz. Peygamber'i derinden sarsan imtihanların başında ise İslâm tarihinde ifk hadisesi olarak bilinen olaydır. Aişe (r.a.) annemize atılan iftira neticesinde Hiz. Peygamber büyük bir üzüntü yaşamış ve aceleci davranmayarak sabırla beklemiştir. Bekleyişin sonunda ise Allah, Aişe annemizin bu olayda suçunun olmadığına dair ayet²²¹ indirerek olayı açıklığa kavuşturmuştur.²²²

İfk hadisesinde Hiz. Muhammed'in acele etmeyip sabırlı davranması ve öfkeye kapılmayıp teenni ile hareket etmesi onun ne derece hilm sahibi olduğunu göstermektedir. Öfkeye yenik düşmemek ve en zorlu zamanlarda bile sabrın yolunu tutmak halîm olan şahısların ortaya koyabileceği bir erdemdir. Hiz. Muhammed bunu en güzel şekilde yerine getirmiş ve ailevi meselelerde hemen parlayıp öfkelenmeyi değil sabredip ağırbaşlılık ile hareket edebilmeyi öğretmiştir.

Hiz. Peygamber, Müslümanların hanımlarına karşı öfke ile davranmamalarını tavsiye etmiştir. Ebu Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste Hiz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ. قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا يَفْرَكُ مُؤْمِنٌ مُؤْمِنَةً. إِنْ كَرِهَ مِنْهَا خُلُقًا رَضِيَ مِنْهَا آخَرَ

*“Bir kimse karısına kin beslemesin. Onun bir huyunu beğenmezse, bir başka huyunu beğenir.”*²²³

Hiz. Peygamber aile hayatında eşlerine karşı kin ve öfke duygusuyla hareket etmemiştir. Eşlerine muamelesinde kin yerine sevgiyi esas ilke edinmiştir. Çünkü öfke, hilm ile davranmaya manidir. Bundan dolayı ailevi ilişkilerde kin varsa hilm orada barınmaz. Hilmin olmadığı bir aile ortamında ise sertlik vardır ki bu durum dinimizin tasvip edeceği bir durum değildir. Sert muamelenin olduğu hane de ise huzursuzluk baş gösterir. Eşler birbirinde bir eksik gördüğü zaman öfke duymak yerine düzeltme gayreti içinde olmalı ve birbirlerini kırmamalıdır. Bu erdemi gösterebilen bireyler halîm olmanın lezzetini tadacaklardır. Halîm olmak, geniş dairede insanlarla, özel dairede ise aile hayatında iyi geçinmenin en güzel yoludur. Aile içindeki ilişkilerin sağlıklı devam edebilmesi için aile bireylerinin iyi niyetli, saygılı, merhametli, anlayışlı olması ve

²²¹ en-Nûr 24/11-20.

²²² Elif Arslan (ed.), *Peygamberimizin Ailesinde Kadınlar* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 28.

²²³ Müslim, “Radâ”, 18.

birbirlerine sevgi beslemeleri gerekir.²²⁴ Ailedeki saadetin devamı Peygamberimizin çizdiği yolu takip etmekle ve reçete hükmünde olan tavsiyeleri dinlemekle mümkündür.

Hiz. Peygamber kendi aile efradına da insanlara karşı yumuşak davranmalarını tavsiye etmiştir. Peygamberimizin bu konudaki tavsiyesini Hiz. Aişe şu şekilde nakletmektedir:

عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: اسْتَأْذَنَ رَهْطٌ مِنَ الْيَهُودِ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالُوا: السَّامُ عَلَيْكُمْ. فَقَالَتْ عَائِشَةُ: بَلْ عَلَيْكُمُ السَّامُ وَاللَّعْنَةُ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا عَائِشَةُ! إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الرِّفْقَ فِي الْأَمْرِ كُلِّهِ قَالَتْ: أَلَمْ تَسْمَعْ مَا قَالُوا؟ قَالَ قَدْ قُلْتَ: وَعَلَيْكُمْ

“Aişe (r.a.)’ın rivayet ettiğine göre Yahudilerden bir topluluk gelerek Hiz. Peygamber’e: “Es-sâmu aleykum (Ölüm üzerinize olsun)” dediler. Bunun üzerine Aişe: “Ölüm ve Allah’ın laneti sizin üzerinize olsun” deyince, Allah resulü (s.a.v.): Ey Aişe! Allah bütün işlerde yumuşak davranılmasını sever dedi. Hiz. Aişe de: Dediklerini duymadın mı dedi. Hiz. Peygamber: Duydum ve aleyküm (Sizin de üzerinize olsun) dedim.”²²⁵

Yahudilerin kabaca bir tutumuna karşı Peygamberimiz birebir karşılık vermiş ama bunu gayet sakin bir tarzda öfkelenmeden icra etmiştir. Hiz. Aişe annemiz ise bu kaba tutuma sabır gösterememiş ve Allah resulüne olan bağlılığından dolayı Yahudilere daha sert bir tarzda karşılık vermiştir. Hiz. Aişe’nin ortaya koyduğu tutum her ne kadar iyi niyetli bir davranışta olsa Peygamberimiz bunu tasvip etmemiştir. Çünkü Müslüman birey aniden öfkelenmemeli ve kabaliğe usulünce karşılık vermelidir. Hiz. Peygamber burada susup hiç karşılık vermemezlik etmemiştir. Onların kurnazlığına karşı en güzel cevabı vermiştir. Hilmin gereği olan akıllıca davranma ve sabırlı olma bu rivayette en açık bir biçimde görülmektedir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Hiz. Muhammed eşlerini eğitirken ve tavsiyelerde bulunurken zor kullanmamış ve sert bir tavır sergilememiştir. Hiz. Aişe, “Resûlullah (s.a.v.) Allah yolunda savaş hariç eliyle hiçbir şeye vurmadı. Ne bir kadına ne de bir hizmetçiye...”²²⁶ diyerek Hiz. Peygamber’in insanlara karşı davranışlarının hangi düzeyde olduğunu göstermiştir. Hiz. Peygamber kaba davranıştan uzak durmuş ve nezaket sahibi olmuştur. İnsanları onurlandırıcı sözler söylemiş ve gönüllerine dokunmayı en iyi şekilde yapmıştır.²²⁷

²²⁴ Ahmet Acarlıoğlu, “Hz. Peygamberin (s.a.s.) Eşleri İle İletişimi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Şubat 2021), 637.

²²⁵ Müslim, “Selâm”, 4.

²²⁶ Müslim, “Fezâil”, 20.

²²⁷ Martı (ed.), *Hadislerle Aile*, 106.

Hız. Peygamber çocuklarına karşı da sevgi, şefkat ve merhamet odaklı davranmış ve onlara hâlim bir şekilde muamelede bulunmuştur. Özellikle de “Ümmü ebîhâ”²²⁸ (babasının annesi) olarak bilinen ve Hız. Hatice'nin vefatından sonra kendisine hep destekçi olup adeta annelik yapan kızı Fâtîma'ya karşı hep sevgi beslemiş ve ona ayrı bir özen göstermiştir.²²⁹ Hız. Muhammed'in kızı Fâtîma'ya “babasının annesi” lakabını vermesi onu çok sevdiğine bir delil olarak kabul edilmiştir.²³⁰ Hız. Fâtîma, Peygamberimizin yanına girdiği zaman Peygamberimizin ayağa kalkıp elinden tutarak onu öpmesi ve kendi yerine oturtması²³¹ hilmin, şefkatin ve merhametin en güzel şekilde dışa yansımasıdır. Peygamberimiz evlatlarını her daim iyi eğitmiş ve hayra yönlendirmiştir. Bu konuda da sabırlılık göstermiş ve aceleci davranmamıştır. Örneğin Hız. Fâtîma ev işlerinde kendisine yardımcı olsun diye harp esirlerinden birinin hizmetçi olarak verilmesini talep edince Hız. Peygamber: *“Dikkat ediniz! Size benden istediğiniz hizmetçiden daha hayırlı bir şeyi öğreteyim. Yatağınıza girdiğinizde otuz dört kere Allahûekber, otuz üç kere Elhamdülillah ve otuz üç kere de Subhânallah deyin. Bu sizin için benden istediğiniz hizmetçiden daha hayırlıdır.”*²³² demiştir. Hız. Peygamber'in bu tutumu gerçekleşmesi istenilen bir arzuyu hemen reddetmek yerine daha sabırlı ve makul davranarak talebin yönünü daha hayırlı şeylere doğru değiştirmektir. Hız. Peygamber aile bireylerine herhangi bir ayrıcalık tanımamış²³³ ve Hız. Fâtîma'nın talebi karşısında onu incitmeden gönlündeki arzuyu hayra yönlendirmiştir. Gündelik hayatta aile içerisinde çocukların istekleri ve arzuları bilinen bir gerçekliktir. Bu talepleri sert ve kaba bir tarzda reddetmek yerine daha yumuşak davranarak isteğin merciini değiştirmek gerekir. Hız. Peygamber bu örnekte Fâtîma annemize bu tutumundan dolayı sert bir tutum içerisinde de olabilirdi çünkü savaş esirlerinden hizmetçi istemesi toplumda farklı yankılar uyandırması muhtemel bir durumdur. Hız. Peygamber belki de bu durumu düşünerek hadiseyi hayra tebdil etmeyi tercih etmiştir.

Hız. Peygamber'in aile bireylerini eğitirken sert bir üslup kullanmadığına ve akıllarını ikna edip gönüllerini tatmin edecek şekilde davrandığına diğer bir örnek ise Hız. Fâtîma evlendikten sonra altı ay boyunca sabah namazı vaktinde evlerine giderek *“Ey peygamber ailesi! Allah'ın istediği, sizden kirliliği gidermek ve sizi tertemiz kılmaktan ibarettir.”*²³⁴ ayetini okuyarak hem onları namaza çağırış²³⁵ ve hem de ibadet gibi bir konuda hassas olmaları gerektiğini göstermiştir. Peygamberimizin bu

²²⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe-Seçkin Sahabiler*, 481.

²²⁹ Arslan (ed.), *Peygamberimizin Ailesinde Kadınlar*, 270.

²³⁰ M. Yaşar Kandemir, “Fâtîma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/219.

²³¹ Ebû Dâvud, “Nevm”, 156.

²³² Buhârî, “Farzu'l-Humus”, 6.

²³³ Arslan (ed.), *Peygamberimizin Ailesinde Kadınlar*, 279.

²³⁴ el-Ahzâb 33/33.

²³⁵ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 34.

davranışı altı ay gibi bir süre boyunca devam ettirmesi muazzam bir sabır işi ve eğitim açısından örnek alınması gereken bir tarzdır. Eğitimde en önemli konulardan biri de istikrardır. İnsan nefisini eğitebilmek için sürekli bir çaba ve gayret sarf etmelidir. Hz. Peygamber aile fertlerine bunu tatbik etmiş ve aynı zamanda Fâtıma annemize olan sevgisinin evlenip gitse bile devam ettiğini göstermiştir. Bu hadiseyi hilm açısından örnek vermemizin sebebi ise eğitim açısından sabırlı olmak ancak halîm bir insanın başarabileceği bir durum olmasından dolayıdır. Bir babanın evladına olan şefkat ve merhamet duygusunun evlendikten sonra da devam ediyor olması üstün bir ahlâkî duruma işaretler. Hz. Peygamber'in bu sabrı hilmin bir neticesidir.

Hiz. Peygamber bir aile babası olarak görevini en iyi şekilde yerine getirmiş ve çocuklarına karşı sevgi, şefkat, merhamet ve ilgi odaklı bir baba olmuştur. Çocuklarını bir büyük gibi değerlendirmiş ve buna göre davranmıştır. Aslında bunu sadece kendi çocuklarına yapmamış daha geniş dairede tüm çocuklara yapmıştır.

Hiz. Muhammed torunlarına karşı engin bir şefkat beslemiş ve bunu onlara karşı hilmle ortaya koymuştur. Torunlarının davranışlarına sert tepki göstermemiş aksine hep sabırlı olup onlara sevgiyle yaklaşmıştır. Torunlarını öpmüş, başlarını okşamış, kucasına almış ve omzuna alarak onlara her defasında sevgisini belli etmiştir.²³⁶ Hatta bir defasında Hiz. Peygamber torunu Hasan'ı öperken Akra b. Hâbis bu durumu yadırgamış ve şöyle demiştir: "Doğrusu benim on çocuğum var. Ama hiçbirini öpmedim." Bunun üzerine Allah Resûlü şu cevabı vermiştir: "*Merhamet etmeyene merhamet edilmez.*"²³⁷

Üsâme b. Zeyd, Peygamberimizin hem kendisine hem de torunlarına karşı nasıl merhametle muamele ettiğini şöyle aktarmaktadır:

عَنْ أُسَامَةَ بْنِ زَيْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْخُذُنِي فَيَقْعِدُنِي عَلَى فَخْذِهِ وَيُقْعِدُ الْحَسَنَ عَلَى فَخْذِهِ الْآخَرَى، ثُمَّ يَضُمُّهُمَا، ثُمَّ يَقُولُ: اللَّهُمَّ ارْحَمْهُمَا فَإِنِّي أَرْحَمُهُمَا

"Resûlullah bir dizine beni, bir dizine de torunu Hasan'ı oturtur ve ikimizi birden bağrına basarak: 'Ey Rabbim! Bunlara merhametinle muamele eyle. Çünkü ben de bunlara karşı merhametliyim' derdi."²³⁸

Hiz. Peygamber torunlarına davranırken adeta bir çocuk gibi onlarla oynamış ve yeri gelmiş sırtına bindirip gezdirmiştir.²³⁹ Namazdayken sırtında taşımış²⁴⁰ ve

²³⁶ Elif Erdem vd. (ed.), *Peygamberimiz ve Çocuk* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 79-88.

²³⁷ Buhârî, "Edeb", 18.

²³⁸ Buhârî, "Edeb", 22.

²³⁹ Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 11.

²⁴⁰ Buhârî, "Salât", 106.

torunlarının her ne durumda olursa olsun gönlünü hoş edip yumuşak davranmıştır. Bir defasında hutbe okurken mescide Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in geldiğini görünce hutbeye ara vermiş ve aşağı inerek onlarına kucağına almıştır. Daha sonra ise hutbeye devam etmiştir.²⁴¹

Hız. Peygamber'in torun sevgisinin temelinde nezaket, sevgi ve şefkat hâkimdir. Torunlarına karşı üstün bir merhamet duygusu ile hareket etmiştir. Peygamberimizin kızı Zeyneb'in oğlu Ali hastalanıp ölüm döşeğine düşünce Peygamberimizden kendilerine gelip Ali'yi ziyaret etmesini istemiştir. Hız. Peygamber en başta gitmek istemese de daha sonra Hız. Zeyneb'in evine gitmiştir. Eve vardığında Ali'yi Peygamberimizin kucağına vermişler ve Allah'ın resulünün bu manzara karşısında gözlerinden yaş süzölmüştür. Hız. Peygamber'in bu halini gören Sa'd b. Ubâde: "Ya Resûlallah bu yaş, bu ağlayış nedir?" diyerek hayretini dile getirmiştir. Hız. Peygamber: *"Bu gözyaşı, Allah'ın merhametli kullarının gönüllerine koyduğu bir rahmettir. Allah kullarından ancak merhametli olanlara merhamet eder."*²⁴² diye cevap vermiştir.

Hız. Peygamber'in torunlarıyla yeri geldiğinde şakalaşmış ve onlarla oyun oynamıştır. Çocukların seviyesine inmeyi bilmiştir. Onların dünyasına yabancı kalmamıştır. Hız. Zeyneb'in çocuğuna ağlaması olayında ise onun torunlarının acısı karşısında nasıl bir merhamete sahip olduğunu gördük. Torunlarıyla mutlu olmasını bilmiş, yeri geldiğinde de onların derdine ortak olmuştur. Hız. Peygamber'in torunlarının onca hareketli davranışına sabredip kızmaması, onlara yumuşak davranması ve müsamahalı olması onun torunlarına karşı ne kadar halîm bir insan olduğunun göstergesidir.

Hız. Muhammed, akrabalık bağı olan kişilere karşı da halîm olmuş ve onlardan merhametini esirgememiştir. Özellikle de kendisine iyiliği dokunmuş insanlara karşı vefasını hiç eksik etmemiştir. Örneğin kendisine sütannelik yapmış olan Süveybe'yi her defasında ziyaret etmiş, onunla ilgilenmiş ve ona ikramlarda bulunmuştur. Hatta Medine'ye hicret ettikten sonra da aradaki onca mesafeye rağmen Süveybe'yi unutmamış ve ona çeşitli hediyeler göndererek mutlu etmiştir.²⁴³ Diğer sütanesi Halime'ye karşı da her defasında nazik davranmış ve ona vefalı olmuştur. Benî Sa'd yurdunda kıtlık çıkınca Halime, Hız. Peygamber'i ziyarete gelmiş ve Peygamberimiz onu en güzel şekilde karşılamıştır. Hız. Hatice de Halime'nin durumunu öğrenince ona

²⁴¹ Nesâî, "Cum'a", 30.

²⁴² Buhârî, "Merdâ", 9.

²⁴³ Levent Öztürk, "Süveybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/183.

koyunlar ve yüklerini taşıması için deve hediye etmiştir.²⁴⁴ Halime'den peygamberimizle birlikte süt emmiş olan Şeyma Huneyn savaşında esir düşmüş ve kendisinin Hz. Peygamber'in süt kardeşi olduğunu söylemişti. Aradan çok uzun zaman geçtiği için Hz. Peygamber en başta tanıyamamış daha sonra Şeyma kendisini tanıınca onu hatırlamıştır. Peygamberimiz bundan sonra çok duygulanmış ve gözyaşlarını tutamamıştır. Hırkasını yere sererek Şeyma'yı üzerine oturtmuştur. Şeyma burada peygamberimize iman etmiştir. Peygamberimiz onu gitmesi veya yanında kalması hususunda serbest bırakmıştır. Şeyma yurduna dönmeyi tercih etmiş ve Hz. Peygamber ona hediyeler sunarak yurduna dönmesini sağlamıştır.²⁴⁵

Hz. Peygamber'in hayatı vefa örnekleriyle doludur. O yakınlık bağı olan hiçbir insanı kırmamış, daima hayırla muamelede bulunmuştur. Sütannesinden gördüğü derin sevgi onun tabiatında merhamet, sevgi, şefkat ve hilm gibi hasletlerin daha da yeşermesine vesile olmuştur. Hz. Peygamber bundan dolayı sütannelerine hep yumuşaklıkla muamele etmiş ve bunu onlara hissettirmiştir.

Peygamberimizin hayatında ayrı bir yeri olan diğer kişi ise Fâtıma bint Esed'dir. Ebu Tâlib'in hanımı olan Fâtıma, Hz. Peygamber'in yengesidir. Ancak bir yengeden de öte olup Hz. Peygamber'e annelik yapmıştır. Hz. Peygamber'i kendi çocuklarından ayırmamış ve ona iyilik ile muamele etmiştir. Hz. Peygamber onun vefatına üzülmüş ve kendi gömleğini çıkararak yengesinin gömlekle kefenlenmesini istemiştir. Yengesinin cenaze namazını bizzat kendisi kıldırması ve onu kabrine koymuştur. Onu kabre koyarken gözyaşlarını tutamamış, annesinden sonra annesi olduğunu, onun kendisine hep iyi davrandığını ve bunlardan dolayı cennet elbiseleri giydirilsin diye gömleğini ona verdiğini söylemiştir.²⁴⁶

Hz. Peygamber'in ailesine karşı tutumuna baktığımızda eşlerine hürmet etmiş ve onlara hilm ile muamele etmiştir. Onların gönlünü hoş dip incitmeme gayretinde olmuştur. Kızı Fatıma'ya sevgisini göstermiş ve ona karşı merhametli olmuştur. Ailesinde gördüğü olumsuzluklara hemen kızmayıp sabretmiştir. Torunlarına nezaketini gösterip şefkatini her daim hissettirmiştir. Akrabalık bağı olanlara vefalı olup onlara karşı saygı, sevgi ve hoşgörü ile muamele etmiştir. Tüm bunlar Hz. Peygamber'in ailevî ilişkilerinin temeline hilmi oturttuğunu gösterir. Günümüzde ailevî ilişkilerde bu esaslara dikkat etmeli ve aile bağlarını güçlendirmek için nebevî ölçülere kulak vermek

²⁴⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-kübra*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Daru's-Sadr, 1968), 1/113-114.

²⁴⁵ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer Vâkıd el-Eslemî el-Medenî el-Vâkıdî, *el-Megâzî*, (Beyrut: Daru'l-'Alemlî, 1409/1989), 3/913-914.

²⁴⁶ Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim el-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 3/114

gerekmektedir. Özellikle de eşler birbirlerinin olumsuz davranışlarına karşı sabırlı olmalı ve nezaketi elden bırakmamalıdır. Hilm, sabır, merhamet ve hoşgörünün olduğu bir aile ortamında çoğu sorun kendiliğinden çözülecektir. Ailenin mutlu ve huzurlu olduğu bir yerde toplum daha yaşanır hale gelecektir.

3.2. Tebliğ Hayatında Hilm

İslam'da tebliğin yöntemini sabır, nezaket, incelik ve yumuşaklık ile muamele oluşturur. Tebliğcinin verdiği nasihatın dinlenmesi ve tesirli olması yumuşak bir üsluba dayanması ile mümkündür. Allah'ın Peygamberleri bu hususiyeti davetlerinde uygulamışlar ve hareket tarzları bu esaslara göre olmuştur.²⁴⁷ Allah'ın, Hz. Musa ve Harun'a davette nasıl bir yöntem izlemelerini ve Firavun'a gidip hangi usûl ile davranacaklarını öğrettiği şu ayet tebliğin özünün ne olduğunu göstermektedir:

*“İkiniz beraber Firavun'a gidin, çünkü o sınırı çok aştı. Yine de ona söyleyeceklerinizi yumuşak bir üslûpla söyleyin, ola ki aklını başına toplar veya içine bir korku düşer.”*²⁴⁸

Hz. Muhammed'in hayatının en zorlu dönemi tebliğ ile geçen yıllardır. Yirmi üç yıllık tebliğ hayatındaki muazzam gayretin içerisine pek çok hususiyet sığdırılabilir. Bunların başında ise Hz. Peygamber'in tebliğde esas ilke olarak benimsediği hilm, şefkat ve merhamet duygusu gelmektedir. Tebliğdeki bu muamele ayette şu şekilde dile getirilmiştir:

*“Sen onlara sırf Allah'ın lütfu sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılıp giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.”*²⁴⁹

Hz. Muhammed şefkat, merhamet ve müsamahasıyla insanların gönlünü kazanmış ve tarihi süreçte bu özellikleriyle öne çıkmış müstesna bir şahsiyettir.²⁵⁰ Eğer bu ilkeleri benimsememiş olsaydı yukarıdaki ayette de belirtildiği gibi insanlar etrafından dağılıp giderlerdi. Hz. Peygamber insanlara tebliğ yaparken yumuşak davranmasını bilmiş ve yaşadığı olaylar karşısında sükunetini koruyabilmiştir. Kur'an'ın *“Sen şimdi güzel bir şekilde hoşgörülü ol.”*²⁵¹ emrine uygun davranmış ve insanları hak yola davet etmiştir.

Peygamberimiz tebliğ hayatında birçok sıkıntı çekmiş, ağır hakaretlere maruz kalmış ve açlığa dahi mahkûm edildiği zamanlar olmuştur. Düşmanları bu eziyetlerden

²⁴⁷ Ahmet Önkal, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015), 62.

²⁴⁸ Tâhâ 20/43-44.

²⁴⁹ Âl-i İmrân 3/159.

²⁵⁰ Fahri Hoşab, *Nebevi Davet ve Propaganda* (İstanbul: Buruc Yayınları, 2008), 41.

²⁵¹ el-Hicr 15/85.

daha da fazlasını yapmak istemişler ve onu öldürmeye dahi niyetlenmişlerdir.²⁵² Hz. Aişe validemiz bir defasında Hz. Peygamber'e hitaben; Uhud savaşından daha fazla sıkıntıya düştüğünüz bir gününüz oldu mu? diye sorunca, Hz. Peygamber şu cevabı vermiştir:

Ey Aişe! Hayatımda Kureyş'in sebep olduğu sayısız zorluklar ile karşılaştım. Fakat Âkâbe günü karşılaştığım durum hepsinden zordu. Kureyş'ten gördüğüm baskı üzerine Taif'e gitmiş, korunmamı İbn Abdi Ya'lil'e teklif etmiştim. O buna yanaşmadı. Ben de elemli, kederli, nereye gideceğimi ve ne yapacağımı bilemez bir halde Mekke'ye dönüyordum. Karn-ı Seâlib denilen yere gelince, başımı kaldırıp gökyüzüne baktım. Bir bulutun beni gölgelediğini gördüm. Dikkatlice baktığım da bulutun içinde Cebrail'in bulunduğunu fark ettim. Cebrail bana; Ey Muhammed! Milletinin senin hakkında söylediklerini duydu. Seni korumaktan kaçındıklarını gördü. O, sana şu dağlar meleğini gönderdi. Onlar hakkında ne yapılmasını istersen emret! dedi. Bunun üzerine dağlar meleği seslenip selam verdi ve; Ey Muhammed! Cebrail doğru söyledi. Ne emredersen, yerine getirmeye hazırım. Eğer şu yalçın dağın Mekkeliler üzerine çökerek birbirine kavuşmasını istersen emret dedi. Bunun üzerine şöyle dedim: "Hayır! Ben, o müşrikleri soyundan, hiçbir şeyi ortak koşmayıp yalnızca Allah'a kulluk edecek nesiller yaratmasını dilerim."²⁵³

Hız. Peygamber görmüş olduğu zorluklar karşısında yılmamış ve en zor anlarda dahi sabretmesini bilmiştir. Kendisine eziyet verenlere karşı intikam duygusu içinde olmamıştır. Hemen intikam almak ve kendisine yapılan bir yanlışsı hemen cezalandırmaya kalkmak hilm sahibine yakışacak bir durum değildir. Hız. Peygamber'in yukarıda anlatmış olduğu hadiseden anlıyoruz ki çetin şartlarda bile sakin olmuş, sabretmiş, hoşgörölü davranabilmiş ve akıllıca hareket etmeyi bilmiştir. Bu saydığımız özellikler hilmın muhtevasına giren unsurlardır. Hız. Peygamber acele edip meleklerin Mekkelileri cezalandırmalarına onay verseydi belki de burada onun bu üstün meziyetlerinden bahsedemiyor olacaktık. Ama şu an bu duruma büyük bir hayranlık ile bakıyor ve bu durumun ne derece muazzam bir fazilet olduğunu anlatıyoruz. Acele etmemek hilm ehlinin en büyük şiarıdır. Hız. Peygamber bu olayda sabretmiş ve merhamet gösterip akılla hareket etmiştir. Tarihe baktığımızda Hız. Peygamber'in acele etmeyerek ne kadar isabetli bir karar vermiş olduğunu görmekteyiz. Çünkü Mekke toplumundan İslam'a hizmet eden binlerce insan olmuştur. Bu insanlar sayesinde İslam'ın güzellikleri yeryüzüne yayılmış ve insanlığa nefes aldırılmıştır.

Hız. Peygamber'in tebliğde nasıl bir metot takip etmesi gerektiğini en güzel şekilde anlatan ayet şudur:

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

²⁵² Yiğit, *Peygamberimiz ve Hoşgörü*, 65.

²⁵³ Buhârî, "Bed'ul-halk", 7.

“Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!”²⁵⁴

Hiz. Peygamber de bu ayetin emrettiği tarzda hareket etmiş ve tebliğ hayatında insanlara kolaylık sağlamanın gayreti içinde olmuştur. İnsanlara karşı zorluk çıkarmayı ve sert muamele etmeyi değil kolaylaştırıcı olmayı tavsiye etmiş ve *يَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا، وَبَشِّرُوا وَلَا تُنْفِرُوا* “Kolaylaştırın zorlaştırmayın; müjdeleyin nefret ettirmeyin”²⁵⁵ buyurarak ayetin anlamının daha da açık hale gelmesini sağlamıştır.²⁵⁶ Yine bu konuda Hiz. Aişe’den nakledilen şu rivayet Hiz. Peygamber’in kolaylaştırıcı olmayı tercih ettiğini göstermektedir:

“Resûlullâh iki iş arasında muhayyer kaldığında, eğer günah değilse, onların en kolayını, tercih ederdi. Eğer günah ise, günahlardan en uzak insan o olurdu. Peygamber nefsi için kimseden intikam almamıştır. Ancak Allah’ın hüürmeti çiğnenmek istenir ya da çiğnenirse, bundan ötürü intikam alırdı.”²⁵⁷

İki iş arasından kolay olanı tercih etmek muhakkak ki insanoğluna yakışan en güzel davranışlardan olup Hiz. Peygamber’in örnek alınması gereken sünnetlerindendir. Özellikle İslam’ı tebliğde ve İslam dairesine giren insanlara karşı kolaylaştırıcı olmayı bir ilke olarak benimsemek gerekir. Bu metot takip edildiği zaman insanların kalbinde İslam’a karşı bir yumuşaklık meydana gelecektir. Hiz. Peygamber insanlara tebliğ yapıp eğitmiş ve onları tek bir şeye zorlamamıştır. Dinin ana kaideleri ile çelişmeyen hususlarda insanlara alternatifler sunmuş²⁵⁸ ve onların dinlerini daha güzel yaşamalarına olanak sağlamıştır.

Müşamahalı davranmak konusunda bizlere örnek olan Hiz. Peygamber tebliğ hayatında da acele etmemiş ve hilm duruşunu bu konuda da ortaya koymuştur. En azılı düşmanına bile saygı, merhamet, müşamaha ve hilm çerçevesinde davranmayı başarmıştır. Örneğın, azılı bir İslam düşmanı olan Benû Hanife reislerinden olan Sümâme b. Usâl esir alınıp Hiz. Peygamber’in yanına getirilince onun mescitte bir direğे bağlanmasını istemiş ve ona iyi davranılması yönünde sahabeye emir vermiştir. Namazlara giriş çıkışta bizzat onunla ilgilenmiş olan Hiz. Muhammed, ona hem iyi muamele etmiş hem de onu iman etmesi için teklifte bulunmuştur. Ancak Sümâme bu teklifi kabul etmemiştir. Üç gün sonra Hiz. Muhammed, hiçbir karşılık almadan onu serbest bırakmış ve Sümâme bu durum karşısında hayret edip olumlu anlamda farklı duygular içine girmiştir. Şehrin çıkışında pınarda abdest alıp tekrar Hiz. Peygamber’in huzuruna gelmiş ve şehadet getirerek İslam’a girdiğini beyan etmiştir. Daha sonrada peygamberimize: “Şimdiye kadar sen benim nazarımda dünyanın en nefret edilecek

²⁵⁴ el-A’râf 1/199.

²⁵⁵ Buhârî, “Edeb”, 80., “İlim”, 11.; Müslim, “Cihad ve’s-Siyer”, 3.

²⁵⁶ Abdulkadir Karakuş, “Hiz. Peygamberin Tebliğ Dili ve Bunun Kur’ânî Temelleri”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3 / 2 (Ekim 2019), 271.

²⁵⁷ Buhârî, “Menâkıb”, 23.; Müslim, “Fezâil”, 20.; Ebû Dâvud, “Edeb”, 5.

²⁵⁸ Abdulkadir Evgin, Hiz. Peygamberin Sünnetinde Alternatif Çözüm Yolları (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2015), 222.

kişisiydin. Şimdi ise sen bana her şeyden daha sevimlisin.” diyerek peygamberimize olan bağlılığını ortaya koymuştur. Sümâme, Hz. Muhammed'in bu muamelesi karşısında çok etkilenmiş ve kendi şehrine dönerken Mekke'ye de uğramış olup müşriklere karşı çekinmeden Müslüman olduğunu ilan etmiştir.²⁵⁹

İnce bir davranışın, karşılık beklemeden yapılan bir iyiliğin, gönle dokunan hoş bir muamelenin ve gösteriş olmadan hasıl olan bir zarafetin insanlar üzerinde ne derece tesirli olduğunu bu örnekte görmüş olduk. Bu hadise bize göstermektedir ki en azılı düşmanın dahi olsa karşıdaki insan ile bir bağ kurup gönlünü kazabilmenin bir yolu vardır. Hilm kavramını açıklarken anlamlarından birinin vakar sahibi olmak anlamına geldiğini belirtmiştik. Vakar sahibi olmanın önemini burada daha iyi anlayabiliyoruz. Hz. Muhammed karşısındakini bir insan olarak muhatap almış ve düşmanı olduğu halde onu affetmiştir. Tüm bunlar aslında söze gerek kalmadan yapılan bir tebliğ faaliyetidir. Hz. Peygamber bunu ahlakî bir anlayışa uygun olacak şekilde halletmiş ve her daim bahsettiğimiz o yüksek faziletini ortaya çıkarmıştır.

Mekke'nin fethinden sonra Kureyş halkı toplanmışlar ve endişe içinde Hz. Peygamber'in kendileri hakkında vereceği kararı beklemişlerdir. Hz. Muhammed, insanlara Kur'ân'dan ayetler okumuş ve onlara hitaben konuşma yapmıştır. Onlara kendisinden nasıl muamele beklediklerini sorduğunda, Kureyşliler hayır ve cömertlik beklediklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine peygamberimiz onlara: “Gidin! Artık serbestsiniz.” demiştir.²⁶⁰ Hz. Peygamber'in intikam alma ve geçmişte yapılan zulümlerin acısını çıkarma gibi bir düşüncesi olmaması onun hilm sahibi bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Çünkü hilm, intikam almaya gücü yettiği halde intikam yolunu seçmeyip kendini tutabilme erdemini gösterebilmektir. Aslında bu hilm hali peygamber efendimizde ahlâkî bir ilke olarak oturmuş durumda ve bu hal Hz. Peygamber için doğal bir durumdur denilebilir. Bu da bize gösteriyor ki Hz. Peygamber'in fitratında hilm ahlâkî en güzel şekliyle var ve peygamberimiz de bunu davranışlarına yansıtmaktadır. Gazzâlî hilm halinin kişide doğal bir duruş olmasını şu şekilde ifade etmektedir:

*“Hilm, öfkeyi yenmekten daha üstündür. Çünkü öfkeyi yenmek zoraki anlamda hilm özelliğini edinmekten ibarettir. Öfkeyi yenmeye ise ancak öfkesi kabaran kişi ihtiyaç duyar ve bunun için de gayret göstermesi gerekir. Ancak bunu bir müddet huy haline getirirse, onun için alışkanlık haline gelir ve bir daha öfkesi kabarmaz. Öfkesi kabarsa da onu yenmekte zorluk çekmez. İşte bu hilmin tabii olmasıdır. Bu durum ise aklın olgunluğuna, yetkinliğine ve hâkimiyetine işaret etmektedir.”*²⁶¹

Gazzâlî'nin hilm ile ilgili bu değerlendirmesi Hz. Peygamberdeki hilmin ne derece doğal bir duruma geldiğinin anlaşılmasına ışık tutmaktadır. Normal şartlarda zulme uğramış, türlü işkencelere maruz bırakılmış ve yurdunu terk etmek zorunda

²⁵⁹ Buhârî, “Meğâzi”, 70.; Müslim, “Cihad ve's-Siyer”, 19.

²⁶⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/412.

²⁶¹ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 3/177.

kalmış bir insanın eline güç geçtiği vakit intikamını alması en doğal şeydir diye düşünülmesi garipsenmeyecek bir durumdur. Ancak peygamberimiz bu yolu tercih etmemiş ve nebevî ahlâka yakışan duruşu yani hilm duruşunu tercih etmiştir. Bu hem akılla hem de insan ruhundaki olgunluk ve fazilet ile izah edilebilecek bir durumdur. Hz. Peygamber bu noktada beşerin önündeki en güzel örnektir.

Hz. Muhammed'in İslam'a davette tarihte görülmemiş bir başarıyı göstermesi ve cahiliye adıyla anılan bir topluluktan insanlığa örnek bireyler çıkarmasının ardında yatan bazı sebepler vardır. Merhamet, sevgi, saygı, şefkat, rıfk, hilm, müsamaha ve sabır gibi ilkeler Hz. Peygamber'in tebliğinin vazgeçilmez unsurları olmuştur. Şu bir gerçektir ki tebliğ işi sevdirebilme işidir. Muhataplar çoğu zaman tebliğin içeriğinden çok tebliğ edenin duruşuna bakmaktadır. Bu durum tartışmasız tebliğdeki en büyük gerçekliktir. Hz. Peygamber'in şahsiyetinde belirli vasıfların olması insanların ona muhabbet beslemesine ve ona iman etmelerine vesile olmuştur. İnsanların insan yerine konulmaya ihtiyaç duyduğu bir coğrafyada, Hz. Peygamber muhataplarına değer vermiş ve bu durum muhataplarının ona karşı hayranlık duymasını sağlamıştır. Karşısındaki insanın yüzüne bakarak konuşmuş, muhataplarını dinlemiş ve onların kendilerini ifade etmelerine olanak sağlamıştır. Davet edilen yere gitmeyi ve insanların gönlünü hoş etmeyi severek yapmıştır.²⁶²

Hz. Peygamber tebliğde insanlara nasihat ederken çoğu zaman kişiliklerini doğrudan hedef almamış bunun yerine bütün topluluğa hitaben konuşma yapmıştır. İçinizden şöyle yapanlar var, kimileriniz şöyle yapıyor, ey insanlar! tarzında genel hitaplar kullanmıştır. Hz. Peygamber'in bu metodunu şu hadiste görebiliriz:

عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ الْأَنْصَارِيِّ؛ قَالَ:

جَاءَ رَجُلٌ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: إِنِّي لَا تَأْخُرُ عَنْ صَلَاةِ الصُّبْحِ مِنْ أَجْلِ فُلَانٍ. مِمَّا يُطِيلُ بَنًا. فَمَا رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ غَضِبَ فِي مَوْعِظَةٍ قَطُّ أَشَدَّ مِمَّا غَضِبَ يَوْمَئِذٍ. فَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّ مِنْكُمْ مُتَقَرِّينَ. فَأَيُّكُمْ أَمَّ النَّاسَ فَلْيُوجِزْ. فَإِنَّ مِنْ وَرَائِهِ الْكَبِيرَ وَالضَّعِيفَ وَذَا الْحَاجَةِ

*Ebî Mes'ûd el-Ensârî'nin anlattığına göre: Bir adam Hz. Peygamber'e geldi ve şöyle dedi: Falanca kıraati çok uzun tuttuğu için sabah namazına gelemiyorum. Hz. Peygamber'in bir vaazda o günkü kadar öfkelenmediğini hiç görmemiştim. Hz. Peygamber bu durum ile ilgili şunu söyledi: "İçinizde nefret ettirenler var. Kim insanlara imamlık yapıyorsa kıraati kısa tutsun. Çünkü arkasında yaşlı ve zayıf olanlar vardır."*²⁶³

Bu hadiste Hz. Peygamber'in insanlara bir şey tebliğ edeceği vakit nasıl davrandığını görmekle birlikte incelikli davranarak kalp kırmamayı da bize öğretiyor. Uyaracağı kişiyi direkt hedef almayarak genel bir uyarı yapmıştır. İslam'a davette en önemli husus davetin karşıdaki insanda yankı uyandırması ve güzel meyveler vermesidir. Böyle bir neticeye ulaşmak isteyenler tebliğ faaliyetini belirli bir özen

²⁶² Casim Avcı (ed.), *Son Peygamber Hz. Muhammed (hayatı, şahsiyeti, İslam dini ve kültüründeki yeri)* (Ankara: TDV İSAM Yayınları, 2019), 103.

²⁶³ Müslim, "Salat", 37.

içinde yapmalı ve Hz. Muhammed'in metotlarını kullanmalıdırlar.²⁶⁴ Dinî ibadetleri cemaat halinde yaparken cemaatin durumunu düşünüp ona göre hareket etmek bir hoşgörü alametidir. Toplu ibadetlerin yapıldığı zamanlarda bu konulara karşı hassas olunmalı ve cemaatin durumu gözetilmelidir.

Hz. Muhammed'in tebliğde öfkelense dahi bu öfkesini tutabildiğini ya da kişiye direkt sert bir çıkış yapmadığını görmekteyiz. Çünkü öfke bedene zarar verir, dini duyguları zayıflatır, nefsi şımartır, zillete düşürür. Tebliğde öfke ise başarıyı azaltır, tefrikaya sebep olur ve işlerin uzamasına neden olur.²⁶⁵ Hz. Peygamber bu sebepleri biliyor olmasından dolayı öfkeyle değil hilm ile hareketi esas ilke edinmiştir. Sertlikle değil iyilikle ve güzellikle muamele etmiştir. Öfkeden de Müslümanları sakındırmış ve bununla ilgili reçeteler sunmuştur.²⁶⁶

Hz. Peygamber'in tebliğ metodundaki hilm tavrının, Kur'an'ın ilkelerine dayandığı aşikâr bir durumdur. Çünkü Kur'an iyilik yolunun ve güzel sözün sonucunun ne olduğunu şu ayetlerle ortaya koymaktadır:

*“Allah’a çağıran, dine ve dünyaya yararlı iş yapan ve “Ben Müslümanlardanım” diyenden daha güzel sözlü kim vardır? İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav; o zaman bir de göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermiş! Bu sonuca ancak sabırlı olanlar ulaşabilir, yine buna ancak (erdemlerde) büyük pay sahibi olanlar ulaşabilir.”*²⁶⁷

Allah bu ayette tebliğdeki ilkeleri açıklamış ve insanları Allah'a çağırırken takip edilmesi gereken yolu göstermiştir. Kötülüğü iyilik ile savmak ve müsamahalı olmak gerçekten büyük bir fazilettir. Bu hususta dengeyi korumak ise büyük çaba ister. Çünkü her konuda da müsamahalı olmak ve eli kolu bağlı kalmak hilm değil zillet olur. Hz. Peygamber tebliğde bu dengeyi korumuş ve ona göre davranmıştır. Kendi şahsi meselelerinde daha müsamahalı olurken Allah'ın emirleri hususunda daha kesin çizgili olmuş ve sınırların aşılmasına müsaade etmemiştir. Aslında Hz. Peygamber'in öfkesi Allah için olan durumlarda söz konusuydu diyebiliriz. Yani Allah için sevmek ve Allah için kızmak. Bu hususta dengeyi gözetken Hz. Peygamber nerde sabredeceğini, ne zaman hilm ile davranacağını ve merhamet göstereceğini bilerek hareket etmiştir.²⁶⁸

²⁶⁴ Ebu Muhammed Humeys, *Rasûl'ün Kızdığı Anlar*, çev. Nail Okuyucu-Mehmet Yazıcı (İstanbul: Elest Yayınları, 2007), 76.

²⁶⁵ Humeys, *Rasûl'ün Kızdığı Anlar*, 27-29.

²⁶⁶ Ebû Dâvud, “Edeb”, 4.

²⁶⁷ Fussilet 41/33-35.

²⁶⁸ Seyyid Kutub, *Davetçinin Yol Azığı* (Konya: Nedâ Yayınları, 2020), 125-127.

3.3. Sahabeyle İlişkilerinde Hilm

Hiz. Muhammed'in hem gündelik hem de tebliğ hayatında en fazla ikili ilişkilerde bulunduğu kişilerin başında arkadaşları gelmektedir. Onlara karşı her daim saygılı, merhametli, müsamahalı ve sabırlı olmuştur. Olumsuz davranışlarına karşı hilmini bozmamış ve onları en güzel şekilde eğitmiştir. Bu durum şu ayette açık bir şekilde görölmektedir:

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ

*“Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur.”*²⁶⁹

Hiz. Peygamber'in sahabeye karşı olan tutumunu ortaya koyan en güzel örnek tevbe suresinde geçen bu ayettir. Bu ayet aynı zamanda peygamberimiz ile sahabenin arasındaki ilişkinin temelini de bizlere göstermektedir. Peygamberimiz sahabeye karşı hilm ile muamele etmiş, onların eğitiminde sabırlı olmuş, olumsuz davranışlarına karşı müsamaha göstermiş ve merhameti elden bırakmamıştır. Ayette geçen bu durumu Hiz. Peygamber'in şu hadisinde de görmekteyiz:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَا مِنْ مُّؤْمِنٍ إِلَّا وَأَنَا أَوْلَى بِهِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، أَقْرَبُ وَأِنْ شِئْتُ: {النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ} فَإِذَا مَاتَ مُّؤْمِنٌ مَاتَ وَتَرَكَ مَالًا فَلْيَبْرِئْهُ عَصَبَتَهُ مَنْ كَانُوا، وَمَنْ تَرَكَ دِينًا أَوْ ضِيَاعًا فَلْيَأْتِنِي، فَإِنَّا مَوْلَاهُ

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Nebi (s.a.v.) şöyle söylemiştir:

*“İstisnasız ben, bütün mü'minlere karşı dünya ve ahirette kendilerinden daha yakınım. İsterseniz Allah'ın şu ayetini okuyun: “Peygamber mü'minlere kendilerinden daha müşfiktir.”*²⁷⁰ *O halde herhangi bir mü'min ölür de borç yahut fakir bir aile bırakırsa o aile bana gelsin, ben onun velisiyim.”*²⁷¹

Bu ayet ve hadiste Hiz. Muhammed'in bahsedilen tavrı genel anlamda tüm inananlar için geçerli bir durumdur. Ancak bu sözlere ilk muhatap olan nesil sahabe olduğu için burada zikretmekte fayda gördük. Hiz. Peygamber'in kendisine arkadaşlık edenlere karşı nasıl bir tavır içinde olduğunu hem ayetin tespitiyle hem de peygamberimizin doğrudan kendi izahıyla görmüş olduk.

Hiz. Muhammed ashabına karşı öfkelendiği zamanlar olmuş ama onlara her daim öfkede aşırı olmamayı, her olayda bir anda hiddetlenmemeyi ve olaylar karşısında sükuneti koruyabilmeyi tavsiye etmiştir. Hiz. Peygamber'in yanında bulunmuş ve şakalarıyla onu güldürmüş olan Nuayman b. Amr bir defasında içki içmesinden dolayı Hiz. Peygamber tarafından cezalandırılmıştı. O esnada orada bulunanlardan bazıları: “Allah sana lanet etsin” dedi. Hiz. Peygamber: “Ona lanet etmeyin, Kardeşinize karşı

²⁶⁹ et-Tevbe 9/128.

²⁷⁰ Ahzâb 33/6.

²⁷¹ Buhârî, “İstikrâz”, 11.; Müslim, “Ferâiz”, 4.

şeytana yardım etmeyin.” buyurmuştur.²⁷² Böyle bir olay karşısında tiksinti duyup lanet etmek yapılabilecek en kolay şeydir. Hz. Peygamber ise bu kolay ve insan onurunu rencide edecek durumu tercih etmeyerek ashabını uyarmış ve lanet etmemeleri gerektiğini söylemiştir. Çünkü din kardeşine beddua etmek ya da lanet okumak şeytanın işine gelecek bir durumdur. Eğer kötü bir durumda olan insana hayırla muamele edilmezse o insan daha kötü duruma düşebilir. Belki de Hz. Peygamber sarhoş kişiye sahip çıkarak ve ona hilmini göstererek biraz olsun mahcubiyet duymasını ve bir daha içki gibi bir pislige bulaşmamasını istemiştir. Müslümana yakışan din kardeşini ayıplamak ya da hakir görmek değil, onun elinden tutup şefkatle muamele etmektir.²⁷³ Bu tarz olaylar karşısında öfkeye kapılmamak ve sabredebilmek hilm sahibi bir kişinin başarabileceği bir erdemdir. Hz. Peygamber bunu yerine getirmiş ve sahabeye de daha sakın kalıp merhametli davranmaları tavsiye etmiştir.

Sahabenin yanlışları karşısında sabırlı olan Hz. Peygamber, onların yaptığı hataları en güzel şekilde düzeltmeye çalışmıştır. Muâviye b. Hâkem, Hz. Peygamberle birlikte namaz kılarken aksıran bir adama “Yerhamukellah” duası ile karşılık vermiştir. Namazda böyle bir halin olması diğerlerinin garibine gitmiş ve Muâviye’ye bakmaya başlamışlardır. Muâviye: “Niçin bakıyorsunuz?” deyince yanındakiler onu ikaz için ellerini dizlerine vurmuşlardır. Muâviye bu hareketten sonra susması gerektiğini anlamış ve susmuştur. Muâviye daha sonra bu olay ile ilgili şunu söylemiştir: “Anam babam Resûlullah’a feda olsun. Ben onun kadar güzel öğreten bir muallim görmedim. Vallahi o, namazı kıldıktan sonra beni ne azarlardı ne dövdü ne de ağır söz söyledi. Sadece namazda dünya kelimeleri konuşulmayacağını, tesbih ve tekbirle birlikte Kur’ân okunabileceğini söyledi.”²⁷⁴

Ashâbın böyle bir olay karşısında Muâviye’ye çokta nezaketli olmayan bir tepki gösterdiklerini görmekteyiz. Gösterdikleri tepki ise namaz ibadetine hürmetten kaynaklı bir tepkidir diyebiliriz. Hz. Peygamber’in göstermiş olduğu tepki ve sergilemiş olduğu tutum bir yanlış davranış karşısında sabırlı olmayı bize öğretmektedir. Hz. Peygamber’in hilm ile muamelesinin neticesi yapıcı olmaktır. Hz. Peygamber burada bir yanlış karşısında tepkinin nasıl olması gerektiğine dair hem ashabına ders vermiş hem de yapıcı davranarak Muâviye’nin hatasını en güzel şekilde izale etmiştir.²⁷⁵ İnanan bir insan davranışlarında ve tepkilerinde nezaketli olmak zorundadır. Çünkü Hz. Peygamber mümini tanımlarken lanet edici, kaba, sert, çirkin sözlü ve hayasız olmayan kişi olarak tarif etmiştir.²⁷⁶ Ashabına da öfkelenmemeleri, birbirlerine sırt

²⁷² Buhârî, “Hudûd”, 4.

²⁷³ Abdurrahman Dodurgalı, *Sevgi Peygamberi ve Yetişkin Din Eğitimi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 181.

²⁷⁴ Müslim, “Mesâcid”, 7.; Ebû Dâvud, “Salât”, 173.

²⁷⁵ İhsan Arslan, “Sahâbenin Olumsuz Davranışları Karşısında Hz. Peygamber’in Tavrı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3 (2012), 134-135.

²⁷⁶ Tirmizî, “Birr”, 48.

çevirmemelerini, haset etmemelerini ve kardeşçe yaşamalarını emretmiştir.²⁷⁷ Mümin kardeşine karşı tatlı dilli olmanın bir sadaka olduğunu söylemiştir.²⁷⁸

Adamın biri Hz. Peygamber'den borcunu ödemesini istemiştir. İsterken de tavrı biraz kaba ve sert olunca ashab bu durum karşısında o kimseye karşı sert bir tepki göstermişlerdir. Hz. Peygamber ise “Onu serbest bırakınız. Çünkü hak sahibinin söz söylemeye hakkı vardır. Bu zat için bir deve satın alın da onu bu adama verin!” buyurmuştur. Sahâbe: “Deveyi aradık ama bunun devesinden daha yaşlı ve kıymetli olandan başka deve bulamadık.” dediler. Hz. Peygamber de: “O daha kıymetli olan deveyi satın alın ve onu bu zata verin. Şüphesiz ki sizin en hayırlınız ödemeyi en güzel şekilde yapmanızdır.” buyurmuştur.²⁷⁹

Hz. Peygamber, sahabilerin hilm gibi bir haslete sahip olmalarını takdir etmiş ve bundan övgü ile bahsetmiştir. Daha önce de örneğini verdiğimiz şu hadiste Hz. Peygamber, Eşec'e “*Muhakkak ki sende Allah'ın sevdiği iki haslet bulunmaktadır. Bunlar da hilm ve hayadır.*”²⁸⁰ diyerek Eşec'in hilm hasletine sahip olmasının Allah'ın sevdiği bir hal olduğunu belirtmiştir.

Verdiğimiz örneklerle bakınca Hz. Peygamber'in ashabıyla iletişimindeki esasları görmekle birlikte, Hz. Peygamber'in ashabın kendi aralarındaki ilişkileri düzenleyen kaideler de koyduğunu söyleyebiliriz. Sahabe çoğu olay karşısında Allah'ın Rasûlü kadar sabırlı davranıp hilm sahibi olamamışlardır. Ancak Hz. Peygamber kendine yapılan sert bir tavra karşı gayet sabırlı davranmış ve sahabeye de bu konuda örnek olmuştur. Tabi burada şunu unutmamak gerekir ki Hz. Peygamber bizzat kendi şahsına yapılan kaba tutumlara müsamaha göstermiştir. Çünkü burada söz konusu kendisinin hakkıdır. Ancak dinin ve Allah'ın haklarına karşı olan tavırları müsamaha ile karşılama ya da görmezden gelinmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Bu ayrıma dikkat etmek gerekir. Müslüman da arkadaşlık ilişkilerinde hilm sahibi olmalı ve dostlarına karşı sabırlı, müsamahalı ve merhametli olmalıdır. Güven duygusunun zedelendiği ve ikili ilişkilerde kaybedilen düzeyin yeniden tesisi için hilm erdemi büyük bir öneme sahiptir.

3.4. Yöneticilik Hayatında Hilm

Hz. Muhammed'in en önemli özelliklerinden birisi de iyi bir lider olmasıdır. Zorluklarla geçen tebliğ sürecinde kendisine inananları hem eğitmiş hem de en iyi şekilde idare etmeye çalışmıştır. Buna ek olarak özellikle de İslam'ın Medine sürecinde diğer milletlerle olan ilişkilerde de bir lider olarak nasıl davranılması gerekiyorsa öyle

²⁷⁷ Tirmizî, “Birr”, 24.; İbn Mâce, “Dua”, 5.

²⁷⁸ Buhârî, “Cihâd”, 128., “Edeb”, 34.

²⁷⁹ Buhârî, “İstikrâz”, 4., “Vekâle”, 6.; Tirmizî, “Buyû”, 75.; Nesâî, “Buyû”, 64.

²⁸⁰ İbn Mâce, “Zühd”, 18.

davranmıştır. Hz. Peygamber yöneticilik hayatında da insan odaklı olmuş ve bir yönetici olarak adalet, iyilik, merhamet, şefkat ve vakar ile hareket etmiştir. Aile hayatında olan imtihanlar ve sıkıntılar ya da hayatın diğer alanlarında olan imtihanlara nasıl sabredip hilm ile hareket ettiyse, aynı şekilde devlet yöneticiliği hayatında da hilm ile davranmayı elden bırakmamıştır. Devlet yöneticiliği bir duruşu yani vakarı gerektirir. Hilmin anlamların birinin de vakarlı olmak olduğunu belirtmiştik. Hz. Peygamber'in yöneticilik hayatına bakınca bu duruşu en net şekliyle görebilmek mümkündür.

Hz. Peygamber yöneticiliğe önem vermiş ve adil yöneticinin kıyamet günü Allah'ın gölgesi/koruması altında olacağını belirtmiştir.²⁸¹ Zira yöneticiliği hakkıyla yerine getirme ve adil olup insanları idare etmeye çalışmak iyi yönetici olmanın bir gereğidir.

Bir liderin en zor şartlarda bile sakinliğini koruyabilmesi ve vakarını bozmaması onun gerçek bir lider olduğunun alametidir. Hz. Peygamber de bir lider olarak pek çok olayla karşılaşmış ve bu olaylar karşısında usulüne uygun davranmıştır. İslam Tarihi'nde müstesna bir yeri olan Hudeybiye antlaşmasının Hz. Peygamber'in yöneticilik hayatında da ayrı bir yeri vardır. İslam'ın inkişafına olan etkisi malum bir konudur. Bizim konumuz açısından bakıldığında zaman Hz. Peygamber'in Hudeybiye antlaşmasını yaparken ortaya koyduğu tavır ondaki hilmin derecesini göstermesi açısından ayrı bir öneme sahiptir.

Hudeybiye antlaşması ilk başlarda sahabiler tarafından hoş karşılanmamış ve bu antlaşmayı bir yenilgi gibi görüp Hz. Peygamber'e itirazda bulunmuşlardır. Antlaşma gereği Müslümanlar o sene Kâbe'yi ziyaret etmeyeceklerdi. Bu durum ashabin zoruna gitmiş ve hoşnutsuz olduklarını belli etmişlerdi. Diğer bir husus ise Mekke'den bir kişi Müslüman olur ve Medine'ye sığınırse geri teslim edilecekti. Bunun tam tersi durum olursa yani Müslümanlardan biri Mekke'ye sığınırse iade edilmeyecekti. Hz. Peygamber bu şartı da kabul etmiştir. Sahabe buna dayanamamış ve açıktan itiraz etmiştir. Hz. Peygamber ise duruşunu hiç bozmamış ve soğukkanlı olmuştur.²⁸²

Hudeybiye antlaşması yazıya döküleceği vakit Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi çağırıp "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla" diye başlayıp yazmasını emretmiştir. Süheyl b. Amr buna karşı çıkmış ve "biz Rahman nedir bilmeyiz. Başlangıç cümlesi 'Allah'ın adıyla' şeklinde olmalı." demiştir. Sahabe bu durum karşısında kendi aralarında konuşmuş ve uğultu şeklinde ses yükselmiştir. Hz. Peygamber ashabin bu tepkisi karşısında yine 'tamam' demiş ve Süheyl'in isteğini kabul etmiştir. Daha sonra Hz. Ali'den ikinci cümleyi yazmasını istemiştir. "Bu, Allah'ın elçisi Muhammed ve Süheyl b. Amr'ın üzerinde anlaşmaya varıp kabul ettikleri..." ibaresini söyleyince

²⁸¹ Buhârî, "Hudûd", 20., "Zekât", 16., "Rikâk", 24.; Müslim, "Zekât", 91.; Tirmizî, "Zühd", 53.; Nesâî, "Kudât", 2.

²⁸² Ebû'l-Hasen İzzüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Amr Abdusselam Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 2/86.

Süheyl buna itiraz etmiştir. “Biz seni Allah’ın Resulü olarak kabul etmediğimiz için bunlar oluyor. Eğer seni Allah’ın Peygamberi olarak kabul etseydik seninle savaşmazdık.” diyerek cümleinin değiştirilmesini ve “Abdullah’ın oğlu” şeklinde yazılmasını istemiştir. Peygamberimiz bunu da kabul etmiş ve antlaşmaya Abdullah’ın oğlu ibaresinin yazılmasının kendisinin Allah’ın Peygamber’i olduğu gerçeğini değiştirmeyeceğini söylemiştir. Hz. Peygamber’in bunu kabul etmesine Hz. Ali dayanamamış ve itiraz ederek bu ifadeyi yazmayacağına dair yemin etmiştir. Bazı sahabeler de Hz. Ali’nin bu tavrını desteklemiştir. Hz. Peygamber sakinliğini korumuş ve Hz. Ali’ye silinmesi gereken yeri göstermesini istemiştir. Hz. Ali silinmesi gereken yeri gösterince Peygamberimiz orayı bizzat kendisi silmiş ve Süheyl’in istediği tarzda yazdırmıştır.²⁸³

Hudeybiye açısından diğer önemli bir konu ise Ebu Cendel’in teslim edilmesi idi. Ebu Cendel, antlaşma gereği karşı tarafa teslim edilecekti. Bu durum hem Ebu Cendel’i hem de sahabeleri huzursuz etmiş ve böyle bir durumu kabul etmek istememişlerdir. Ebu Cendel teslim edilmeyi istememesine rağmen Hz. Peygamber antlaşmaya uyacağını belirtmiş ve ona sabretmesini tavsiye ederek Allah’ın bir çıkış yolu göstereceğini söylemiştir. Ashab her ne kadar bu olay karşısında şaşırıp kalsa da netice de Ebu Cendel karşı tarafa teslim edilmiştir.²⁸⁴ Antlaşma yapıldıktan sonra Hz. Peygamber sahabelerden yanlarında getirdikleri kurbanları kesmelerini ve saçlarını tıraş etmelerini istemiştir. Bu istek karşısında ashab sessiz kalmışlar ve herhangi bir harekette bulunmamışlardır. Hz. Peygamber bu olay karşısında üzülmüş ama eşi Ümmü Seleme’nin tavsiyesi üzerine çıkıp kendi kurbanını kesip tıraş olmuştur. Bunu gören sahabeler de aynı şekilde kurbanlarını kesip tıraşlarını olmuşturlar.²⁸⁵

Hudeybiye hadisesi konumuz açısından çok önemli çıkarımlar yapabileceğimiz bir olaydır. Hz. Peygamber’in ashabın tavırlarına karşı sakin, sabırlı ve hoşgörülü olup duruşunu (vakar) bozmaması hilmin içerisinde ele aldığımız özelliklerdendir. Böyle zorlu bir olayda metanet sahibi olmak ve kendinden emin bir duruşa sahip olmak ancak hilm sahibi birinin sergileyebileceği bir tavidir.

Hudeybiye hadisesinde Hz. Peygamber’in düşmanına karşı gösterdiği hilme bakacak olursak onca olumsuz ve şartları zorlayan istekler karşısında Hz. Peygamber sabredip istekleri kabul etmiştir. Bu duruma dışarıdan bakılınca anlam yüklemek pek mümkün değil. Ashabın da şaşkın olması bundan kaynaklıdır. Hz. Peygamber’in buradaki tavrının vahyin desteğinden kaynaklı olduğundan söylemek mümkünse de aslında onun ne kadar zeki ve akıllı bir lider olduğunu da görüyoruz. Bu olay aynı zamanda Hz. Peygamber’in ileri görüşlü bir lider olduğunu da ortaya koyar. Sahabenin olayı anlık değerlendirmesi ve olanların kendi aleyhlerine olması onların tavırlarının

²⁸³ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihü’t-Taberî* (Beyrut: Darü’t-Tırâs, 1387/1967), 2/634.

²⁸⁴ Taberî, *Târihü’t-Taberî*, 635-636.

²⁸⁵ Taberî, *Târihü’t-Taberî*, 637.

şaşkınlık içerip kızgınlığa sebep olması aslında gayet doğal bir tavidir. Çünkü hadisenin sonunun hayra çıkacağına farkında değillerdi. Hz. Peygamber ise arkadaşlarının aksine sakin kalıp sabırlı olmuştur. Hz. Ömer'in sitem edip itirazda bulunması ve Peygamberimizi eleştirmesi²⁸⁶, Hz. Ali'nin "Resullulah" ibaresini silmek istememesi, o sene Kâbe'yi ziyaret edememenin hüznü ve Ebu Cendel'in teslim edilmesi gibi hususlarda sabır göstermek büyük bir fazilettir. Sahabenin kurbanlarını kesmemesi karşısında Hz. Peygamber'in sadece üzülmesi ve bundan daha öteye gidip kızma gibi bir tavrı göstermemesi bir lider olarak hilm sahibi olduğunun alametidir. Bir liderin en zor şartlarda bile sabırlı olması, öfkelenmemesi ve etrafındakilere merhametle muamele etmesi onun erdemli bir lider olduğuna işarettir. Hz. Peygamber'in bu tavrına özellikle günümüzde hem devlet idaresi hususunda hem de idari işlerin olduğu her alanda ihtiyaç duyulmaktadır. Öfkeli olmanın ve sözünü zorla tutturmaya çalışıp insanlara baskı kurmanın yönetim açısından faydalı bir durum olmadığını söyleyebiliriz. Hilm sahibi bir insan itirazlar ve sitemler karşısında hemen öfkeye kapılmaz. İtiraz edenlerin insan olduğunu ve her noktada aynı düşünemeyeceklerini bilir. Hz. Peygamber de burada ashabın itirazcı tavırlarına karşı böyle bir yol takip etmiştir.²⁸⁷

Hz. Muhammed'in yöneticilik hayatındaki hilmin bir diğer yönü ise onun savaşlarda taktiksel davranmasıdır. Harbin hile olduğunu²⁸⁸ belirten Hz. Peygamber, savaşlarda acele etmemiş, temkinli davranmış ve teenni ile hareket etmiştir. Örneğin Hendek Savaşı esnasında karşı kabilenin liderleri ile anlaşma yoluna varmaya çalışması ve onların ittifakını bozmamaya çalışması; Nuaym b. Mes'ud'un Müslüman olduğundan haberdar olmayan kabilesi Gatafân'a göndererek Fezâre kabile ile aralarını bozacak sözler söylemesini istemesi²⁸⁹ Hz. Peygamber'in harp esnasında bir yönetici olarak ne derece akıllıca hareket ettiğini göstermektedir.

Hz. Muhammed'in olumsuz şartlarda acele etmeyip ortamı idare edebilmesi ve çevresine yol gösterici olması ondaki hilmden kaynaklı bir durumdur. Uhud savaşında herkesin ümitsizliğe düştüğünde Hz. Peygamber, ashabına destekçi olmuş ve metanetini korumuştur. Savaştan sonra düşman ordusunun takip edilmesini istemiştir.²⁹⁰ Belki de böyle yapması Müslümanların güçlerinin kaybolmaması ve kendilerine yeniden güven duymaları açısından önemli bir husustur. Hz. Peygamber'in savaşlarda olgun bir akıl ile işleri yürütmesi, olumsuz bir durumda teenni ile davranması ve aceleci tavırlar sergilememesi gibi özellikler onun hilm ile hareket ettiğine bir işarettir.

²⁸⁶ Müslim, "Cihad ve's-Siyer", 34.

²⁸⁷ Hakan Can, "Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Sahabe ile İstişaresi ve Sahabenin Bazı Konularda Hz. Muhammed'e Yaptığı İtirazlar", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (Aralık 2019), 263.

²⁸⁸ Buhârî, "Cihad ve's-Siyer", 157.; Müslim, "Cihad ve's-Siyer", 5.

²⁸⁹ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübra*, 2/277-278.

²⁹⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 198-202.

Hiz. Peygamber'in yönetim anlayışında hoşgörü hâkimdir. Huzuruna gelen bir adamın titrediğini gördüğünde, *"Sakin ol, ben kral değilim. Ben kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum."*²⁹¹ diyerek karşısındaki adamı teskin etmiştir. Yöneticilik hayatına dair en çarpıcı örneklerden biri olan bu hadise, yöneticilik yapan idarecilerin göz önünde bulundurması gereken bir hususiyettir.

Peygamberimizin hem kişisel hayatında hem de yöneticilik hayatında dikkat çeken bir diğer husus ise yetimlere karşı muamelesi olmuştur. Yetimlere karşı merhametli olmuş ve yumuşak davranmıştır. Müslümanlara da yetimler konusunda uyarılar da ve tavsiyelerde bulunmuştur:

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre; Rasulullah şöyle buyurmuştur: *"Allah'ım! (Sen şahid ol) Ben şu iki zayıfın hakkının zayi edilmesinden (insanları) şiddetle cidden menederim. Bunlar yetim ve kadınlardır."*²⁹²

Ebû Hüreyre, Hiz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etmiştir; *"Müslümanlar arasında en hayırlı ev, içerisinde yetim olan ve yetime de iyi muamele yapılan evdir. En kötü ev de içinde yetim bulunup da ona kötü muamele yapılan evdir."*²⁹³

Abdullah b. Abbâs'dan rivayet edildiğine göre; Rasulullah şöyle buyurmuştur: *"Kim yetimlerden üç kişinin nafakasını, yetiştirilmesini üstlenirse gecesini ibâdetle ihya edip gündüzünü oruçla geçiren ve kılıcını çekerek sabah akşam Allah yolunda cihâd eden kimse gibi (sevab sahibi) olur ve benle o şu iki kardeş (parmak) gibi cennet'te kardeş oluruz buyurdu"* ve şehâdet parmağı ile orta parmağını birbirine yapıştırdı.²⁹⁴

Hiz. Peygamber'in yetimler ile ilgili bu uyarı ve tavsiyeleri erdemli bir insanın kulak ardı etmemesi gereken bir husustur. Dünya üzerinde hilm ile davranılması gereken bireylerin başında yetimler gelmektedir. İnsanın değerinin maddi şeyler ile ölçüldüğü bir zaman diliminde kimsesizlere el açmak ve kol kanat germek nebevi bir metot ve uygulamadır. Yöneticiler de Hiz. Peygamber'in yetimler ile ilgili bu tavsiyelerine dikkat etmeli ve bu alana daha fazla önem vermelidirler.

Yöneticilik hayatında diğer önemli bir konu ise insanları idare edebilme ve belirli bir amaca uygun olarak hareket ettirebilme kabiliyetidir. Bunu başarabilmek için yöneticiliğin inceliklerine hâkim olup akli bir olgunluğa erişmiş olmak ve hem akıl hem de duygu yönünden dengede olmak gerekir. Akıl yönünden olgun olmayan ve duygu yönünden insanî hallerden anlamayan kişiler yönetici olamazlar.

Hiz. Peygamber, Medine'ye hicret ettikten sonra orada yeni bir toplum oluşturma ve birlik içinde yaşama gayreti gütmüştür. İslam Tarihi'nde Medine Sözleşmesi ya da Medine Vesikası olarak bilinen anlaşmanın toplumun bir arada yaşamasını sağlama, düzen kurma ve birlik oluşturma açısından önemli bir yeri vardır. İslam'ın oluşum

²⁹¹ İbn Mâce, "Et'ime", 30.

²⁹² İbn Mâce, "Edeb", 6.

²⁹³ İbn Mâce, "Edeb", 6.

²⁹⁴ İbn Mâce, "Edeb", 6.

sürecinde bu anlaşmanın yapılması Hz. Peygamber'in yöneticiliğini pekiştirmiş ve toplumun yeniden şekillendirilmesi konusunda imkân sağlamıştır. Hz. Peygamber'in bu anlaşmayı yapması onu bir lider olarak öne çıkarmış ve hüküm verme makamı olarak kabul edilmesini sağlamıştır.²⁹⁵ Peygamberimizin buradaki duruşu onun iyi bir yönetici olduğunu gösterir. Hz. Peygamber'in bu yaptığı siyasi bir zekanın ürünüdür. Eğer bu kabiliyet Hz. Peygamber'de olmasaydı İslam'ın Medine'den inkişaf etmesi biraz daha zor ve geç olabilirdi. Hz. Peygamber işlerini yerli yerince yapmış ve akılcıca davranarak kendisini topluma kabullendirip otoritesini kurmuştur. Birleşmesi zor olan grupları bir araya getirip onları razı ederek hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Bu durum aynı zaman da Hz. Peygamber'in siyasi hayatının dönüm noktalarından biridir.²⁹⁶ Hz. Peygamber öteki ile yaşayabilmenin yollarını aramış ve toplumda hoşgörü atmosferi oluşturmaya çalışmıştır. Böyle bir atmosferin oluşmasında onun bir başkasına karşı müsamahalı, yumuşak ve insanca davranması gibi özellikler etkili olmuştur. Hz. Peygamber sabırlı olarak zamanla bazı şeylerin olgunlaşmasını ve şartların uygun hale gelmesini beklemiştir. Bir anda devlet olalım, fetihler yapalım gibi aceleci tavırlar içerisine girmemiştir. Hilm ile hareket etmiş ve böyle hareket etmenin neticesinde ise büyük zaferler elde etmiştir.

Hz. Peygamber'in yönetim anlayışında hilm, merhamet, şefkat, insan idare etmeyi bilme ve hoşgörü gibi unsurlar ön plana çıkmaktadır. Bunlar ise bir toplum inşa etmek ve liderliği kabul ettirip otoriteyi muhafaza etmek açısından son derece önemlidir. Peygamberimiz bu durumu gayet iyi bilmekteydi ve bundan dolayı devlet idaresinde hilm ile hareket etmiştir. Burada dikkat çeken husus idarecilik alanında hilm deyince iki önemli nokta bulunmaktadır. Bunlardan birincisi hilmin merhamet ve yumuşaklık gösterip hoşgörü ile davranmak olduğudur. İkincisi ise insanları idare edebilecek akıl gücüne sahip olup acele davranmamaktır. Bu iki esası Hz. Peygamber'in yöneticilik hayatında görmekteyiz. Hilm ile davranan yönetici adaletli olur, aceleci olmaz, sabırla hareket eder ve akli olgunluğa sahip olur. Bu durum topluma da yansır o zaman erdemli bir toplum meydana gelir.

3.5. Komşuluk İlişkilerinde Hilm

Hz. Muhammed'in insanlarla olan ilişkilerinde önem verdiği konulardan biri de komşular ile münasebetlerdir. Ashabına komşuluk hakkıyla ilgili sürekli telkinlerde bulunmuştur. Cebrail'in komşuluk hakkı üzerinde ısrarla durduğunu belirten Hz. Peygamber bu durumu şöyle ifade etmiştir:

مَا زَالَ يُوصِينِي جِبْرِيلُ بِالْجَارِ حَتَّى ظَنَنْتُ أَنَّهُ سَيُورُّهُ

²⁹⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 166-184.

²⁹⁶ Ayşe Gül Demirli, *Hz. Peygamber'in Yönetim Anlayışı Bağlamında Siyaset Ahlakı* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 193.

“Cebrail, bana komşuluk ile sürekli tavsiyede bulundu. Neredeyse komşu komşuya mirasçı kılınacak zannettim.”²⁹⁷

Cebraîl'in bir konu üzerinde ısrarla durup Hz. Peygamber'e sürekli tavsiyede bulunması, o konunun ehemmiyetini ortaya koymaktadır. Komşuluğun güven temelinde devam etmesini isteyen Hz. Peygamber, لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ لَا يَأْمَنُ جَارَهُ بَوَاقِهِ “Yapacağı fenalıklardan komşusu emniyet içinde olmayan kimse cennete giremez.”²⁹⁸ buyurarak meselinin önemine dikkat çekmiştir. Allah katında en hayırlı komşunun ise komşusuna en hayırlı şekilde davranan komşu olduğunu belirtmiştir.²⁹⁹

Bir gün ashabıyla bir aradayken Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Vallahi iman etmiş olmaz, vallahi iman etmiş olmaz, vallahi iman etmiş olmaz.” Ashâb kimin iman etmiş olmayacağını merak edip sormuş ve Hz. Peygamber de şu cevabı vermiştir: “Yapacağı fenalıktan komşusu emniyet içinde olmayan kimse.”³⁰⁰ demiş ve komşuluk hakkının iman etme ile ilişkilendirmiştir. Müslim'de ise böyle kimselerin cennete giremeyeceği rivayet edilmiştir.³⁰¹

İyi insan ve güvenilir olmanın bir gerekliliği de komşu hakkına riayet etmektir. Komşuluk ilişkisi içinde olunan kimselere karşı engin gönüllü olmak ve müsamaha göstermek İslam'ın tasvip edeceği bir davranıştır. İyi insan olmanın ölçülerinden biri de komşusunun razı olduğu kişi olabilmektir.³⁰² Tam tersi durum olan sert ve kaba bir komşu olmak ise yukarıdaki rivayetlerde gördüğümüz üzere tasvip edilmeyen bir tarzdır. Komşuya sıkıntı verecek ve yumuşaklık barındırmayan davranışlar Müslüman ahlakına yakışmayan bir durumdur. Nitekim Hz. Peygamber, komşuya sıkıntı verilmemesi gerektiğini söylemiş³⁰³ ve ikramda bulunulmasını tavsiye etmiştir.³⁰⁴

Günümüz açısından en önemli problemlerden biri de komşuya verilen huzursuzluk ve rahatsızlıktır. Hilm sahibi bir insan ikili ilişkilerdeki merhamet, şefkat ve yumuşak davranışı burada da göstermelidir. Müslüman nezaket sahibidir. Peygamberimiz: “Allah'a ve ahiret gününe iman eden komşusuna eziyet etmesin.”³⁰⁵ buyurarak Müslümanlara nezaketi ve merhameti emretmiştir. Merhamet ve müsamahanın olmadığı bir ortamda huzursuzluk baş gösterecektir. Özellikle de apartman kültürünün yaygınlaşmaya ve şehirlerin kalabalıklaşmaya başladığı bir dönemde bu uyarılara dikkat etmezsek huzursuzluk toplumu saran bir hastalık olacaktır.

Hz. Peygamber komşuya ikramda bulunulmasını da tavsiye etmiştir. Ebû Zer, Hz. Peygamber'in kendisine şöyle dediğini nakletmiştir: “Çorba pişirdiğinde suyunu

²⁹⁷ Buhârî, “Edeb”, 28.; Tirmizî, “Birr ve's-Sıla”, 29.; Müslim, “Birr ve's-Sıla”, 42.

²⁹⁸ Müslim, “İmân”, 18.

²⁹⁹ Tirmizî, “Birr ve's-Sıla”, 29.

³⁰⁰ Buhârî, “Edeb”, 29.

³⁰¹ Müslim, “İmân”, 18.

³⁰² Kemal Sayar vd. *Komşuluk İnsani Sorumluluk* (Ankara: DİB Yayınları, 2019), 97.

³⁰³ Müslim, “İmân”, 19.

³⁰⁴ Müslim, “İmân”, 19.

³⁰⁵ Buhârî, “Rikâk”, 23.

*biraz fazla koy ve komşularının haline uygun olarak onlara ikram et."*³⁰⁶ Peygamberimizin bu tavsiyesi insanların gönüllerinde birbirlerine karşı bir yumuşaklık oluşturmak amaçlıdır diyebiliriz. İkram etmenin insanlarda hoş duygular oluşturduğu bilinen bir gerçekliktir. Komşuluk ilişkilerinde de ikram konusu önemli bir esastır. Yapılan bir ikram küçük de olsa karşı tarafın kalbinde bir sevinç oluşturacaktır. Oluşan bu sevinç ise iyi komşuluk ilişkileri gerçekleştirmeye yardımcı olacaktır.

Örnek olarak verdiğimiz hadislere hilm perspektifinden bakıldığında, Hz. Peygamber komşuluk ilişkilerindeki esasın müsamaha olduğunu vurgulamış, komşuya sert davranıp eziyet etmekten sakındırmıştır. Bu davranışları sergileyebilmek ise insanın fitratında hilm erdemini bulundurmasıyla ya da bu faziletini geliştirmesi ile mümkündür. Günümüzde bireyselleşmenin yaygınlaşması komşuluk ilişkilerini zedelemiştir.³⁰⁷ Bu durum ise toplumsal bağların zayıflamasına neden olmaktadır. Hz. Peygamber'in ikram etme, eziyet etmeme ve iyi davranma gibi tavsiyelerine kulak verip hayatımızda uygularsak komşuluk ilişkileri daha iyi hale gelecektir. Komşulukta başlayan huzur topluma yansır o zaman insani ilişkiler daha hoşgörülü hale gelecektir. Şu gerçeği de unutmamak gerekir ki faziletli insan olmanın yolu iyilik yapmak, hoşgörülü olmak, nezaketli olmak, merhametli olmak ve iyiliği yaymaktan geçer.³⁰⁸

3.6. Gayri Müslimlerle İlişkilerinde Hilm

Hz. Peygamber sadece kendini takip edenlerle değil, kendisine düşman olanlarla bile en iyi şekilde geçinmeye çalışmış ve bunun yollarını aramıştır. Düşmanlarına karşı ilk önce kin ve nefreti değil barışı öncelemiştir. Bunun en meşhur örneğini kendisine zulmeden ve yurdundan eden Mekkeli müşriklere fetih günü gösterdiği engin merhamette görebiliyoruz. Mekke fethedildikten sonra kendisini merakla bekleyen insanlara karşı kuşatıcı bir konuşma yapmış ve onları ayıplamamıştır. Her zaman olduğu gibi fetih gününde de Müslüman olmayanlara karşı nefret söylemleriyle değil merhamet diliyle hitap etmiştir. Kan davalarını kaldırdığını ve cahiliyeden kalma aksi davranışları yasakladığını belirtmiştir.³⁰⁹ İnsanların bir atadan geldiklerini vurgulayıp Hucurât suresinin şu ayetini okumuştur:³¹⁰

*"Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır."*³¹¹

³⁰⁶ Müslim, "Birr ve's-Sıla", 42.

³⁰⁷ Kemal Sayar vd. *Komşuluk İnsani Sorumluluk*, 50.

³⁰⁸ Sabri Türkmen, *Hadislerde Komşuluk* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 56.

³⁰⁹ İbn Mâce, "Diyât", 5.

³¹⁰ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân, 49.

³¹¹ el-Hucurât 49/13.

Elinde intikam almaya yetecek güç varken, intikamdan vazgeçip affetmeyi tercih etmek hilmin gerekliliğindendir. Öfkenin doruklara ulaştığı anda, kişinin kendine hâkim olup intikam almaktan vazgeçmesi ondaki hilme işaret eder.³¹² Hz. Peygamber de güç elindeyken intikamı seçmemiş ve affetmeyi tercih etmiştir. Müsamahanın böyle bir durumdayken ortaya çıkması daha anlamlıdır. Çünkü insanın nefsinin zorlayan şeyler olmadığında iyilik ile muamele etmek kolay olur. Ancak intikam gibi bir duyguya karşı koyup hoşgörüyü tercih etmek büyük bir fazilettir. Hz. Peygamber Mekkelilere karşı merhametle muamele ederek bu büyüklüğü ve fazileti göstermiştir.

Hz. Peygamber'i en çok uğraştıran grupların başında Yahudiler gelmektedir. Hz. Peygamber'in kızdıracak birçok harekette bulunmuşlar ancak o aceleci davranmamış ve sabırlı olmuştur. Daha önce bahsi geçen aşağıdaki rivayeti, Hz. Muhammed'in Yahudilere nasıl davrandığını gösteren güzel bir örnek olduğu için tekrar zikretmekte fayda görüyoruz:

Aişe (r.a.)'ın rivayet ettiğine göre Yahudilerden bir topluluk gelerek Hz. Peygamber'e: *"Es-sâmu aleykum (Ölüm üzerinize olsun)"* dediler. Bunun üzerine Aişe: *"Ölüm ve Allah'ın laneti sizin üzerinize olsun" deyince, Allah resulü (s.a.v.): Ey Aişe! Allah bütün işlerde yumuşak davranılmasını sever dedi. Hz. Aişe de: Dediklerini duymadın mı dedi. Hz. Peygamber: Duydum ve aleyküm (Sizin de üzerinize olsun) dedim.*"³¹³

Bu rivayette Hz. Peygamber'in tavrının hilm ile hareket etmek olduğunu görüyoruz. Yani Hz. Peygamber, sabırlı olup öfkeye kapılmayan bir tutum sergilemiştir.

Ölmüş bir Yahudi'nin cenazesine karşı Hz. Peygamber'in sergilediği davranış, insanlığa 'öteki' olana karşı hoşgörünün ne olduğunu öğretmektedir. Bu konudaki rivayet şu şekildedir:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: مَرَّ بِنَا جَنَازَةٌ، فَقَامَ لَهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقُمْنَا بِهِ، فَقُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّهَا جَنَازَةٌ يَهُودِيٌّ؟ قَالَ: إِذَا رَأَيْتُمُ الْجَنَازَةَ فَقُومُوا

Câbir b. Abdillâh (r.a.) şöyle demiştir: *"Bir defasında yanımızdan bir cenaze geçti. Hz. Peygamber, o cenaze için ayağa kalktı. Biz de Hz. Peygamber'e uyararak ayağa kalktık ve: Ya Resulallah o bir Yahudi cenazesidir dedik. O da dedi ki: Bir cenaze gördüğünüzde ayağa kalkın."*³¹⁴ Başka bir rivayette ise Hz. Peygamber, ölen kişiyi kastederek: *"O da bir insan değil mi?"*³¹⁵ diyerek insanın saygıya değer bir varlık olduğunu göstermiştir. Başka dine bir mensup olanların ölümlerine karşı nezaket gösteren bir duruş sergilemiş olması Hz. Peygamber'in vakur bir şahsiyet olduğunu gösterir.

عَنْ أَبِي مُوسَى، قَالَ: كَانَ الْيَهُودُ يَتَعَاطَسُونَ عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْجُونَ أَنْ يَقُولَ لَهُمْ: يَرْحَمُكُمُ اللَّهُ، فَيَقُولُ: يَهْدِيكُمُ اللَّهُ وَيُصْلِحُ بَالَكُمْ

³¹² Akseki, *Ahlâk Dersleri*, 229.

³¹³ Müslim, "Selâm", 4.

³¹⁴ Buhârî, "Cenâiz", 49.

³¹⁵ Buhârî, "Cenâiz", 49.

Ebi Musâ şöyle demiştir: “Yahudiler, Resulullah'ın huzurunda hapsirirler ve böyle yaparak Resulullah'ın kendileri için ‘Allah size rahmet etsin’ demesini umarlardı. Hz. Peygamber ise onlara: ‘Allah size hidayet versin ve aklınızı ıslah etsin’ derdi.”³¹⁶

Bu rivayete baktığımız zaman Yahudiler, Hz. Peygamber'den bir beklenti içine girmişler ancak Hz. Peygamber onların niyetlerinin ne olduğunu bilerek temkinli davranmış ve teenni ile hareket etmiştir. Onlar hapsirdiğinde susmak ya da kötü bir şey demek yerine iyi temennilerde bulunmuş ve hayırlı bir dua etmiştir. Böylece hem onların gönüllerini hoş etmiş hem de böyle bir durumda nasıl davranmamız gerektiğini bizlere göstermiştir.

3.7. Çocuklara ve Gençlere Karşı Hilm

Hiz. Muhammed'in hilm ile davrandığı kişilerin başında çocukların ilk sıralarda geldiği söylenebilir. Peygamberimiz çocuklara olan sevgisini ve merhametini her defasında belli etmeye çalışmıştır. Çocuklara onları sevdiğini söyleyip öpmüş,³¹⁷ hürmet edip kendisine ikram edilen bir meyveyi oradaki en küçük çocuğa vermiş olması³¹⁸ onun çocuklara karşı hilmmini göstermektedir.

Çocukluğu Peygamberimizin yanında geçen Enes (r.a.), Hz. Peygamberle başından bir hadiseyi şöyle aktarmaktadır:

قَالَ أَنَسٌ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ أَحْسَنِ النَّاسِ خُلُقًا، فَأَرْسَلَنِي يَوْمًا لِحَاجَةٍ، فَقُلْتُ: وَاللَّهِ لَا أَذْهَبُ وَفِي نَفْسِي أَنْ أَذْهَبَ لِمَا أَمَرَنِي بِهِ نَبِيُّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: فَخَرَجْتُ، حَتَّى أَمَرَ عَلَى صَبِيَّانٍ وَهُمَا يَلْعَبُونَ فِي السُّوقِ، فَإِذَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَابِضٌ بِقَفَايَ مِنْ وَرَائِي فَتَنَظَّرْتُ إِلَيْهِ وَهُوَ يَضْحَكُ فَقَالَ: يَا أَنَسُ أَذْهَبَ حَيْثُ أَمَرْتُكَ قُلْتُ: نَعَمْ، أَنَا أَذْهَبُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ أَنَسٌ: وَاللَّهِ لَقَدْ خَدَمْتُهُ سَبْعَ سِنِينَ، أَوْ تِسْعَ سِنِينَ، مَا عَلِمْتُ قَالَ لَيْشِيءٍ صَنَعْتُ: لَمْ فَعَلْتُ كَذَا وَكَذَا، وَلَا لَيْشِيءٍ تَرَكْتُ: هَلَّا فَعَلْتُ كَذَا وَكَذَا

Enes (r.a.)'dan: “Resulullah (s.a.v.) ahlak önünden insanların en güzeliydi. Bir gün beni bir iş için göndermek istedi. Ben vallahi gitmeyeceğim dedim.³¹⁹ İçimden de nebi (s.a.v.)'nin emrettiği yere gitmek istiyordum. Sonra oradan çıktım ve çarşıda oynayan çocuklara uğradım. Onlarla da oyuna daldım. Derken Allah Resülü (s.a.v.) arkamdan gelip ensemden tuttu. Dönüp arkama baktığımda bana gülümsüyordu. Enescik sana emrettiğim yere gittin mi? diye sordu. Evet gidiyorum ya Resulullah dedim.”³²⁰ Enes (r.a.) bu olayı anlattıktan sonra şöyle demiştir: “Peygambere yedi ya da dokuz sene hizmet ettim. Her işim onun arzu ettiği gibi olmuyordu. Buna rağmen

³¹⁶ Tirmizî, “Edeb, 3.; Ebû Dâvud, “Edeb”, 101.

³¹⁷ Buhârî, “Buyû”, 49., “Edeb”, 18.

³¹⁸ Müslim, “Hac”, 85.

³¹⁹ Enes (r.a.) küçük yaşta olduğu için böyle bir ibareyi kullanması doğal karşılanmalıdır. Çünkü çocuklar için kendilerinden istenilen bir şeyi yapmamak onların hoşuna giden bir durumdur.

³²⁰ Müslim, “Fedâil”, 13.; Ebû Dâvud, “Edeb”, 1.

*yaptığım şey için bu neden böyle yaptın ya da yapmadığım bir şey için neden böyle yapmadın demedi.*³²¹

Yine Enes (r.a.)'in anlattığına göre, kendisi Hz. Peygamber'e on yıl hizmet ettiğini ve bu süre zarfında Hz. Peygamber'in kendisine bir defa bile kızmadığını belirtmiştir.³²²

Hiz. Enes'in aktarmış olduğu bu rivayetten, Peygamberimizin çocuklara karşı tavrıyla ilgili birden fazla mesajı çıkarabiliriz. Hadisin en başında Hiz. Peygamber'in insanlar arasında en güzel ahlaka sahip kişi olduğunun belirtilmesi, mesnetsiz yapılmış bir vasıflandırma değildir. Hiz. Enes bu güzel ahlaklılığı bizzat görmüş ve Hiz. Peygamber'in kendisine yaptığı muamelelerde bunu hissetmiştir.

Aktarılan rivayetteki hadiseye baktığımız zaman Hiz. Peygamber'in hilminden numuneler görölmektedir. Bu numunelerin başında da sabır, merhamet, kaba olmama ve müsamaha gibi güzel ahlâkî vasıflar gelmektedir. Çocuk yetiştirmenin nasıl olması gerektiğini ve onların hataları karşısında neler yapmak gerektiğini bu örnekte görmekteyiz. Enes (r.a.)'in en başta karşı çıkıp gitmek istememesine Hiz. Peygamber'in herhangi bir tepki vermemesi ve kızmayıp sabırlı olması, evden çıktıktan sonra sokakta oyuna dalması ve Hiz. Peygamber'in onu ensesine dokunup yüzüne gülümsemesi, verdiği işi halletmediğinde ona kızmayıp işi bitirmesini sabırla beklemesi Hiz. Peygamber'in çocuklarla ilişkisinde hilmi öncelediğini gösterir. Peygamberimizin, Enes (r.a.)'e sert davranmayıp kızmaması ise onun hilminin alametidir. Çünkü hilm sahibi bir insan çabuk öfkelenmez ve kabalık yerine nezaket gösterip müsamahalı davranır.

Hiz. Peygamber'in bir gençle arasında geçen şu diyalog konumuzun anlaşılmasını daha da pekiştirecektir:

عَنْ أَبِي أُمَامَةَ قَالَ: إِنَّ قَتَّى شَابًّا أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، ائْتِنِّي لِي بِالرَّنَا، فَأَقْبَلَ الْقَوْمُ عَلَيْهِ فَرَجَرُوهُ وَقَالُوا: مَهْ. مَهْ. فَقَالَ: " اذْنُهُ، فَذَنَا مِنْهُ قَرِيْبًا ". قَالَ: فَجَلَسَ قَالَ: " أَتُحِبُّهُ لَأُمِّكَ؟ " قَالَ: لَا. وَاللَّهِ جَعَلَنِي اللَّهُ فِدَاكَ. قَالَ: " وَلَا النَّاسُ يُحِبُّونَهُ لَأُمَّهَاتِهِمْ ". قَالَ: " أَتُحِبُّهُ لَأَبْنَتِكَ؟ " قَالَ: لَا. وَاللَّهِ جَعَلَنِي اللَّهُ فِدَاكَ. قَالَ: " وَلَا النَّاسُ يُحِبُّونَهُ لِبَنَاتِهِمْ ". قَالَ: " أَتُحِبُّهُ لِعَمَّتِكَ؟ " قَالَ: لَا. وَاللَّهِ جَعَلَنِي اللَّهُ فِدَاكَ. قَالَ: " وَلَا النَّاسُ يُحِبُّونَهُ لِعَمَّاتِهِمْ ". قَالَ: " أَتُحِبُّهُ لِخَالَاتِكَ؟ " قَالَ: لَا. وَاللَّهِ جَعَلَنِي اللَّهُ فِدَاكَ. قَالَ: " وَلَا النَّاسُ يُحِبُّونَهُ لِخَالَاتِهِمْ ". قَالَ: فَوَضَعَ يَدَهُ عَلَيْهِ وَقَالَ: " اللَّهُمَّ اغْفِرْ ذَنْبَهُ وَطَهِّرْ قَلْبَهُ، وَحَصِّنْ فَرْجَهُ " قَالَ: فَلَمْ يَكُنْ بَعْدَ ذَلِكَ الْقَتَّى يَلْتَفِتُ إِلَى شَيْءٍ

“Ebî Ümâme'den şöyle nakledilmiştir: Resulullah (s.a.v.)'ın huzura bir genç geldi ve zina etmek istediğini söyleyerek izin istedi. Orada bulunanlar gencin bu hareketini ayıplamaya ve terslemeye başladılar. Resulullah ise ona yaklaşmasını söyleyerek yanına oturttu ve ona şöyle dedi: Annenle zina edilse hoşuna gider mi? Genç: Canım yoluna feda olsun böyle bir şeyden hoşlanmam dedi. Hiz. Peygamber: Diğer insanlar da anneleriyle zina yapılmasından hoşnut olmazlar buyurdu ve gence: Kızın için böyle bir şeyden hoşnut olur musun? diye sorunca genç: Canım yoluna feda

³²¹ Müslim, “Fedâil”, 13.; Ebû Dâvud, “Edeb”, 1.

³²² Ebû Dâvud, “Edeb”, 1.

olsun böyle bir şeyden hoşlanmam dedi. Hz. Peygamber: Diğer insanlar da kızlarıyla zina edilmesinden hoşnut olmazlar dedi. Hz. Peygamber gence kız kardeşi için böyle bir şeyden hoşnut olur musun diye sorunca genç: Canım yoluna feda olsun böyle bir şeyden hoşlanmam dedi. Hz. Peygamber insanların da kız kardeşlerinin zina etmelerinden hoşnut olmayacağını söyledi. Gence halası ve teyzesi için böyle bir şeyden hoşnut olup olmayacağını sorduğunda, genç yine aynı cevabı vererek hoşnut olmayacağını söyledi. Hz. Peygamber de insanların kendi hala ve teyzelerinin zina etmelerinden hoşnut olmayacaklarını söyledi. Daha sonra Hz. Peygamber elini gencin göğsüne koyup: “Ya rabbi bunun günahını bağışla, kalbini temizle ve namusunu muhafaza et” diye dua etti. Bundan sonra bu genç Hz. Peygamber’in huzurundan ayrıldı. Böyle kötü bir işe de bir daha meyletmedi.”³²³

Hz. Peygamber’in hilmine örnek olarak verdiğimiz bu rivayetdeki hâdiseler birçok yönden değerlendirilebilir. Zina etmek için Allah’ın Peygamberinden izin istemek sınırları zorlayıcı bir davranış olarak görülür. Zaten ashabın da soru soran gence karşı verdikleri tepki, bu sorunun Hz. Peygamber’e nasıl sorulduğuna dair şaşkınlıklarından kaynaklıdır denilebilir. Daha önceki bölümlerde de bu tip olayların örneklerini vermiştik. Ashabı kızdıran bir olaya karşı Hz. Peygamber’in onlara nazaran daha sakin ve müsamahalı olduğunu görüyoruz. Bir gencin böyle bir konuda bile soru sormaya cesaret ediyor olabilmesi Hz. Peygamber’in insanlara karşı müsamahakâr olmasındandır. Eğitim açısından da örnek alınması gereken bir olaydır. Bu rivayet hilmin hem ahlakla ilgili yönünü hem de zihni yönünü içerisinde barındırmaktadır. Ahlâkî yönden bakınca Hz. Peygamber, soru soran gence karşı hoşgörülü olmuştur. Onun sorusuna kızmamış ve onu yanına oturtarak merhametini göstermiştir. Zihni yönden bakıldığında ise Hz. Peygamber acele etmeden sabırla genci dinlemiştir. Onunla karşılıklı konuşarak kalbini tatmin edecek tarzda bir sohbet ortamı oluşturmuştur.

Hilm ile muhataba yaklaşmak onu ikna edilme konusunda bizlere yardımcı olacaktır. “Böyle soru mu olur, bu ne biçim soru...” gibisinden çıkışlar yaparak insanların kafasında cevaplanmamış sorular bırakmak ve kalplerini tatmin etmeyip fikirlerini önemsememek nebevî eğitim metoduna uygun davranışlar değildir. İnsanlar hoşgörü ile karşılandıkları ortamlar onlara daha sıcak gelmektedir. Kabalık ve sertlik insanları insanlardan koparmaktadır. Yumuşaklık ile muamele etmek insanların gönüllerini kazanmaya vesile olmaktadır.

Hz. Peygamber’in gençleri eğitirken onların hatalarına kızmamış ve sabırlı davranarak gönüllerini kazanmıştır. Ebu Mahzûre, Hz. Muhammed ile ilgili başından geçen bir hadiseyi şöyle nakletmiştir:

³²³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/545. (No. 22211)

“Bir grup gençle birlikte Şam’a gitmek için yola çıkmıştık. Huneyn yolundayken oradan dönmekte olan Allah Resulü ile karşılaştık. Resulullah’ın müezzini namaz için ezan okuyordu. Ezanı duyunca bağırmaya ve ezanı tekrarlayıp dalga geçmeye başladık. Allah Resulü bizi duydu ve yanına çağırdı. Bize: ‘Az önce duyduğum ses kimindi?’ diye sordu. Yanımdakilerin hepsi birden beni gösterdi. Allah Resulü ben hariç herkesi yanından gönderdi. Sonra bana dönüp kalkıp namaz için ezan okumamı söyledi. O an Allah Resulü’nden ve benden istediği şeyden hiç hoşlanmadığım halde dediğini yaptım. O’nun söylediklerini tekrar ederek ezan okudum. Aniden ‘ey Allah’ın Resulü, Mekke için ezan okumama izin ver’ dedim. O da izin verdi. O anda ona duyduğum kızgınlık sevgiye dönüşmüştü. Ardından Mekke’ye dönüp Resulullah’ın oraya tayin ettiği Attâb b. Esîd’in yanına geldim ve onun yanında Allah Resulü’nün emriyle namaz vakitlerinde ezan okur oldum.”³²⁴

Gençlere sorumluluk vermek, muhatap alıp onları değerli bireyler olarak kabul etmek, yumuşak davranmak ve olumsuz davranışlarına karşı sabırlı olmak onların gönül kapılarını açmaya vesile olur. Hz. Peygamber de bir mübelliğ olarak bu konuda nezaket kurallarına son derece riayet etmiş ve muhataplarına karşı yumuşak bir dil kullanarak onları incitmemiştir. Muhatabına değer vererek karşısındakini ciddiye aldığını hissettirmiştir.³²⁵

Günümüzde gençlerin problemlerine dair kurulan cümlelere baktığımızda ‘Gençler değerlerden uzaklaşıyor’ tarzında yaklaşımlar çoğalmaktadır. Bu tarz tespitler toplumun içinde bulunduğu duruma dair doğru gibi görünebilir. Ancak sadece bu çıkarımla hareket etmek ve çözümleri sadece bu problem üzerinden çözmeye çalışmak bizi doğru bir neticeye götürmez. Sadece gençlerin olumsuz tavırları üzerinden bir teori üretmek de doğru kabul edilecek bir tutum değildir. Çünkü toplumdaki olumsuz bir durumu sadece tek bir nedene bağlamak doğru olmaz. Toplum hayatında bir erdemin yaşayabilmesi için o erdemin kuşaktan kuşağa aktarılması gerekir. Kuşakların öncülleri neyse toplumda ortaya çıkan ürün de o olacaktır. Topluma öncülük edenler kendi kültür ve değerlerimizi doğru aktaramadığı takdirde, gençlerde değerlere karşı lakayt kalma durumu ortaya çıkacaktır.³²⁶ Hilmin bir değer ve erdem olarak toplumda yaşayabilmesi için topluma öncülük eden (siyasiler, öğretmenler, din görevlileri vd.) meslek grupları hilm ahlakını yaşama/yaşatma gayreti içinde olmalılardır. Toplumu ayakta tutan en önemli müessese olan ailede hilm ahlakı hâkim ise o zaman doğal olarak toplumda da hilm yaygınlaşacaktır.

³²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/97.; İbn Mâce, “Ezân”, 2.

³²⁵ Necmeddin Şeker, “Sözlü İletişimde Nebvî Metot Hz. Muhammed’in (as) Konuşma Üslubu ve Adabı”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 5/10 (Temmuz 2011), 126.

³²⁶ Şaban Öz, *Nebvî Medeniyet Tasarımı -Medeniyet İnşasında Nebvî Modellik-* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 99.

3.8. Savaş Esirlerine Karşı Hilm

Hiz. Peygamber'in bir insana sadece insan olduğu için iyilik gösterdiği ve yumuşak davranıp merhameti elden bırakmadığı diğeri bir alan ise savaş sonrası esirlere karşı olan muamelesidir. Sevgili Peygamberimiz, düşmanla karşılaşmayı temenni etmemek gerektiğini belirtmiş ve eğer karşılaşma durumu olduysa ilk önce sabırlı olunması gerektiğini söylemiştir.³²⁷ Savaşta dengeli bir tutum izlemek İslâm'ın emrettiği bir tutumdur. Hiz. Peygamber'in uygulamaları da bu tutum çerçevesinde olmuştur. Savaşta kin duygusuyla hareket edip intikam peşinde olmanın doğru bir tavır olmadığı şu ayette açık bir şekilde belirtmektedir:

*“...bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın. İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın cezası çetindir.”*³²⁸

Hiz. Peygamber bu ayetin gösterdiği yolu kendi hayatında bizzat uygulamıştır. Rivayete göre Mekke'nin fethinden sonra Kureyş halkı toplanmış ve endişe içinde Hiz. Peygamber'in kendileri hakkında vereceği kararı bekliyorlardı. Hiz. Peygamber onlara kendisinden nasıl muamele beklediklerini sorduğunda, Kureyşliler hayır ve cömertlik beklediklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine peygamberimiz onlara: *“Gidin! Artık serbestsiniz.”*³²⁹ diyerek engin merhametini ortaya koymuştur. Hiz. Peygamber hilm ile hareket etmesi ve kin gütmemesi aslında düşmanın gözünde onun değerini artırmaktadır. Bu gibi durumların neticesinde de insanlarda Hiz. Peygamber'e karşı bir muhabbet duygusu oluşmakta ve onun getirdiğine iman etme isteği ortaya çıkmaktadır.

Daha önce de değindiğimiz bir örneği konumuzla bağlantılı olduğu için tekrar zikredeceğiz: Hiz. Peygamber'in sütkardeşi olan Şeyma Huneyn savaşında esir düşmüştür. Aradan çok uzun zaman geçtiği için Hiz. Peygamber en başta tanıyamamış daha sonra Şeyma kendisini tanıtınca Peygamberimiz onu hatırlamıştır. Hiz. Peygamber hırcasını yere sererek Şeyma'yı üzerine oturtmuştur. Şeyma burada peygamberimize iman etmiştir. Peygamberimiz onu gitmesi veya yanında kalması hususunda serbest bırakmış, Şeyma yurduna dönmeyi tercih etmiş ve Hiz. Peygamber ona hediyeler sunarak yurduna dönmelerini sağlamıştır.³³⁰ Burada Peygamberimizin, sütkardeşine şefkat ve merhametle muamele ettiğini ve hürmetkar olduğunu görüyoruz. Belki de Şeyma böyle bir muamelenin neticesinde iman dairesine girmiştir diyebiliriz.

Hiz. Peygamber'deki hilmin insanların manevi hayatına etki ettiği aşikâr bir durumdur. Buraya kadar verdiğimiz örneklere bakınca hilmin tebliğde esaslı bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Sert ve kaba tutumlar insanların kalbine sıcaklık yerine

³²⁷ Müslim, “Cihâd”, 6.

³²⁸ Mâide 5/2.

³²⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/412.

³³⁰ el-Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/913-914.

soğukluk verir. Düşman dahi olsa muhataba gösterilen hilm, karşıdaki kişide büyük etkiler oluşturabilmektedir. Hz. Peygamber'in tebliğ hayatı bu durumu gayet açık derecede ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber, Bedir savaşından sonra esir alınan kişilerle ilgili Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer ile istişare yapmıştır. Hz. Ebubekir savaş esirlerinin fidye karşılığında bırakılmasını istemiş ve onlardan alınan parayla da kafilere karşı kuvvet oluşturmayı tavsiye etmiştir. Ayrıca esir alınanların kendilerinin akraba ve kardeşlerinin olduğunu, ilerleyen zamanlarda Allah'ın onları hidayete erdirdiği takdirde kendileri için destekçiler olabileceğini söylemiştir. Hz. Ömer ise esirlerin boyunlarının vurulmasının gerektiğini ve böyle yaparak düşmana karşı kalplerinde zerre miktar yumuşaklık olmadığını göstermelerinin doğru olacağını söylemiştir. Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir'in görüşüne meyletmıştır.³³¹

Daha önceki örneklerde de gördüğümüz üzere Hz. Peygamber insanların hayatlarına değer vermiş ve her insanı inanmaya aday bir birey olarak görmüştür. Burada da acele etmemiş ve istişare ederek karar vermiştir. Hilm sahibi olmak bunu gerektirir. Acele edip hepsinin kafasını vurdursaydı o zaman Kureyş ile ilişkiler daha farklı bir boyuta gidebilirdi. Bundan dolayı Peygamberimiz, Hz. Ömer'in tutumunu hilm tavrına uygun düşmediği için onu tercih etmemiş ve Hz. Ebubekir'in görüşünü onaylamıştır. Hz. Peygamber'in aynı tutumunu kendisini taşıyan Taif halkı için de sergilediğini ve onlardan hayırlı nesillerin çıkmasını temenni ettiğini³³² daha önce örnek olarak vermiştik. Neticeye bakılınca ilerleyen zamanlarda Taif halkı ve Kureyş halkı İslam ile müşerref olmuştur. Bu da Hz. Peygamber'in hilm ile davranarak ne kadar doğru bir karar verdiğini göstermektedir.

Hz. Peygamber'in savaşta esir alınanlara karşı muamelesinde sabır, şefkat, hilm, merhamet ve nezaketin var olduğunu görüyoruz. İslam savaşta bile olsa zorunlu olmadıkça öldürmeyi değil yaşatmayı bir ilke olarak benimsemiştir. Hz. Peygamber de kendi hayatında bu prensibe göre hareket etmiştir.³³³

Esirler konusunda hilm ile muamelenin stratejik bir yönü de vardır ve hilmin akîl yönüyle ilgilidir. Düşmanına ihsan ile davranıp onu etkilemek ve kendine çekmek de ayrı bir savaş taktiğidir diyebiliriz. Bunu ancak sabırlı olup acele etmeyen kişiler yapabilir. Hz. Peygamber esirler konusunda hilmin hem ahlâkî yönünü hem de zihni yönünü ortaya koymuştur.

Hz. Peygamber'in hayatında hilmi ele aldığımız bu bölüme bakıldığında, Peygamberimiz aile hayatından başlayarak tüm çevresine hilm ile davranmıştır. Karşılaştığı olaylarda sabırlı olmuş ve acele etmemiştir. İnsanlara merhametli

³³¹ Müslim, "Cihâd", 18.

³³² Buhârî, "Bed'ul-halk", 7.

³³³ bk. Ünal Kılıç, "Düşmanlarına Bile Merhametli Muhammed (sav) (savaşlar çerçevesinde)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2013), 26-32.

davranmayı tercih etmiş, onlara karşı müsamahalı olmuştur. Hilmin muhtevasına giren sabır, akıllı davranma, müsamaha, acele etmeme, ağırbaşlı olma, vakar ve merhamet gibi ahlâkî erdemlerin Hz. Peygamber'in hayatında ne derece yer edindiğini örnekleriyle görmüş olduk.

Hilmin Hz. Peygamber'in hayatındaki yansımalarını çeşitli örneklerle izah etmeye çalıştık. Bu örnekleri verirken ilk öncelikle kütüb-i sitte içerisinde yer alan rivayetleri kullanmaya gayret gösterdik. Peygamberimizden nakledilen rivayetlerde konumuza doğrudan ışık tutan hadis sayısı sınırlı düzeyde olduğu için hilmin anlamlarına uygun olacak şekilde konuyu değerlendirdik. Hilm kavramının anlamlarını daha önce açıkladığımız için burada tekrar etmeyeceğiz. Ancak kütüb-i sitte içerisinde hilmin hangi anlamlarda kullanıldığını ve kaç yerde geçtiğini belirtmemiz konumuzun anlaşılır hale gelmesi açısından faydalı olacaktır. Hilmle ilgili nakledilen rivayetlerin detayı şu şekildedir.

- “Rüya görmek” anlamında 19 rivayette geçmektedir. Hilm, bu rivayetlerin bazılarında herhangi bir konuda olan rüya anlamında kullanılmıştır. Bazı rivayetlerde ise rüyada hoş olmayan şeyleri görmek anlamında kullanılmıştır.

- “İhtilam olmak” anlamında 63 rivayette geçmekte olup bu rivayetlerde rüyada ihtilam olmayı belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Ayrıca ihtilam olmaya başlama zamanını ifade eden rivayetler de geçmektedir. İhtilam olma da yukarıdaki rüya kategorisi içerisinde değerlendirilebilir.

- “Buluğa ermek ve ergen olmak” anlamında 11 rivayette geçmektedir. Bu rivayetler kişilerin ergenlik çağına girmesini konu edinmektedir.

- “Akıllı olma, olgun bir akla sahip olma, akli başında olma” anlamlarında 19 rivayette geçmektedir. Hilm sahiplerinin akıllıca hareket eden bireyler olduklarına belirten rivayetlerdir.

- “İyi davranma, sakın olabilme, teenni ile hareket etme, hoşgörülü olabilme ve sabır” anlamlarında 7 rivayette geçmektedir.

- Allah'ın halîm olması ise 9 rivayette geçmektedir. Burada hilm, Allah'ın halîm olup sabırlı olmasını ifade etmek için kullanılmıştır.

*Mu'cemü'l-Mufehres'e göre Kütüb-i Sitte'de hilm kavramı toplam 128 rivayette geçmektedir.*³³⁴ Bunun yanında diğer hadis eserlerinde de hilmle ilgili rivayetleri görmek mümkündür. Biz burada kütüb-i sitte içerisinde yer alanları belirtmekle iktifa ettik. Bu rivayetlerin muhtevasını özetlersek hilm kavramı “rüya, akıl, sabır, iyi muamele” anlamlarında kullanılmıştır. Hz. Muhammed'in hayatında hilm kavramını ele alırken bu anlamları göz önünde bulundurarak bir değerlendirme yaptık. Örneğin hilmin anlamlarından olan iyi muamelede bulunmayı yumuşak davranma çerçevesinde ele alıp ona göre örnekler verdik. Sabır, hoşgörü, akıllıca davranmayla ilgili örnekleri de hilm

³³⁴ A. J. Wensinck, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzı'l hadîsi'n-nebevî* (Leiden: Matbaatu Brill, 1936), 1/503-505

ile uyum içerisinde olacak şekilde değerlendirdik. Peygamberimizin hayatında hilmin yerini bu bölümde incelemiş olduk. Bundan sonraki bölümde ise hilmin günümüz insanın hayatına yansımalarına değinip toplum ve birey açısından önemini değerlendireceğiz.

4. HİLM AHLÂKINA SAHİP OLABİLMENİN YÖNTEMLERİ VE HİLMİN BİREY VE TOPLUM HAYATINDAKİ ÖNEMİ

Çalışmamızın bu bölümünde hilm sahibi bir insan olabilmek için ne yapılmalı ve hilmi bir ahlâkî fazilet olarak hayata hâkim kılmanın yöntemlerinin neler olduğuna değineceğiz. Buna ek olarak hilmin fert ve toplum açısından önemini ele alacağız.

4.1. Hilm Ahlakına Sahip Olabilmenin Yöntemleri

Çalışmamızda kullandığımız ayet, hadis ve diğer kaynaklardan çıkarılan sonuçlar çerçevesinde, bir kişinin kendi hayatında hilm sahibi olabilmesinin yöntemlerini belirlemeye çalıştık. Bu yöntemleri tespit ederken konumuzun içeriğine uygun düşmesine gayret ettik. Belirlediğimiz bu yöntemler haricinde farklı yöntemler de sunmak mümkündür ancak konumuzun anlaşılması için aşağıdaki başlıkların yeterli olacağını düşündük.

4.1.1. İhsan Anlayışıyla Hareket Etmek

İhsan, hüsn kökünden türetilmiş olup “yaptığı işi en güzel şekilde yapmak” ve “başkasına karşı iyilikte bulunmak” gibi iki temel anlama gelmektedir. İhsan ile hareket edene “Muhsin” denilmiştir. Hilm erdemine sahip kişinin davranışlarına yansıtması gereken en önemli hususlardan birisi ihsan anlayışıdır. Çünkü kişi bilmelidir ki kendisi her an ilahi bir gözetimin altındadır. Bundan dolayı iyilik ve güzellikle muamele etmelidir. Tasavvuftaki “murakabe” hali de ihsan anlayışına dayanmaktadır. Murakabe haline sahip birisinin yaşamına da hilm ve ihsan hâkimdir.³³⁵ Murakabe halinde sürekli ilahi bir denetimin altında olduğunun bilinci ve şuuru vardır. Her an Allah’ın huzurunda olduğunun farkında olmaktır.³³⁶ İhsan, İslam’ın ahlâkî ilkelerini bünyesinde barındıran bir kavram olup, insanın dini noktada ulaşabileceği en yüksek şuur mertebesidir.³³⁷ Bu mertebeye ulaşan insanın hayatına hilm ahlakı hâkim olur.

Hadîs-i Şerifler arasında “Cibril Hadisi” olarak bilinen rivayet, İslam’ın ana kaidelerini ortaya koyması açısından farklı bir öneme sahiptir. Cebrail, Hz. Muhammed’e gelerek bazı sorular sormuş, Hz. Peygamber de bunları cevaplamıştır. Bu sorulardan biri de “ihsan” kavramıyla ilgilidir:

³³⁵ Mustafa Çağrı, “İhsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/544-546.

³³⁶ Süleyman Uludağ, “Murakabe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/204.

³³⁷ Necmeddin Şeker - Ferize Yeksek, “Hadislerde İhsan Kavramı”, *Akademik-US İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Eylül 2019), 37.

قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ الْإِحْسَانِ. قَالَ: أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ. فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ، فَإِنَّهُ يَرَاكَ

Cebrail, Hz. Muhammed’e ihsan hakkında kendine bilgi vermesini isteyince Hz. Peygamber: *“İhsan, Allah’a onu görüyormuş gibi kulluk etmendir. Sen onu göremiyorsan da o seni mutlaka görüyordur.”*³³⁸ demiştir.

Müslüman bireyin hayatında ihsan kavramı bir denetim mekanizması görevi görmektedir. İhsan şuuruyla hareket eden bir mümin yaptığı her işin ilahi alemde bir karşılığı olduğunu bilir. İhsan anlayışı bireyin iç aleminde dinin yerleşik bir biçimde olmasıdır. Yukarıda Hz. Peygamber’in söylemiş olduğu “Allah’ı görüyormuş gibi kulluk etmek” makamı bireyin hem kendi hayatında hem de toplum hayatında olumlu davranışlar sergilemesine yardımcı olur. Kendisinin her daim bir denetim altında olduğunu bilen bir kişi kaba davranıştan, nezaketsizlikten, aceleci olmaktan, sabırsızlıktan ve merhametsizlikten kaçınacaktır. İhsan şuuruna eren mümin bireyin davranışlarına merhamet, iyilik, müsamaha ve Allah rızası için amel işleme gibi unsurlar hâkim olacaktır. Bu davranışları kendi bünyesinde barındıran bir kişi de hilm sahibi olarak adlandırılacaktır.

İhsan, vicdanları diri tutar. Allah’ın her an kullarını gözetlediğinden haberdar olmayan ve vicdanını köreltmüş bir bireye istenilen ceza uygulansa da toplumdaki huzur tam anlamıyla sağlanamaz. Tek tek her bireyde ihsan şuuru yerleşik bir huy haline gelirse o zaman toplum erdemli hale gelir. İhsan anlayışıyla hareket edenler hassasiyet sahibi olacaklardır ve Allah’a karşı sorumluluklarını bileceklerdir. Allah’a karşı sorumluluğunu bilen insan ise takva sahibidir. Bu kişiler bir hata işlediğinde şu ayette belirtilen duruma göre davranırlar:

*“Onlar çirkin bir şey yaptıkları veya kendilerine kötülük ettikleri zaman Allah’ı hatırlarlar da hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler.”*³³⁹

Hilm sahibi olmanın en birinci yolu ihsan anlayışına sahip olmakla olur diyebiliriz. Çünkü kendisini denetleyen ilahi bir varlıktan yoksun yaşayan bir bireyi kabalıktan, sertlikten, öfkeden, merhametsizlikten, hoşgörüsüzlükten, nezaketsizlikten ve acelecilikten nasıl koruyabiliriz? Yaşadığımız asırda görüyoruz ki ilahi alem ile bağını koparan her birey ve sistem her geçen gün insanlığın derdine dert eklemektedir. Toplumların nezaketi, merhameti ve hoşgörüyü yani hilmi bir erdem olarak yaşatması insanlığa daha yaşanabilir bir hayatın kapılarını açacaktır.

4.1.2. Davranışlarda Dengeli Olmak

İnsani ilişkileri zedeleyen unsurların başında dengeden yani itidal halinden uzak durmak gelmektedir. İtidal, yapılan işlerde ölçülü ve istikametli olmaktır.³⁴⁰ Hz.

³³⁸ Buhârî, “İmân”, 37.; Müslim, “İmân”, 1.; Tirmizî, “İmân”, 4.; Nesâî, “İmân”, 5.; Ebû Dâvud, “Sünnet”, 17.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9.

³³⁹ Âl-i İmrân 3/135.

Peygamber sevdiği zaman da ölçülü, kızdığı zaman da ölçülü olmuştur. Aşırılıktan sakındırmıştır. Müslümanları da bu konuda uyarmış ve şunu tavsiye etmiştir:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: أَحَبُّ حَبِيبِكَ هُوَ مَا عَسَى أَنْ يَكُونَ بَغِضَتِكَ يَوْمًا مَا، وَأَبْغَضُ بَغِضَتِكَ هُوَ مَا عَسَى أَنْ يَكُونَ حَبِيبَكَ يَوْمًا مَا

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

*“Sevdiğini ölçülü sev, zira günün birinde kızdığın kişi olabilir. Kızdığın zaman da ölçülü kız çünkü kızdığın kişi gün gelir sevdiğin kişi olabilir.”*³⁴¹

Dengede olan davranışlar insanın muhakeme gücünü elinden almaz.³⁴² Ancak bunun tam tersi durum olduğunda insan kendi duygularının esiri olur. Hilm sahibi bir insan nerede kızması gerektiğini ve nerede hilm ile davranması gerektiğini iyi bilmelidir. Çalışmamız boyunca Hz. Peygamber'in hilm ile davrandığı durumlara baktığımızda acele etmeden ve o esnadaki olayı kontrol altına alarak hareket ettiğini görüyoruz. Her olayda hilm ya da her olayda kızgınlık ve öfke hali gibi bir durumu Hz. Peygamber'in hayatında göremeyiz. Hz. Peygamber itidali tavsiye etmiş ve bizzat bu durumu da hayatında uygulamıştır. Yusuf el-Karadâvî, Hz. Peygamber'in hayatındaki itidalli oluşu şu cümlelerle özetlemektedir:

*“Gerçekten de teori ile pratik, kalp ile akıl, iman ile ilim, ruh ile madde, ferdî ile toplumsal, Rabb'in hakkı ile nefsin hazzı arasında denge kurup aşırıya gitmeden ve gevşeklik göstermeden her hak sahibine hakkını verme hususunda en mükemmel örnek; Allah'ın alemlere rahmet olarak gönderdiği, insanlara yol gösterici, hidayet ve gerçekliği açıklayıcı olması için kendisine Kur'ân'ı indirdiği Allah Resûlü'dür.”*³⁴³

İslam ahlakına göre davranışlarda ölçü varsa erdemlilikten bahsedilebileceğini daha önceki bölümlerde zikretmiştik. Kendi davranışlarımızın da faziletli hale gelebilmesi için kendi yaşamımızda aşırılıktan uzak durup itidali gözetmek zorundayız. Aşırıya kaçan sevgiler nefrete, tevazular kibre ve cömertlik israfı dönüşebilir. Fazla hilm de bizi zillate düşürebilir. Mâverdî'ye göre öfke ve hilm hususunda dengeli olmak gerekir. Öfke duyulması gereken yerde hilm göstermek ya da hilm ile muamele edilmesi gereken yerde öfke duymak bir erdem değil aksine kişiyi küçük düşüren bir durumdur.³⁴⁴

Ruhsal sıkıntıların giderek fazlalaştığı modern hayatta, itidalin bir yaşam biçimi haline gelmesi insanları ferahlatacak bir çare olabilir. Kime nasıl ve ne ölçüde davranılacağını bilmek insani ilişkilerimiz yeniden dizayn edebilir. Yoksa her muhataba aynı muameleyi yapmak insanı zora sokar ve pişman olacağı haller yaşamasına neden olur. Yoğun bir hayatın ortasında insani ilişkilerimizi belirli bir seviyede tutmak en zor

³⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/498.

³⁴¹ Tirmizî, “Birr”, 60.

³⁴² Muhammed Emin Yıldırım, *İnsanî İlişkilerde İlahî Ölçü* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 167.

³⁴³ Yusuf el-Karadâvî, *Rabbânî Hayat ve İlim*, çev. Savaş Kocabaş (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2016), 69.

³⁴⁴ Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve 'd-dîn*, 559.

durumlardan biridir. Bu zor durumda insan hilm ile davranmayı kendisine dayanak yapmalı ve akıllıca davranıp sakin, hoşgörülü ve merhametli olmayı başarmalıdır.

4.1.3. Öfkeyi Kontrol Altında Tutmak

Öfke, insanın fitratında var olan bir duygudur. İnsanın hayatını devam ettirmesi için sevgi ve hüzn gibi duyguları yaşaması ne kadar normal ise öfkelenmesi de normal bir insani durumdur. Bireyin hayatını devam ettirip kendisini koruyabilmesi için lazım olan bir duygudur.³⁴⁵ Normal olmayan şey öfkenin kontrol altına alınamıyor olmasıdır. Hilm, öfkeye hâkim olup kendine sahip çıkmaktır. Hilm öfkeden kaçmak ya da hiç öfkelenmemek değil, öfkeyi dizginleyebilmektir. Hilm pasif bir hal değil, tam tersine iradi olarak kendini kontrol ediş biçimidir.³⁴⁶ Hilm erdemi de bilinçli bir zihin kontrolü yapıp öfkeye hâkim olunduğu vakit anlamlı bir davranış hükmünü alır.

Öfke olduğunda iç huzur varsa ve kişi kızgınlığını dizginleyebiliyorsa hilmden söz edilebilir.³⁴⁷ Öfkeyi gizleyip daha sonra intikam almaya niyetli olunan bir durumda hilmden bahsedilemez. Hz. Peygamber de kişinin öfkesine sahip çıkmasıyla ilgili olarak şu benzetmeyi yapmıştır:

لَيْسَ الشَّدِيدُ بِالصُّرْعَةِ، إِنَّمَا الشَّدِيدُ الَّذِي يَمْلِكُ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ

“Gerçek babayiğit, güreşte rakibini yenen değil, öfkелendiği zaman nefsine hâkim olabildir.”³⁴⁸

Gerçek hilm sahibi de öfkeli anında iradesine söz geçirebilmelidir. İntikam peşinde olmamalıdır. Çünkü iradesine söz geçiren ve akıllı olup olgun davranan insanın intikam barındıran duygularla dolu olması söz konusu olamaz. Aklî olgunluğa sahip olan insan, cahilce tutum sergileyen ve kendisinin öfkelenmesine sebep olacak kişilerden uzak durur. Kendisinin huzurunu kaçırarak kişilere karşı da temkinli olur ve ona göre davranır.³⁴⁹

Aile, eğitim ve sosyal hayattaki huzur bireylerin mutlu olmasından geçer. Huzur için sakinlik olmazsa olmaz şarttır. Sakinlik için de öncelikle öfkeye sahip olmak gerekir. Öfkeyi dizginleyecek şey ise merhamettir.³⁵⁰ İnsanın kendine sahip çıkıp iradesini kontrol altında tutabilmesi için nefsini eğitmesi gerekir. Eğer insan kendi nefsini eğitmezse öfkeyle başa çıkmanın bilgisine sahip olsa bile öfkesine galip

³⁴⁵ Hüseyin İ. Yeğin, “Öfke Duygusu ve Dinî Açıdan Baş Edebilme Yolları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010), 238.

³⁴⁶ Ahmet Davutoğlu, *Duruş Gençlerle Yüz Yüze* (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 348.

³⁴⁷ Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa b. Halîl, *Şerhu'l-ahlâki'l-Adudiyye*, çev. Mustakim Avcı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 74.

³⁴⁸ Buhârî, “Edep”, 76.; Müslim, “Birr ve's-Sıla”, 30.

³⁴⁹ Jules Payot, *İrade Terbiyesi*, çev. Hakan Alp (Bursa: Ediz Yayınevi, 2019), 170.

³⁵⁰ Raşit Küçük vd., *Hz. Peygamber ve Kardeşlik Hukuku* (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 47.

gelemez. Hırs, bencillik, haset ve kibir gibi duygular insandaki öfkeyi tetiklemektedir. Bunun için insanlar olarak önceliğimiz bu zararlı hallerden kurtulabilmek olmalıdır.

Hz. Peygamber öfke halinin geçmesi için bazı tavsiyeler sunmuştur. Abdest almak,³⁵¹ şeytanın şerrinden Allah'a sığınmak,³⁵² ve sakin kalıp oturmak³⁵³ bunlardan bazılarıdır. Sunulan bu tavsiyelere uymak fert ve toplum hayatına güzellikler katacaktır. Toplumun bir düzen içinde yaşaması, tedirgin bir halde olmaması ve özgürlüğünün kısıtlı hale gelmemesi için bireylerin öfkeyle değil, nezaket, hilm, merhamet ve şefkat ile hareket etmesi gerekir. Aksi durumda toplumda sonu gelmeyen kaba tavırlar ve huzursuzluklar ortaya çıkar. Bu ise anlayıştan yoksun bir toplumun doğmasına neden olur.

4.1.4. Sabırlı Olmak

Bir insanın hilm sahibi olduğuna işaret eden alametlerden biri de sabırdır. İnsan yaşadığı hayatta ailesiyle, iş hayatıyla, diğer insanlarla ya da daha farklı olaylarla imtihan olur. Bu imtihanlara sabretmesi onu olgunlaştırır ve neticesinde ise büyük mükafatlara nail olur. Hz. Peygamber, insanlarla birlikte yaşayıp onların sıkıntılarına katlanan kişiye büyük ecirler verileceğini belirtmiştir.³⁵⁴

Sabır bir nimettir. Bu nimetin fütursuzca sarf edilmesi insanı psikolojik yönden çöküntüye götürecektir. Sabrın tükendiği yerde hilmden söz etmek çok zordur. İnsan kendisini aceleciliğe götüren şeylerden uzak durmaya gayret göstermelidir. Sabır arttığı vakit insandaki yumuşak huyluluk ve merhamet gibi duygular daha da ziyadeleşir. İnsan teenni ile hareket ettiği sürece aceleciliğe pirim vermez. Hz. Peygamber, ashaptan biri olan Eşec'e şöyle söylemiştir:

إِنَّ فِيكَ خَصْلَتَيْنِ يُحِبُّهُمَا اللَّهُ: الْحِلْمُ، وَالْأَنَاءُ

*“Allah’ın sende sevdiği iki özellik vardır: Hilm ve teenni”*³⁵⁵

Hz. Peygamber burada hilm ve teenniye birlikte zikretmesi ikisinin anlamlı bir bütünlük oluşturacağına işarettir. Günümüzde yoğun hayat telaşı arasında insanoğlunun sabır düzeyi azalmakta ve teenni ile hareket etme zorlaşmaktadır. Bu durumun neticesinde ise toplumda hoş olmayan hadiseler meydana gelmektedir. Aile hayatında ya da diğer alanlarda insanların birlik ve barış içinde yaşamasının anahtarı sabırdır.

İnsandaki sabır duygusunu tüketen unsurların başında karşılaşılan zorlukların sanki sürekli devam edecekmiş hissiniin olmasıdır. Oysa ki dünyada hiçbir sıkıntı baki değildir. Müslüman bunun bilincinde olup ona göre davranmalıdır. Başına bir musibet

³⁵¹ Ebû Dâvud, “Edeb”, 4.

³⁵² Ebû Dâvud, “Edeb”, 4.

³⁵³ Ebû Dâvud, “Edeb”, 4.

³⁵⁴ İbn Mâce, “Fiten”, 23.

³⁵⁵ Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 66.

geldiğinde bunun geçici bir durum olduğun hatırlından çıkarmamalıdır. Eğer kıymeti bilinirse sıkıntıların inanan bir kişi için hayır olduğunu Hz. Peygamber'in şu hadisinden öğreniyoruz:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: عجباً لأمر المؤمن. إن أمره كله خير. وليس ذاك لأحد إلا للمؤمن. إن أصابته سراء شكر. فكان خيراً له. وإن أصابته ضراء صبر. فكان خيراً له.

Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

*“Müminin şaşırılacak bir hali vardır. Onun her işi hayırdır. Bu ise ancak mümine has bir durumdur. O bir genişliğe kavuşursa buna şükreder ve bu hal onun için hayırlı olur. Ona bir zarar isabet ettiğinde buna sabreder ve bu hal onun için hayırlı olur.”*³⁵⁶

Peygamberimizin gösterdiği minval üzere gitmek özellikle bu çağda insanları zihnen, kalben ve ruhen rahatlatacak bir çaredir. Toplumca hilm erdemini hayat tarzı olarak benimseyebilmemiz için dünyanın bir imtihan yurdu olduğu bilinciyle hareket etmemiz gerekir. Bu konuda da toplumun dayanışma içinde olması gerekir.

Hayırlı nesillerin yetiştirilmesi hususunda da sabırlı olup acele etmemek gerekir. Eğitimde hilm, kendimizi karşıya sevdirebilmenin en güzel yöntemidir. Özellikle çocukların ve gençlerin hata yapabileceklerini ve bunun hayatın akışı içinde normal bir hal olduğunu bilerek hareket edilmelidir. Eğitimde sabır ve tahammül olmazsa şikayetler başlar. Şikayetler de zamanla sabrın tükenmesine sebep olur. Sabırsız muallim öğrencisine hata payı bırakmaz ve sert bir tavır içinde olur. Hz. Peygamber'in bir muallim olarak hilm ile hareket ettiğini ve ashabına karşı gayet sabırlı olduğunu daha önceki bölümlerde ele almıştık. Günümüz eğitim hayatında bu hususlar göz önünde bulundurulursa eğitimde istenilen sonuçların alınabilmesi daha kolay hale gelebilir.

Aile hayatında eşler arasındaki münasebetlerde hilmin hâkim olabilmesi için iki tarafında birbirlerine karşı sabır göstermesi gerekir. Aile hayatında nezaket, sabır, müsamaha, teenni, rıfk ve merhamet varsa kişilerin davranışlarında hilm kendisini gösterir. Çocukların eğitiminde de sabırlı olmak ve acele etmemek gerekir. Hz. Lokman'ın çocuğunu eğitirken “yavrucuğum”³⁵⁷ diye hitap edip nezaket dilini kullandığını bilip ona göre hareket edilirse eğitim açısından belirli bir mesafe alınır. Yoksa aile fertlerinde onarılması zor yaraların açılmasına sebep olunur.

4.1.5. Ölümü Tefekkür Etmek

Dünya hayatının geçici olduğunu bilmek ve ölümü unutmamak insanı denetleyen bir mekanizmadır. İnsanoğlu ölümü unuttuğu vakit zalimce tavırlar

³⁵⁶ Müslim, “Zühd”, 13.

³⁵⁷ Lokmân 31/16-17,

sergileyebilir. Ölümü akılda tutmak ve ölüm üzerine tefekkür etmek kişiyi anlamlı bir yaşama sevk eder. Hz. Peygamber de bundan dolayı şu tavsiyede bulunmuştur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَكْثَرُ مَا ذَكَرَ هَازِمُ اللَّذَاتِ

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

*“Lezzetleri yıkıp yok eden ölümü çokça hatırlayın.”*³⁵⁸

Ölümü çokça hatırlamak bir gün ilahi huzurda hesap vereceğini de hatırlamaya vesile olur. Hesap vereceğini bilen insan ona göre yaşar. En ince detayın dahi hesabının sorulacağı kıyamet gününe inanan bir insanın davranışları kırıncı olmayıp nezaket barındırmalıdır. Allah, hangi insanın en güzel ameli yapmak için çaba sarf ettiğini görmek için hayatı yaratmış ve hayatın sonundaki ölümü de var etmiştir.³⁵⁹ Ölüm her nefsin tadacağı en büyük gerçekliktir.³⁶⁰ Bunların farkında olan insan ömrünü kaba ve sert tutumlar içinde geçirmemelidir. İnsanlığın huzuru için sevgiye, iyiliğe, hoşgörüyeye ve merhamete dair adımlar atılmalıdır. Ölümden sonraki hayatta ancak böyle işler kişiye fayda verir.

Hilm sahibi insan akıllıca hareket eden kişidir. Akıllı kişinin kim olduğu Hz. Peygamber'e sorulduğunda şöyle tarif etmiştir:

*“Ölümü sıkça hatırlayıp, ölümden sonrası için en iyi hazırlık yapan kimsedir. İşte gerçekten akıllı olanlar bunlardır.”*³⁶¹

Ölümü hatırlıktan çıkarmayan insanın ikili ilişkilerinde merhamet etkindir. Ailesine, akrabasına, dostlarına ve çevresine karşı nezaketli davranır ve insanların gönüllerini hoş etmenin gayreti içerisinde olur. Daha önce de belirttiğimiz gibi bunları yaparken ölçülü ve adaletli olup aşırılıklardan uzak durulmalıdır.

4.1.6. Çağın Getirilerini Bilmek

Modern çağ insanlığa din ile irtibatlı bir yaşam sunmayıp, din dışı ideolojileri yaşam biçimi olarak dayatmaktadır. Görgü kuralları dediğimiz ve bir milletin kendi değerlerini yansıtan unsurlar “eskilerin adetleri” olarak lanse edilerek nesilden nesle aktarılan değerler yozlaştırılmaktadır. Geleneğimizde var olan bir arada yaşayabilme ilkesinin temelinde nezaket ve görgü kuralları yatmaktadır. Görgü kuralları kişiyi anlayışlı, müsamahalı, terbiyeli ve nezaketli hale getirir. Bunlar sayesinde de insanlar arasında sevgi ve saygı bağı oluşur. Erdemli bir toplum ise ancak bu unsurların yaşamasıyla var olur. Toplumun güzelleşmesi faziletli bireylerin sayısının çoğalması ile

³⁵⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 31.; Tirmizî, “Zühd”, 4.

³⁵⁹ el-Mülk 67/2.

³⁶⁰ Âl-i İmrân 3/185.

³⁶¹ İbn Mâce, “Zühd”, 31.

mümkündür.³⁶² Bireyler ne derece faziletleri yaşarsa toplumda da bu faziletler o derece artmaya başlayacaktır.

Şiddetin toplumlarda yaygınlaşması, sömürgeciliğin hâlâ devam ediyor olması, dünyanın belirli bölgelerinde insanların sürekli zalimce baskılara maruz kalması ve ‘öteki’ olana tahammül edemeyip ırkçılığa meylin artması gibi durumlar insanlık aleminde bir problem olduğuna işaret eder. Böyle olması bizim bunu normal bir durum gibi görüp kabul edeceğimiz anlamına gelmemelidir.

Hz. Muhammed’in getirmiş olduğu öğretiler, insanlık yönünden batmanın eşiğine gelmiş bir toplumdaki dünyanın en güzide insanlarını ortaya çıkardı. O güzide insanlar sabır, hoşgörü, nezaket ve incelik gibi konularda dünyaya örnek olacak davranışlar sergilediler. Bugün insanlığın ihtiyaç duyduğu hakikatler ilahî ölçülerde ziyadesiyle bulunmaktadır. İnsanlığa düşen, önyargılardan uzak olup ilahî ölçülerdeki hayat tarzına uygun hayat sürmektir.

Çağımızda şiddet bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle son yıllarda “kadına şiddet” konusunu gündemde sıkça görmekteyiz. Bu konuda şunu bilmek gerekir ki ideolojik saplantılarla hareket edip sadece slogan atmak bu meseleyi çözmeye yetecek bir yöntem değildir. Çağdaş ideolojilerin kışkırtmasıyla harekete geçen bazı grupların yaptığı bir hata da “İslam’ın kadını köleleştirdiği” yalanına alet olup bunu bir hakikat gibi meydanlarda savunmalarıdır. Yukarıdaki bölümlerde Hz. Peygamber’in aile hayatında hilm konusuna değindik. Biz sadece birkaç örnek ile meseleyi anlatmaya çalıştık. Hz. Peygamber’in hayatında bu örneklerden fazlaca görmek mümkündür. Tarihi vesikalar bu örneklerle doludur. Kadınları Allah’ın bir emaneti olarak gören³⁶³ bir din nasıl olur da kadını köleleştirir. Bu hususta ideolojik saplantılarla değil, elde var olan belgelerle hareket edilmelidir.

Aile içindeki şiddetin çözümü, insanın nefsinin eğitip öfkesine hâkim olabileceği düzeye getirmekle olacaktır. Hz. Peygamber’in risaleti boyunca uyguladığı eğitim metodunu günümüzün gerçeklikleri ile bağdaştırıp insanlığın hizmetine sunmak gerekir. Birbirimizi suçlayarak, ötekileştirerek ve nefret söylemlerinde bulunarak bir yere varamayız. Aile içi şiddet en başta o ortamdaki bireyleri etkilemekte daha sonra da toplumu etkilemektedir. Bunun neticesinde de toplumda huzursuzluk baş göstermektedir.

Hilm, İslam ahlakında yer alan faziletlerin tohumudur diyebiliriz. İnsanlığın bu erdeme sahip olabilmesi için sabrı, nezaketi, merhameti ve hoşgörüyü bir ilke olarak benimsemesi gerekmektedir. Bu ilkeler benimsendiği takdirde aile içi şiddet gibi konuların çözümü daha da kolay hale gelebilir.

Hız ve hazzın odak nokta haline geldiği bir çağın içinde bulunduğumuzu söyleyebiliriz. İnsanlar olarak biraz daha sükunetli ve ağırbaşlı olmak bizlere nefes

³⁶² Yaşar Değirmenci, *Modern Toplumda Görgü Kuralları* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 9.

³⁶³ Müslim, “Hac”, 19.

aldıracaktır. Sürekli kazanma ve sürekli tüketme hırsı insanları bitmek bilmeyen sıkıntılara sokmakta ve hayatın lezzeti kaçıp gitmektedir. Aceleci tavırlar içinde sürekli koşuşturan insanların ruhları yorgun ve bitkin bir duruma gelmiştir. Çağın rahatsızlıklarına nebevî mirasın devalarıyla bakarsak hayatın rengi daha değişik olabilir. Bu noktada sormamız gereken iki tane soru var: Birincisi, “Yaşadığımız çağın ideolojileri insanlığa bir değer olarak ne sunmuştur?” ikincisi ise “İslam Medeniyetinin ahlak anlayışı insanlığa bu zamana kadar ne sunmuştur?” Bu sorular üzerinde bir tefekkür mesaisi yapılması gerekir. Alınan cevaplara göre çağın ahlâkî problemleri yeniden ele alınıp değerlendirilmelidir.

4.2. Ahlâkî Bir Erdem Olarak Hilmin Önemi

Bir erdem olarak hilmin hem kişilerin şahsi hayatında hem de toplum hayatında iyilik, huzur ve mutluluk için vazgeçilmez bir ahlâkî ilke olduğunu söyleyebiliriz. Bireyler ve toplumlar değerlerine sahip çıktığı oranda faziletli hale gelebilirler. Bundan dolayı her birey bizzat kendi hayatının kalitesi için hilm erdemini ahlâkî bir vasıf olarak üzerinde yaşatmanın gayreti içinde olmalıdır. Toplumlar da kendi gelecekleri ve huzurları için hilm gibi erdemleri sosyal hayattaki ilişkilerde diri tutmalıdır. Hilmin önemini bireyin ve toplumun hayatında olmak üzere iki başlıkta inceleyeceğiz:

4.2.1. Bireyin Hayatında Hilmin Önemi

Bireyin hayatındaki hilm, kişiyi geliştirir ve kâmil bir insan olmasına vesile olur. İnsanın nefsinde bazı zaaflar vardır. Öfke ve kendini kontrol edemeyerek ani olarak tepki verme bu zaafların başında gelmektedir. Öfke ise kaba ve sert tutumlara neden olmaktadır. Bu tutumlar da kişiyi telafisi zor olabilecek yanlışlara sevk etmektedir. Çalışmamız boyunca hilmin içeriğine nüfuz etmeye çalıştık. Bunun neticesinde hilmin insanı olgun hale getirdiğini, akıllıca davranmaya sevk ettiğini, güzel ahlaka kapı açtığını, sabırlı olmayı öğrettiğini ve merhametle davranmaya yönlendirdiğini gördük.

Kişilerin erdemli hale geldiği bir ortamda aile, eğitim ve insani ilişkiler gibi alanlardaki çoğu problemin çözümü kolay hale gelecektir. Bu açıdan hilmin birey hayatında etkin bir ahlâkî vasıf olarak var olması ailedeki huzuru, eğitimdeki sevgiyi ve sosyal hayattaki seviyeli ilişkileri doğrudan etkileyecektir. Yani bireyde var olan hilm onu ailesine karşı şefkatli, olgun davranan, müsamahalı ve merhametli bir kişi yapacaktır. Eğitim veren bireylerin hilm sahibi olması, verilen eğitimi daha anlamlı kılacaktır. Sosyal hayatta fertlerin tek tek hilm sahibi olması ise insani ilişkileri daha yapıcı hale getirecektir.

Sabırlı olmak ve acele etmemek insanları stresli bir yaşantıdan uzaklaştıracaktır. Allah'ın bol mükafat vereceği amellerin başında sabırlı olmak gelmektedir. İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre bu konuda Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

مَا مِنْ جُرْعَةٍ أَكْثَرَ أَجْرًا عِنْدَ اللَّهِ، مِنْ جُرْعَةٍ غِيْظٍ كَظَمَهَا عَبْدٌ ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ

“Bir mü'min kulun sırf Allah rızasını kazanabilmek maksadıyla yuttuğu bir öfke yudumundan, Allah katında sevap açısından daha büyük bir yudum bulunmamaktadır.”³⁶⁴

Bu bilinçle yaşayan ve Allah'ın rızasına uygun hareket eden bir kişi karşılaştığı olaylara sabredecektir. Bu ise kişinin hayata daha anlamlı bakmasını sağlayacaktır. Hilm sahibi bir insan sabırlı olacağı için olaylara sadece duygusal tepki vermeyecek, olgun bir akla sahip olduğu için sabrına dayanarak olaylara teenni ile yaklaşacaktır. Eğer insanlar sürekli telaş içinde olur ve sakinliğini koruyamazsa hem kendi hayatını sıkıntıya sokacaktır hem de yaşadığı çevreye huzursuzluk verecektir. İnsanların içinde bulundukları ruh halleri, ahlâkî vasıfları ve psikolojik durumları kendilerini etkilediği gibi çevresini de etkilediği tecrübe ettiğimiz bir gerçekliktir. Manevî haller sirayet edeceği için hilm sahibi bireylerle vakit geçirilmeli ve onların sohbetlerinden istifade edilmelidir.

Hilm bir fazilet olarak kimi insanlarda doğuştan var olan bir haslettir. Ebû Sâid el-Hudri'nin aktardığı şu rivayet bu hususa ışık tutmaktadır:

Biz Allah'ın Resûlü'nün yanında oturuyorduk. Resûlullah (s.a.v.) bu esnada: “Size Abdu'l-Kays heyeti geldi dedi. Halbuki içimizden hiçbiri geldiklerini görmedi. Bir müddet sonra Resûlullah'ın yanına geldiler. Onlardan dışarıda bir tek el-Eşecü'l-Asariyyü kaldı. O devesini çöktürdü, temiz elbise giyip Resûlullah'ın huzuruna geldi. Peygamberimiz ona: “Ya Eşec, kuşkusuz sende Allah'ın sevdiği iki nitelik vardır. Bunlar hilm ve enât (teenni)'tir (teenni).” dedi. Bunun üzerine Eşec: “Ey Allah'ın Resûlü bu bende sonradan var olan bir şey midir?” diye sordu. Hz. Peygamber: “Hayır, yaratılışında olan bir şeydir.” buyurdu.³⁶⁵

Örnek verdiğimiz bu rivayetteki Eşec'in durumunda olan bireylere toplum içinde rastlamak mümkündür. Kimileri doğuştan halîm bir hal üzere olurlar. Bir de sonradan kendi nefsinin eğiterek faziletlere ulaşan bireylerin de var olduğunu görmekteyiz. Bu da bize şunu unutturmamalıdır ki insan doğuştan hilm sahibi değilim düşüncesine kapılmamalıdır. Doğuştan gelen nice iyilikler kıymeti bilinmeyip zayi edildiği için kaybolup gitmektedir. İnsanın dünyaya geldiği ortam hilm erdeminin yaşatılmadığı bir ortam olabilir. Ancak isteyen ve gayret gösteren her birey nefsindeki kötülükleri eğiterek hayırlı olan huylara dönüştürebilir.³⁶⁶

³⁶⁴ İbn Mâce, “Zühd”, 18.

³⁶⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 18.

³⁶⁶ Emre, *Kur'an'da Yumuşak Huyluluk (Hilm)*, 119.

Özetle birey açısından hilm faziletine sahip olmak huzura, sükunete ve iyiliğe açılan bir kapıdır. Bireyler nefislerine yenik düşmeyip öfkelerini kontrol eder ve akli olarak olgun davranırlarsa yani ağırbaşlı olurlarsa, aile hayatları gibi diğer birçok alanda huzuru yakalarlar. Bir insanda hilmin varlığı onu sabırlı, merhametli, hoşgörülü ve şefkatli hale getirir. Böyle bir birey ise İslam'ın istediği hayat tarzını yaşar ve çevresine faydalı biri olur.

4.2.2. Toplum Hayatında Hilmin Önemi

Toplumlari ayakta tutan en önemli unsurlarin başında sahip oldukları değerler gelir. Erdemli bir toplum olmanın yolu iyiliği, saygıyı, hoşgörüyü, merhameti ve hayrı toplum hayatında yaşatmakla mümkün olur. Toplum kötü halde iyiye doğru bir yol izliyorsa orda ahlâkî anlamda gelişme vardır. Kötü huylarını değiştirmeyen toplumlarda manevî anlamda çöküş meydana gelir. Bu durum Kur'ân'da şöyle ifade edilmektedir:

*“Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez.”*³⁶⁷

Toplumun kötülüklerden uzaklaşıp iyi olan şeylere yönelmesi ancak manevî değerlerin öğretilmesi ve uygulanması ile olur. Bir toplumdaki değişimin başarılı olabilmesi için tek tek her ferdin bu yönde çaba sarf etmesi gerekir. Kişilerin çabası da kurumlar tarafından desteklenirse toplumun çehresi değişir. Hz. Peygamber'in Mekke'de başlayan ıslah çalışmasının Medine'de nasıl bir netice verdiğini ve büyük bir medeniyete dönüştüğü tarihi kaynaklarda açıkça görülmektedir.

Hilm erdemi ahlâkî duruşun kaynağıdır. Hilm varsa diğer erdemler daha anlamlı hale gelir. Örneğin vakar, hilm ile olursa erdeme dönüşür yoksa kibre kapı aralanır. Sabır, hilm ile olduğunda bir duruş ifade eder yoksa insanı zillate düşürür.³⁶⁸ Toplum hayatında karşılaştığımız en büyük problemlerden birisi öfkenin yaygın hale gelmiş olmasıdır. Acelecilik toplumu yoran bir illet halini almıştır. Örneğin, insanlar trafikte kırmızı ışıktaki bir saniye fazla beklemeye tahammülü kalmayacak seviyeye gelmiş, hatta neredeyse bunu bir ölüm kalım meselesi haline getirenlerin olduğunu medya aracılığıyla görmekteyiz. Bir market alışverişinde birkaç dakika fazla bekliyor olmaktan dolayı burnundan soluyan insanlara toplum içinde sık sık rastlamaktayız. Bu tip örnekler topluluk halinde yaşayan insanoğlunun canını sıkın şeylerdir.

Toplum hayatının sakinleşmesi, insanların biraz yavaşlaması ve hayatı yaşadığının farkına varabilmesi için hilm erdeminin eğitim yoluyla insanlara vermenin gayreti içinde olmak gerekir. Yoksa toplumu huzursuz eden ve kargaşaya sebep olan aşırı davranışları sık sık görmeye devam ederiz. Hilm sahibi bir insan nezaketsiz

³⁶⁷ er-Ra'd 13/11.

³⁶⁸ Davutoğlu, *Duruş Gençlerle Yüz Yüze*, 349.

tavırlardan uzak duracaktır. Sabırsızlık göstermeyip aceleci hallerden kaçınacaktır. Merhamet ile hareket edecektir. Olgun olduğunu her davranışında hissettirecektir. Böyle bireylerin sayısı çoğaldıkça toplumun saadeti artacak ve insanlar kendini güvende hissedecektir.

Çağın hayat tarzı hız ve hazdan oluşmaktadır. Sürekli daha fazlasını isteme, daha fazla hırs gösterme, sabredememe gibi durumlar bu çağda insanların hayatına nüfuz etmiş illetlerdir. Bu hastalıklı halleri iyi tanıyıp ona göre çareler üretmeli ve bu çareler ile tek tek her ferdi eğitmelidir. Toplumların değişimleri her ferdin bizzat eğitimiyle gelmesiyle mümkündür. Aksi halde toplum yobaz hale gelir. Halini hayra doğru yönlendirmeyen ve erdemlerini yaşatmayan toplumlarda sertlik, kabalık, hoşgörüsüzlük, nezaketsizlik ve merhametsizlik gibi durumlar baş gösterecektir. Böyle bir toplumda insanca yaşamak ve hayattan lezzet almak zor hale gelecektir.

İnsanlığa saadet bahşeden ve tecrübe edilmiş bir medeniyetimiz var. Bu medeniyet geçmişten bugüne kadar değerlerini yaşatarak gelmiştir. İslam dünyası zorlu günlerden geçmektedir. Maddi ve manevi birçok konuda çözülmesi gereken problemlerle boğuşmaktadır. Batı medeniyeti gücü elinde bulundurmasına rağmen insanlığa faziletli bir yaşam sunamamıştır. Sömürgeci bir mantıkla kendini medeni olarak adlandırmaktadır. Müslümanlar bunu bir fırsata dönüştürebilir. Kendi değerlerini yaşayarak ve yaşatma gayreti içinde olarak insanlığa kıymetli değerler sunabilir. Eğer İslam dünyası kendi değerlerini terk eder ve erdemlerini yaşatamazsa insanlığa bir şey veremez.³⁶⁹ Hilm, medeniyetimizin ahlâkî unsurlarından olup geleneğimizdeki erdemlerin başında gelmekte ve toplumumuzu yeniden hem zihni hem de ahlâkî anlamda berraklığa kavuşturabilecek derecede güçlü bir fazilettir.

Hilm ahlakına sahip olabilmek için her birey kendi gücüne uygun olarak gayret göstermelidir. Müslümanlar ihsan anlayışıyla hareket edip birbirlerine sabrı tavsiye ederler ve çağın getirilerinin farkında olurlarsa hilm sahibi olmaları daha kolay hale gelecektir. Günümüzde şiddetin toplumsal bir sorun haline gelmesi hilmin toplumların huzuru için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Fertlerin nefislerini eğitmek ve huylarını güzelleştirip tavırlarını yumuşak hale getirmek toplumların huzuruna vesile olacaktır. Eğer İslam'ın ortaya koymuş olduğu ve tecrübe edilmiş olan insan nefisini eğitime metotları takip edilirse eğitimde daha farklı bir noktaya varabiliriz. Aile içi huzurun sağlanabilmesi için ilk önce evlilik yapan iki bireyin birbirlerine karşı müsamahalı olması gerekir. Daha sonra bu durum aile ortamında yaygın hale gelmeli ve oradan da topluma yansımalıdır. Hilm ahlakının birey ve toplum hayatındaki değeri üzerinde durulmalı ve bu hususun insanların gündeminde yer edinmesi için çalışmalar yapılmalıdır. Toplumumuzun ahlâkî erdemleri yaşatabilmesi için hilm ahlakı önemli bir yere sahiptir. Hilm ahlakının bir insana hâkim olması o insanı sabırlı, hoşgörülü,

³⁶⁹ İbrahim Kalın, *Barbar, Modern, Medenî -Medeniyet Üzerine Notlar-* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 16.

merhametli ve duruş sahibi yapacaktır. Saydığımız bu vasıflar bireylerden topluma yansıdığı zaman sosyal hayattaki öfke, sinir ve gerginlik gibi çoğu problem daha rahat çözülebilir hale gelecektir.

SONUÇ

Hz. Muhammed (s.a.v.) ahlâkî vasıflarıyla öne çıkmış olan bir peygamberdir. Bundan dolayı onun ahlâkî özellikleriyle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar onu daha iyi anlamaya vesile olmuş ve onun örnek bir peygamber oluşunu ortaya koymuştur.

Hilm kavramını ele aldığımız bu araştırmamızda hilmin dar bir kullanımının olmadığı aksine geniş bir muhtevaya sahip olduğu tespit edildi. Hz. Peygamber'in insanlarla ilişkilerinde hilm önemli bir yer tutmaktadır. Aile, siyaset, arkadaşlık ve insani münasebetler gibi birçok alanda hilm ile davranan Hz. Peygamber, bu yönüyle insanlarla yakınlık kurabilmiş ve onlara değer verdiğini hissettirmiştir. Hadislerde hilm ile davranmaya teşvik edildiği ve kaba tutumların Hz. Peygamber tarafından yasaklandığı görülmektedir. Hadislerde hilm kavramının birçok anlamda kullanıldığını söylenebilir. Akıl, müsamaha, rüya vs. bu anlamlardan bazılarıdır.

Hadislerde hilm ile anlam yakınlığı olan kavramlar bulunmaktadır. Rıfk, sabır ve teenni bunlardan bazılarıdır. Hilm bu kavramlar ile birlikte ele alınıp incelendiğinde Hz. Peygamber'in hayatındaki ahlâkî vasıflar daha anlaşılır hale gelebilir. Hz. Peygamber'in karşılaştığı zorlu durumlara verdiği tepkiler üzerine çalışmalar yapılırken hilm vasfı göz önünde bulundurulduğu takdirde yapılan tespitler daha isabetli olabilir.

Hilm kavramına hadis ilmi haricinde bakıldığında diğer ilimlerde de konu olarak işlendiği görülmektedir. Özellikle Tasavvuf, Tefsir ve Arap şiirinde yoğun bir şekilde değinilmiş bir kavramdır. Tasavvufta öfkeden sakınmak ve yumuşak bir tavır içinde olmak açısından hilm önemli görülmüştür. Tefsir ilminde ise Allah'ın Kur'an'da kendini "Halîm" olarak adlandırması tefsircilerin bu konu üzerinde mesai harcamaya sevk etmiştir. Tefsir ilmi açısından hilm kavramı "Allah'ın cezalandırma konusunda acele etmemesi" olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Kur'an'da bazı peygamberlerin hilm sahibi olduğuna değinilmiştir. Arap şiirinde ise hilm önemli bir yere sahiptir. Hilm vasfına sahip olanlar methedilmiştir. Arap şairlerin yazdığı şiirlerde hilm özel bir konu olarak işlenmiş ve toplumda hilmi ile öne çıkanlar bu şiirlerde övülmüştür. İslam ahlakı açısından hilm faziletli bir davranıştır. İnsan erdemli davranışları içinden gelerek sürekli yaparsa bu davranışları ahlâkî bir hüviyet kazanır. Bireylerin faziletli hale gelmesi ise erdemli toplumun inşasını kolaylaştırmaya vesile olacak bir durum olarak düşünülmüştür.

Hz. Muhammed'in hayatında hilm ahlâkî bir duruş olduğu görülmektedir. Aile hayatında eşlerine, çocuklarına ve torunlarına karşı nezaketi elden bırakmamış ve onlara karşı merhametli olmuştur. Bir aile reisi olarak ailesinde gördüğü hataları sabırla düzeltmeye çalışmış ve acele etmemiştir. Tebliğ hayatında insanlara karşı incitici olmamış ve muhataplarının hatalarını affetme büyüklüğünü göstermiştir. Tebliğ hayatındaki zorluklara karşı yılmamış ve kendisine yapılan zulümlere karşı intikam

peşinde koşmamıştır. Yöneticilik hayatında da aceleci tavırlardan kaçınmış ve merhametten yana duruş sergilemiştir. Bir yönetici olarak akıllıca hareket etmiş ve en zor şartlarda bile sakin kalabilmeyi başarmıştır. Komşuluk ilişkilerine dikkat edilmesi gerektiği hususunda ashabını uyarmış ve komşulara karşı nezaketsiz davranışlardan kaçınılması gerektiğini söylemiştir. Yanında ve çevresinde olan çocuk ve gençlere sert bir üslup ile değil yumuşaklık ile muamele etmiştir. Esirler konusunda da cezalandırma yerine affetmeyi ve merhamet göstermeyi tercih etmiştir. Tüm bunlar göstermektedir ki Hz. Muhammed'in sergilemiş olduğu davranışlarında hilm hâkim durumdadır.

Çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi Hz. Peygamber'in ahlâkî bir vasfı olan hilmi hadisler çerçevesinde ele almaya gayret gösterdik. Araştırmamız bu alanda yapılan diğer çalışmalarla birlikte ele alındığında Hz. Peygamber'in ahlâkî vasıflarının ve bu konudaki hadislerin daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağı kanaatindeyiz. Ayrıca bu alanda yapılacak yeni çalışmaların hadislerdeki ahlâkî ölçüleri ortaya çıkarıp nebevî hayatın inceliklerini görüp anlamaya vesile olacağı düşüncesindeyiz.

KAYNAKLAR

- Abdulkakî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 1428/2007.
- Acarlıoğlu, Ahmet. "Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Eşleri ile İletişimi Üzerine Bir Değerlendirme". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Şubat 2021), 633-659.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnavud. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Akman, Mustafa. "Hilm ve Halim'in Semantiği". *Nida Dergisi* 189 (Mart 2019), 64-71.
- Akot, Bülent. *Tasavvufun 200'ü*. Ankara: OTTO Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Akseki, Ahmed Hamdi. *Ahlâk Dersleri*. Ankara: DİB Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Akyüz, Niyazi vd. (ed.). *Din Sosyolojisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Baskı, 2015.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2016.
- Apaydın, H. Yunus. "Hacir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/513-517. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Arslan, Elif (ed.). *Peygamberimizin Ailesinde Kadınlar*. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Arslan, İhsan. "Sahâbenin Olumsuz Davranışları Karşısında Hz. Peygamber'in Tavrı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3 (2012), 119-149.
- Avcı, Casim (ed.). *Son Peygamber Hz. Muhammed (hayatı, şahsiyeti, İslam dini ve kültüründeki yeri)*. Ankara: TDV İSAM Yayınları, 10. Basım, 2019.
- Aycan, İrfan. "Muâviye b. Ebû Süfyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Aydın, Mehmet Âkif. "Aile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/196-200. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Aynî, Ebu Muhammed b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Hanefî Bedreddin. *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Bardakoğlu, Ali. "Bulûğ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/413-414. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Baş, Eyüp (ed.). *İslâm Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Başar, Serpil. "Kur'an'da Hilm Kavramı". *Diyanet İlmi Dergi* 49/1 (2013), 83-106.
- Beyzâvî, Kâdî Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1418/1997.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Akıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/238-242. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi 'u's-saḥîḥ*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. Beyrut: Dârü Tavki'n-Necât, 1. Basım, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Hadislerle Müslümanın Edep Ve Ahlâkı el-Edebü'l-Müfred*. çev. Hanifi Akın. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2017.
- Can, Hakan. “Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Sahabe ile İstişaresi ve Sahabenin Bazı Konularda Hz. Muhammed’e Yaptığı İtirazlar”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (Aralık 2019), 249-265.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed el-Şerif. *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1403/1983.
- Çağrııcı, Mustafa. “Cehâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/218-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çağrııcı, Mustafa. “Fazilet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/268-271. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çağrııcı, Mustafa. “Hamiyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/481. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çağrııcı, Mustafa. “Hilim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/33-36. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çağrııcı, Mustafa. “İhsan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/544-546. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çağrııcı, Mustafa. “Rıfk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/51-52. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çağrııcı, Mustafa. “Sabır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/337-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çağrııcı, Mustafa. “Teennî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/270-271. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sıhâh tâcü'l-luga ve sıhâhü'l-'arabiyye*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-'ilmi li'l-melâ'în, 4. Basım, 1407/1987.
- Davutoğlu, Ahmet. *Duruş Gençlerle Yüz Yüze*. İstanbul: Küre Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Debîsî, Muhammed. *Silsiletü ahlakı'n-Nebî Muhammed (s.a.v) hulku'l-hilm*. b.y.: y.y., 2. Basım, 2013.
- Değirmenci, Yaşar. *Modern Toplumda Görgü Kuralları*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Demirli, Ayşe Gül. *Hız. Peygamber'in Yönetim Anlayışı Bağlamında Siyaset Ahlakı*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Demirli, Ekrem. *Her İsmi Güzel, Her İsmi Yüce: Allah'ı İsimleriyle Tanımak*. İstanbul: Turkuvaz Yayıncılık, 2017.

- Demirtaş, Mehmet. “İslam Düşüncesinde “Ölçülü ve Dengeli Olmak” Bir Değer Olarak Nasıl Ele Alınmıştır?”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2017), 191-202.
- Dodurgalı, Abdurrahman. *Sevgi Peygamberi ve Yetişkin Din Eğitimi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Baskı, 2020.
- Dölek, Adem. *Psikolojik Zaaflar ve Hz. Peygamberden Psikoterapi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Baskı, 2021.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Cehâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/219-222. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Durmuş, Zülfikar. “Hz. İbrahim’in Kur’an’daki Sıfatlarının Ahlâkî Değerler Açısından İncelenmesi”. *Umde Dini Tetkikler Dergisi* 3/2 (Aralık 2020), 183-206.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eşâs es-Sicistânî. *Sünenu Ebî Dâvud*. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-Asrıyye, ts.
- Emre, Keziban. *Kur’ân’da Yumuşak Huyluluk (Hilm)*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Erdem, Elif vd. (ed.). *Peygamberimiz ve Çocuk*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Erman, Esra. *Mistik Dindarlarda Benlik Kontrolü (Self-Kontrol) ve Ahlâkî Güç*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Evgin, Abdulkadir. *Hz. Peygamberin Sünnetinde Alternatif Çözüm Yolları*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 1. Baskı, 2015.
- Ezdi, Ebu Bekr Muhammed b. El-Hüseyn b. Düreyd. *Cemheretü’l-luga*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü’l-‘ilmi li’l-melâyîn, 1. Basım, 1407/1987.
- Ezheri, Muhammed b. Ahmed. *Tehzibi’l-Lüga*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1. Basım, 2001.
- Fayda, Mustafa. “Câhiliye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed. *Kitabu’l-ayn*. nşr. Mehdi el-Mahzûmî. 8 Cilt. b.y.: Dârü’l-Mektebeti’l-Hilâl, ts.
- Firûzâbâdî, Muhammed b. Ya’kûb. *el-Kâmûsü’l-muhît*. Beyrut-Lübnan: Müessesetü’r-Risale, 8. Basım, 1426/2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ’ü ‘ulûmi’d-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, ts.
- Görmez, Mehmet. *İslam’da Zor Zamanlar*. Ankara: OTTO Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Hâkim, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Nisâbüri. *el-Müstedrek ‘ale’s-sahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Basım, 1411/1990.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

- Hoşab, Fahri. *Nebevi Davet ve Propaganda*. İstanbul: Buruc Yayınları, 1. Basım, 2008.
- Humeys, Ebu Muhammed. *Rasûl'ün Kızdığı Anlar*. çev. Nail Okuyucu-Mehmet Yazıcı. İstanbul: Elest Yayınları, 1. Basım, 2007.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 6. Basım, 2017.
- İbn Battâl, Ebu'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdulmelik, *Şerhi Sahîhi'l-Buhârî li-İbn Battâl*. thk. Ebu Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyâd: Mekteti'r-Rüşd, 1423/2003.
- İbn Ebi'd-Dünya, Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyân. *Hilm-i Muâviye*. thk. İbrahim Sâlih. Dimeşk: Daru'l-Beşair, 1. Basım, 1423/2002.
- İbn Ebi'd-Dünya, Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd. *el-Hilm*, çev. Zekeriya Yıldız. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 1. Basım, 2007.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî el-Askalânî, *el-İsâbe-Seçkin Sahabiler*, çev. Seyfullah Erdoğan. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011.
- İbn Hacer, Ahmet b. Ali Ebu'l-Fazl el- Askalânî. *Fethü'l- bârî şerhi Sahîhi'l Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 12. Baskı, 2016.
- İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb b. Himyerî el-Meârifî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Abdulhâfiz el-Şelbî. 2 Cilt. Mısır: Şirket-i Mektebe, 2. Basım, 1375/1955.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2. Basım, 1441/2019.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah bin Müslim ed-Dineverî. *Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el- Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Faysal İsâ el-Babî el-Halebî. 2 Cilt. Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükereem. *Lisânü'l-Arab*. nşr. Daru's-Sadr. 15 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 1414/1993.
- İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-kübra*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 1. Basım, 1968.
- İbn Sînâ, Ebi Ali el-Hüseyin b. Abdullah. *Tisû' resâil fi'l-hikme ve't'tabii'yyât*. Mısır: Mektebet-i Hindiyye, 1. Basım, 1326/1908.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Amr Abdusselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417/1997.
- Kalın, İbrahim. *Barbar, Modern, Medenî -Medeniyet Üzerine Notlar-*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Kandemir, M. Yaşar vd. *Riyâzü's-Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*. 8 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 2020.
- Kandemir, M. Yaşar. "Fâtıma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/219-223. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Kandemir, M. Yaşar. “Fezâil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/529-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 15. Basım, 2018.
- Karadâvî, Yusuf. *Rabbanî Hayat ve İlim*. çev. Savaş Kocabaş. İstanbul: Nida Yayıncılık, 3. Basım, 2016.
- Karagöz, İsmail vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Karakuş, Abdulkadir. “Hz. Peygamber’in Tebliğ Dili ve Bunun Kur’ânî Temelleri”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3 / 2 (Ekim 2019), 267-283.
- Karaman, Hayreddin vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Karşlı, Necmi. “Dindarlık ve Öfke Kontrolü İlişkisi Üzerine Tecrübî Bir Araştırma”. *EKEV Akademi Dergisi* 16/50 (2012), 57-70.
- Kılıç, Ebû Abdullah Moğultay. *Şerhu Sünen-u İbn-i Mâce el-i’lâm bi sünneti aleyhisselâm*. b.y.: Mektebet-i Nizâr Mustafa el-Bâz, 1. Basım, 1419/1999.
- Kılıç, Ünal. “Düşmanlarına Bile Merhametli Muhammed (sav) (savaşlar çerçevesinde)”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2013), 11-34
- Kısa, Mahmut. *Kısa Açıklamalı Kur’an-ı Kerim Meali*. Konya: Armağan Kitaplar (Yediveren Yayıncılık), 2017.
- Koç, Mehmet Akif (ed.). *Tefsir El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Kur’an-ı Kerim Meali*. çev. Hayrettin Karaman vd. İstanbul: DİB Yayınları, 3. Baskı, 2017.
- Kur’an-ı Kerim Meali*. çev. Mustafa Öztürk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi’ li ahkâmi’l-kur’ân*. 20 Cilt. Kâhire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 3. Basım, 1384/1964.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Havâzin b. Abdülmelik. *Letâifu’l- işârât*. 3 Cilt. Mısır: el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Amme li’l-Kitâb, 3. Basım, ts.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Havâzin b. Abdülmelik. *Risâletü’l-Kuşeyriyye*. 2 Cilt. Kâhire: Dârü’l-Ma’rife, ts.
- Kutub, Seyyid. *Davetçinin Yol Azığı*. Konya: Nedâ Yayınları, 2020.
- Küçük, Raşit vd. *Hiz. Peygamber ve Kardeşlik Hukuku*. Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Martı, Huriye (ed.). *Hadislerle Aile*. Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Mâverdî, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Tefsîrü’l-Mâverdî*. 6 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Mâverdî, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn*. çev. Halit Zavalı. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2. Basım, 2020.

- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kûtü'l-kulûb* 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1426/2005.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Meydânî, Ahmed b. Muhammed. *Mecma'u'l-emsâl*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2012.
- Mürsî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Sîde. *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421/2000.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahih-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 5 Cilt. Kâhire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1374/1954.
- Nevevî, Ebû Zikeriyyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *et-Takrîb ve't-Teysîr*. thk. Muhammed Osmân el-Haşet. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabi, 1. Basım, 1405/1985.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 Cilt. Haleb: Mektebeti'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
- Öngören, Reşat. "Tasavvuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/119-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Önkal, Ahmet. *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 23. Baskı, 2015.
- Öz, Şaban. *Nebevî Medeniyet Tasarımı -Medeniyet İnşasında Nebevî Modellik-*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Öztürk, Levent. "Süveybe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/183. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Payot, Jules. *İrade Terbiyesi*. çev. Hakan Alp. Bursa: Ediz Yayınevi, 10. Baskı, 2019.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 11. Baskı, 2014.
- Râgıb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. nşr. Dârü'l-Kalem. Dimeşk-Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412/1991.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsir*. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetü't-Tevfikiyye, 14. Basım, 1435/2014.
- Sayar, Kemal vd. *Komşuluk İnsani Sorumluluk*. Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Semîn, Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddâim el-Halebî. *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*. 4 Cilt. b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417/1996.
- Sinan Nizam, Betül. "Din Kardeşliği Tesisinde Hilmin Rolü: Mevlânâ Modeli". IV. *Uluslararası Mevlana Sempozyumu*. ed. Ali Temizel vd. 313-323. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2017.
- Suyûtî, Celâleddîn. *ed-Dibâc Alâ Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*. 6 Cilt. b.y.: Dâr-u İbn Affân, 1416/1996.
- Şeker, Necmeddin - Yeksek, Ferize. "Hadislerde İhsan Kavramı", *Akademik-US İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Eylül 2019), 15-39.

- Şeker, Necmeddin. “Sözlü İletişimde Nebevî Metot Hz. Muhammed’in (as) Konuşma Üslubu ve Adabı”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 5/10 (Temmuz 2011), 11-128.
- Şinkitî, Muhammed Emîn. *Şerhu Sünen-u’n-Nesâî*. 5 Cilt. b.y.: Metâbiu’l-Hamîdî, 1. Basım, 1425/2004.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân* 24 Cilt. b.y.: Dârü’l-Hicr, 1. Basım. 1422/2001.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhü’t-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Darü’t-Tırâs, 2. Basım, 1387/1967.
- Taşköprîzâde, Ahmed b. Mustafa b. Halîl. *Şerhu’l-ahlâki’l-Adudiyye*. çev. Mustakim Avcı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali. *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti’l-fünûni’l-ulûm*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebet-i Lübnân Naşirûn, 1. Basım, 1996.
- Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen-i Tirmîzî*, nşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî. 5 Cilt. Mısır: Şirket-i Mektebe, 3. Basım, 1395/1945.
- Topçu, Nurettin. *Ahlâk*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 7. Baskı, 2016.
- Türkmen, Sabri. *Hadislerde Komşuluk*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Uludağ, Süleyman. “Murakabe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/204. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm Düşüncesinin Yapısı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 9. Basım, 2015.
- Üzüm, İlyas. “Gazap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/434-435. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Vâkıdî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer Vâkıd el-Eslemî el-Medenî. el-Megâzî. 3 Cilt. Beyrut: Daru’l-‘Alemlî, 3. Basım, 1409/1989.
- Wensinck, A. J., *el-Mu’cemu’l-müfehres li elfâzi’l hadîsi’n-nebevî*. 7 Cilt. Leiden: Matbaatü Brill, 1936.
- Yalar, Mehmet. “İslâmî Arap Şiiri ve Hz. Peygamber”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 61-88.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. 10 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 6. Basım, 2016.
- Yeğin, Hüseyin İ. “Öfke Duygusu ve Dinî Açından Baş Edebilme Yolları”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010), 235-258.
- Yıldırım, Muhammed Emin. *İnsanî İlişkilerde İlâhî Ölçü*. İstanbul: Siyer Yayınları, 18. Basım, 2021.
- Yılmaz, H. Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 17. Basım, 2014.
- Yiğit, Yaşar. *Peygamberimiz ve Hoşgörü*. Ankara: DİB Yayınları, 6. Basım, 2017.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah b. Muhammed b. Ömer b. Ahmed. *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs*. 2 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Ma'rife, 2. Basım, ts.

